KERKHISTORISCHE STUDIËN

VAN

CHRISTIAAN SEPP,

TH. DOCTOR EN RUSTEND PREDIKANT.

LEIDEN. — E. J. BRILL.

1885.

KERKHISTORISCHE STUDIËN.

KERKHISTORISCHE STUDIËN.

KERKHISTORISCHE STUDIËN

VAN

CHRISTIAAN SEPP,

TH. DOCTOR EN RUSTEND PREDIKANT.

LEIDEN. — E. J. BRILL.

1885.

DEN VRIEND ZIJNER JEUGD,

JACOB GIJSBERT DE HOOP SCHEFFER,

AANGEBODEN

18 JANUARI 1885,

DEN DAG, WAAROP DEZE

voor 25 jaar

HET HOOGLEERAARSAMBT

BIJ DE KWEEKSCHOOL DER

ALGEMEENE DOOPSGEZINDE SOCIËTEIT

AANVAARDDE,

DOOR DEN SCHRIJVER

CHRISTIAAN SEPP.

Interea sanctae, quae inter nos est, conjunctionis erit saltem aliquod testimonium.

CALVINUS.

INHOUD.

HENRICK ROL.

Eene biographische schets aan te vangen met de vermelding van den sterfdag desgenen, aan wiens leven zij gewijd is, mag ongewoon wezen: in sommige gevallen kan het raadzaam heeten. Werkelijk verdient deze wijze van handelen volle aanbeveling ten aanzien van den Anabaptist HENRICK ROL. Het jaar van zijn dood te kennen, is zekerheid te hebben betreffende de grens zijner werkzaamheid. Welke plaats hij ook in Munster hebbe ingenomen, vóór het tijdstip, waarop de stad in de macht der Wederdoopers geraakte en hunne hoofden het bestuur in handen kregen 23 Febr. 1534, was hij vandaar vertrokken, om elders als martelaar voor zijne anabaptistische overtuigingen gedood te worden.

Het feit staat vast, dat hij te Maastricht tusschen den 4den en den 9den September 1534 den marteldood heeft geleden [1]), nadat hij 21 Februari 1534 Munster verlaten had als afgezant der Anabaptisten, om het nimmer weder te zien. Hij

[1]) JOS. HABETS, de Wederdoopers te Maastricht, bl. 227.

is dus geen getuige, veel min deelgenoot geweest van hetgeen er sinds Maart 1534 in de stad voorviel, handelingen, die op de anabaptistische beweging het merk der grofste onzedelijkheid gedrukt en het bewijs geleverd hebben, dat het sensualisme, op religieus gebied vrijelijk zich ontwikkelende, maat noch perk ontziet.

Doch wil men billijk wezen en aan de historie getrouw, dan moet men, veel meer dan tot heden geschied is, de gebeurtenissen, die te Munster hebben plaats gehad, bepaald gedurende de opperheerschappij van JAN VAN LEIDEN, beschouwen wel als een uitvloeisel van anabaptistische inzichten, doch niet als de noodzakelijke gevolgtrekkingen er van. CALVIN zij mijn getuige.

In het tractaat Contre la secte phantastique et furieuse des Libertins, qui se nomment Spirituelz, verschenen in 1545 [1]), spreekt hij over de losbandigheden van het sensualisme: »comment soubz le nom de mariage spirituel, ilz colorent ceste pollution brutale: appellant mouvement spirituel l'impetuosité furieuse, qui poulse et enflambe un homme comme un toreau, et une femme comme une chienne chaude. Or àfin de ne laisser nul ordre entre les hommes, ilz font aussi une semblable confusion quant aux biens: disant que c'est la communion des sainctz, que nul ne possède rien comme sien, mais que chascun en prenne ou il en pourra avoir. Du commencement, il y a bien eu quelques Anabaptistes estourdis, qui ont ainsi parlé. Mâis depuis qu'une telle absurdité a esté repudiée de tous, comme repugnante au sens humain — Ceux cy l'ont prinse comme à refuge, cet." CALVIN beschouwde dergelijke uitspattingen als niet behoorende tot het eigenlijk Anabaptisme.

Munster leert niet wat het Anabaptisme eigenlijk is; het toont aan waartoe het zondige menschen vervoeren kan.

---

[1]) Corpus Reformat., XXXV, pag. 214.

Het Anabaptisme heeft bestaan, eer het binnen Munster zich gevestigd had: het heeft zijn leven voortgezet na den val dier stad.

I.

Wat hebben wij onder Anabaptisme te verstaan? Duidt deze benaming kenmerk of beginsel eener bepaalde zienswijze aan? Slechts één kenmerk, een zeer duidelijk sprekend kenmerk, namelijk de toediening des doops na belijdenis des geloofs, met volstrekte verwerping van den kinderdoop. Doch dusdanig kenmerk moet het uitvloeisel wezen van een beginsel.

En zoo is het — de voorstanders van den doop op belijdenis des geloofs werden tot dit gevoelen geleid door hun inzicht in de Christelijke openbaring.

Het is bijna gewoonte geworden over het Anabaptisme te spreken als over het radicalisme der Hervorming, dus als over een uitwas, een misgewas.

Deze beschouwing is eene zeer oude; reeds in 1532 schreef een man, die de anabaptistische beweging van nabij gadesloeg zonder echter haar te zijn toegedaan: »mich bedünkt, »dass etliche Lutherische gerne wollten wiederum hinter sich »auf die alte Bahn kehren, denn es ist am Tage, dass es »nicht anders in der neuen Sekte ist, denn ohne Seele »und Leib sterben und verderben, Einer dem Andern das »seine nehmen und mit Auflauf zu trennen, das ist ja »nicht nach dem heiligen Evangelium gehandelt" [1]) en het Anabaptisme zou van deze ellende het toppunt zijn. Onbillijk is het op deze wijze de verhouding tusschen Lutherdom en Anabaptisme te bepalen. Men aarzelt om het Anabaptisme te

---

[1]) VARRENTRAPP, Hermann von Wied und sein Reformationsversuch in Köln, S. 64 fg.

coördineeren met het Lutheranisme en het Calvinisme. Ik voor mij ben zoo ten volle overtuigd gebleven van het goed recht, dat het Anabaptisme in deze mag laten gelden, dat ik het vroeger geschrevene hier durf herhalen [1]: »Kan het beginsel »van het Lutheranisme uitgedrukt worden door de vraag »en het antwoord: wat maakt zalig? het geloof; het »Calvinistische in de vraag en het antwoord: wie maakt »zalig? God Almachtig; het Anabaptistische vindt zijn »wezen uitgedrukt in de vraag: wie wordt zalig? en »het antwoord: de burger van het Godsrijk."

De prioriteit niet van ontstaan, maar van bestaan zal ik aan het Lutheranisme niet ontzeggen; doch deze doet weinig ter zake, daar men niet dan in zeer oneigenlijken zin 31 Octob. 1517 den geboortedag van het Lutheranisme noemen mag. De voornaamste vraag is en blijft, of het Anabaptisme werkelijk door een ander beginsel gedreven werd, dus recht van zelfstandig bestaan zich verworven had?

Ontkennend is dergelijke vraag door de tijdgenooten beantwoord. Dit verwondere ons niet; zij vreesden — en niet zonder eenigen schijn van recht — dat door het Anabaptisme de zaak van het Evangelie, gelijk ZWINGLI zich uitdrukte, zou gelasterd worden. Want het maakte er geen geheim van, dat de reformatorische arbeid van LUTHER en ZWINGLI aan zijn ideaal niet beantwoordde. Een ongenoemde zoon der 16e eeuw laat zich op dit punt aldus hooren: »als»baldt sie (LUTHER, ZWINGLI) sich an die weltlich obrigkait »schutz und schirm suechten und auf menschen mer (dan »auf gott:) verliessen, ist inen das liecht vertunckhlet und »ist mit innen nit anderst worden, als ob man, ein alten »kessel flickhet und aber das loch nur groszer wird dar-

---

[1]) Godgeleerde Bijdragen, 1851, bl. 32 vgll. in eene beoordeeling van GORTER's onderzoek naar het kenmerkend beginsel der Ned. Doopsgezinden.

»umb haben sie ein frech volckh zu sindigen erzogen." Van zulke overtuiging vervuld gaat de schrijver voort: »gleich »zu dieser zeit ungefeer, in 1525 Jar, weil gott ein ainig »abgesünderet volckh von allen volckhern haben wil, hat »er den waren morgenstern das lüchten seiner warhait in »volligen schein herfür wollen bringen, zu solchen herrlichen »werckh hat ime gott etliche mäner erweckhet in schwei»zerlandt und unter denen war BALDHASER HUSMAIR, CUEN»RADT GRÄBL gewesen" [1]). Zoo kon niemand zich uitlaten, die niet zelf tot deze uitverkorene schaar behoorde. Trouwens: de 16e eeuw wist weinig van waardeering van andersdenkenden. Zullen wij haar daarover hard vallen? Hoelang heeft het geduurd, eer het Anabaptisme buiten eigen kring waardeering erlangen mocht.

Men volgde den vroeg betreden weg en achtte het nauwelijks eene plaats waardig in de rij der onderscheidene godsdienstige richtingen der 16e eeuw. Nogtans maakt het op zulk eene plaats rechtmatige aanspraak.

Door en door antidogmatiesch heeft het Anabaptisme vollen nadruk gelegd op de Christelijke openbaring als roep-

---

1) De aangehaalde plaats is ontleend aan een handschrift, behoorende tot het rijke archief der Doopsgezinde gemeente van Amsterdam, beschreven door Prof. DE HOOP SCHEFFER (Inventaris der archiefstukken enz., 1883, 1e stuk, bl. 134 volg). Slechts over een gedeelte van het manuscript of een daarnaar gemaakt handschrift handelen de mededeelingen, die in den laatsten jaargang van het Serapeum, 1870, S. 369 fg. gevonden worden. De belangrijkheid van zijn inhoud is allen lezers van het zeer onderhoudend werk Ursprung, Entwickelung und Schiksale der Taufgesinnten oder Mennoniten in kurzen Zügen übersichtlich dargestellt von Frauenhand (Mevrouw BRONS, geb. CREMER TEN DOORNKAAT), Norden, 1884, S. 419 fg. zeker bekend. Met name werpt het stuk veel licht over de Anabaptisten, die als geestverwanten van JACOB HÜTTER, Hutterianen heeten en niet verward mogen worden met de volgelingen van HANS HUTT. Over deze raadplege men in het Zeits. des hist. Vereins für Schwaben und Neuburg (1er Jahrg. 1874, S. 207 f.) de nasporingen betreffende die Anfänge des Wiedertäuferthums in Augsburg.

stem tot een nieuw leven; het beweerde te goeder trouw, dat sedert de eeuw der Apostelen geene ware gemeente des Heeren op aarde geweest is en stelde zich niets minder voor, dan die eeuw te doen herleven in en onder de vormen der 16e, de laatste hernieuwende door en onder de leiding des geestes. Het is bekend, dat de schrijvers over het Anabaptisme, op weinige uitzonderingen na, geweest zijn schrijvers tegen het Anabaptisme.

Deze opmerking in al hare gevolgtrekkingen toegepast heeft, gelijk bekend is, op den ijver van Prof. CORNELIUS, om de geschiedenis der Wederdoopers te vervolgen en ten einde te brengen, nadeelig gewerkt. Zijn waarheidszin stootte zich aan de bij herhaling gemaakte opmerking, dat het Anabaptisme door de tijdgenooten niet is begrepen, dat zij het niet der moeite waardig geacht hebben pogingen, aan het begrijpen onafscheidelijk verbonden, aan te wenden. Wie der eerste bestrijders heeft de dingen, welke hij afkeurde, ziende, gevraagd, vanwaar die dingen waren; wie heeft, het sprekend kenmerk der Anabaptisten waarnemende, onderzoek gedaan naar de bron, waaruit het voortsproot?

BULLINGER's bekende libri VI adversus Anabaptistas[1]) trachtten wel door het specificeeren van de Anabaptisten hun optreden toe te lichten, doch verzuimden onderzoek te doen naar het eigenlijk uitgangspunt der beweging. Ik ben overtuigd, dat BULLINGER met dat specificeeren zijn tijdgenooten op den dwaalweg gebracht heeft[2]) en ik stem volkomen in met den Zwitserschen godgeleerde, G. STRASSER, als deze beweert, dat het door BULLINGER aangegeven getal van 13 soorten van Wederdoopers op goe-

---

[1]) Deze Latijnsche tekst van 1560 staat mij ten dienste; hij is door JOSIAS SIMLER uit het Hoogduitsch overgebracht.

[2]) Over de chronologische feilen, door hem begaan, klaagde terecht W. J. LEENDERTZ in zijne bekroonde biographie van Melchior Hofmann (1883), bl. 285.

den grond tot 4, hoogstens 5 moet worden teruggebracht [1]).

De geleerde kenner der Elzassche kerkgeschiedenis, T. W. RÖHRICH heeft eene verdeeling beproefd in: 1° gematigde, 2° bespiegelende, 3° geestdrijvende Wederdoopers [2]), doch mij dunkt, dat hem bij het behandelen dezer partijen de onmogelijkheid moet gebleken zijn, dergelijke verdeeling vol te houden.

Onder de Anabaptisten hebben zij, die ze van nabij kenden, gelijk BUTZER, HEDIO en de predikant MATTHEIS ZELL, reeds vroeg verscheidenheid van meeningen bij vasthouden aan den doop opgemerkt.

Laat mij den lezer wijzen op het getuigenis der drie genoemden, in 1529 voor de overheid van Straatsburg afgelegd [3]). Zij verklaren aangaande de Wederdoopers: »dass »sie alle ein Gott im himmelreich haben; nun tragen aber »sich jener je mer schwäre irtum in; ettlich wollen CHRISTUM »nit lassen Gott seyn; ettlich kein geschrift mer lassen für»gan, sondern verwerffen die und achten was ineim infält »seie vom h. Geist ingeben, auch unterstan alle ding ge»mein zu machen und so sie das schwert mochten ergrif»fen, jederman uf ir irtum zu zwingen, dazu mit der ehe »viel nachteil zuwider geschrift handelen." Deze verscheidenheid valt op te merken in vele verhooren der Wederdoopers; alleen ten aanzien van zeer enkele punten, behalve den doop, heerscht eenstemmigheid.

Zeer terecht handelde CALVIN in de briefre instruction pour armer tous bons fidèles contre les erreus de la secte commune des Anabaptistes

---

[1]) Der Schweizerische Anabaptismus zur Zeit der Reformation, te vinden in de door Prof. NIPPOLD met zorg uitgegevene Berner Beiträge zur Ges. d. Schw. Reformationsk. (1884), S. 217 fg.

[2]) Zeits. f. Hist. Theol., 1860, S. 14 fg.

[3]) CORNELIUS, Gesch. des Munst. Aufr. (1860), II, S. 274.

alleen over deze vijf punten, qu'ils ont commune entre eux: de doop, de ban, het dragen van wapenen, de overheid en den eed, terwijl hij afzonderlijk bespreekt sommiger gevoelen betreffende de vleeschwording en den zieleslaap. Op den voorgrond plaatst hij de opmerking: d'escrire contre toutes les faulses opinions et erreurs des Anabaptistes, ce seroit une matière trop longue et quasi un abysme, dont ie ne pourrois sortir — a grand peine sauroit on trouver une teste d'anabaptiste, la quelle n'ait quelque phantasie àpart [1]). Aan het slot herhaalt hij dezelfde opmerking en heeft hij daarom alleen behandeld »les articles que tiennent communement ceux qui sont de sens le plus rassis ou bien moins ecervelez en toute la secte" [2]).

Als de geestelijke vader van het Anabaptisme wordt NICLAS STORCH genoemd. Doch met het noemen van dien persoon is de oorsprong niet verklaard: ook deze richting is een vrucht van vroeger tijden. Het lijdt geen twijfel, of wij moeten het Anabaptisme in verband brengen met de reformatorische beweging, gelijk die in Boheme had plaats gegrepen. Daar het eerst, daar het meest, heeft de Reformatie aanraking gezocht en aanraking gevonden met het sociale leven.

Geen land waar de hervorming zoo wijd om zich gegrepen, geen waar zij zoovele veranderingen in het leven geroepen heeft.

De Roomsche kerk vond steun niet bij de Bohemers, maar bij de Duitschers in Boheme.

»Es gab zwar auch unter den Deutschen, zumal in Prag, einige Hussiten; sie waren aber noch viel seltener, als die reinen Katholiken unter den Böhmen" [3]).

---

1) Corpus Reform. XXXV, pag. 53.
2) L. c. pag. 139.
3) PALACKY, Geschichte der Böhmen, III, 2e Abth. S. 56.

De kenmerkende gevoelens van STORCH en MÜNZER werden dan ook terecht reeds in 1521 »irrische Böhmische Stuck" genoemd[1]) en Boheme bleef het land, werwaarts STORCH en MÜNZER heentrokken als het woningsoord van vrienden en geestverwanten.

Ik mag, bij het mededeelen van mijne meening betreffende het geboorteland van het oudste Anabaptisme, het bekende gevoelen van Prof. RITSCHL niet onvermeld laten. Deze geleerde ziet in het Anabaptisme vrucht en gevolg van de vroegere werkzaamheid der devote Franciscanen[2]). Gaarne breng ik hulde aan de vernuftige wijze, waarop dit gevoelen is gestaafd; toch ben ik niet overtuigd geworden. Naast de bezwaren, door Prof. NIPPOLD daartegen ingebracht[3]), zou ik nadruk wenschen te leggen op de vraag, of dergelijke afstamming en verwantschap niet bestreden wordt door het sterk anti-Roomsch karakter van dat Anabaptisme en zijne oppositie tegen de kerkelijke opvatting der avondmaalsleer. Prof RITSCHL heeft later[4]) uit een door hem meegedeelden brief van JOACHIM KÜKENBIETER de tot heden onbekende bijzonderheid aan het licht gebracht, dat DIRK PHILIPS, de geëerde Nederlandsche Anabaptist, tot de Franciscanen behoord heeft. Het komt mij voor, dat het onbekend en in het vergeetboek geraakt zijn dezer bijzonderheid het gevoelen van mijn geëerden vriend niet begunstigt. Tijdgenoot en nakomeling hebben blijkbaar er geen waarde aan gehecht.

Ik meen te mogen beweren, dat in de geschiedenis der

---

[1]) SEIDEMANN, Thomas Münzer, eine Biographie (1842), S. 15. Dr. K. KRAFFT noemt deze biographie terecht eene baanbrekende, Briefe und Documente aus der Zeit der Ref. S. 101.

[2]) Ges. des Pietismus (1880) I, S. 30 fg.

[3]) Zur Vorgeschichte des Pietismus, geplaatst in Theol. Stud. u. Kritiken, 1882, 2es Heft.

[4]) Zeits. für Kircheng., von Dr. TH. BRIEGER, VI, S. 502.

Hervorming te weinig gelet is op den wijd verbreiden invloed, die van Boheme uit zich over Duitschland en Zwitserland verspreidde. Er moge onder de kenners van Boheme's geestelijk leven verschillend geoordeeld worden over de plaats, welke aan Waldensische ideeën in Boheme moet worden toegekend, hierin stemmen velen overeen, dat groote verscheidenheid van reformatorische inzichten daar heerschte. Bij de onbepaaldheid der gebezigde namen, waarmede de Secten werden aangeduid, zal het altijd moeielijk blijven, scherp geteekende lijnen van afscheiding te trekken tusschen de onderscheidene richtingen, die er gevonden werden; maar dat zij er in grooten getale voorkwamen, dit behoeft geen nadere toelichting. Ook wij keeren het oog naar Boheme als den geboortegrond van het oudste Anabaptismus.

Het Anabaptisme heeft, evenals de andere reformatorische richtingen, wijzigingen ondergaan; het heeft echter ook karaktertrekken, die als indelebiles mogen aangemerkt worden. In een hoogst zeldzaam tractaat, ten jare 1536 te Zwickau uitgegeven, worden de geloofsovertuigingen der Wederdoopers aldus geformuleerd, nadat vooraf is opgemerkt, dat »bei dem mörderischen Haufen zu Münster »in Westphalen noch mehr und grausamer Irthumb »gefunden werden."

I. Christen sollen und können nicht inn Oberkeit und ampt sein, welches das Schwert füret.

II. Christen sollen keine andere Oberkeit haben, denn allein die Diener des Euangelii.

III. Christen is verboten Eid schweren und Eid schweren ist Sünd.

IV. Christen sind schuldig ihre güter in gemein zu geben, und sollen nicht eigenthumb haben.

V. So im Ehestand die ein person rechtglaubig ist, und die ander Eheliche person nicht recht gleubig, so sey sol-

cher Ehestand hurerey, und möge die recht gleubige person, die ander verlassen, allein des glaubens halber und ein andere freien.

VI. Die Kindtauff ist unrecht [1]).

Als wij nu deze beschuldigingen, zonder passende orde opgeteekend, herleiden tot het hoofddenkbeeld van een systeem en daarnaar bepalen het eigenlijk beginsel van het Anabaptisme, zullen wij niet ver van de waarheid af zijn, indien wij dat beginsel noemen: vernieuwing van den mensch en wat des menschen is onder de leiding van den geest ter vestiging van het Godsrijk op aarde.

Het is wel niet noodig, des lezers aandacht te vestigen op het wijdstrekkende van bovengenoemd beginsel.

Het omvat zoowel de drijfveeren tot eene stille als tot eene geweldige beweging; sterken nadruk leggende op het individueele, sluit het de belangen der gemeenschap niet uit; het kan zich geroepen achten tot bestrijding van de hiërarchie; het kan ook meenen de wapenen tegen de wereldlijke overheid te moeten opvatten. Voorzoover de godsdienstige vraag geen ingrijpenden invloed heeft op de praktijk des levens, laat zij het Anabaptisme onverschillig. Door speculative, dogmatische quaestiën wordt het slechts aangetrokken in zoover deze uit misverstand of miskenning van Gods woord schijnen voort te vloeien.

Met bewijzen, aan de geschiedenis ontleend, wensch ik het beweerde te staven.

Het oudste bericht betreffende de beweging, in Zwickau aangevangen, deelde Prof. KOLDE mede [2]); het is van 18 Dec. 1521; daarin vragen vooral deze regels aandacht: »etzliche

[1]) Vorlegung etlicher unchristlicher Artikel, welche die Widerteuffer fürgeben, medegedeeld door BACHMANN, Nic Storch, der Anfänger der Zwickauer Wiedertäufer (1880), S. 14.

[2]) BRIEGER's Zeitschrift für Kircheng. V, S. 323 fg.

»gaben an, als were die göttlich schrift zur lare der men-
»schen uncrefftig, allein muste der mensch durch den gaist
»gelernet werden, dan hette got den menschen mit geschrift
»wollen gelernt haben, so hatte er uns vom himmel herab
»ein biblien gesant".

Zoo wordt de eerbied, aan het geschreven woord verschuldigd, onderworpen aan en afgeleid uit den eerbied aan het ongeschreven woord te bewijzen. De tegenstelling is niet: schrift of geest, maar zonder tegenstelling luidt het: schrift en geest. Die geest leidt eenvoudigen en ongeleerden tot de rechte kennis van het geschreven woord en brengt vaak aan het licht, dat de wetenschappelijke vorming geen waarborg is voor het verstaan van den bijbel. Daarom deed CARLSTADT afstand van zijn doctorstitel en noemde zich liefst een nieuw geboren leek. Dit kenmerk heeft het Anabaptisme nooit geheel verzaakt; de geestdrijverij, die op visioenen en openbaringen zich verhief en chiliastische verwachtingen koesterde, en de overtuiging dat de voorganger der gemeente, om een stichtelijk woord te spreken, geen wetenschappelijk man behoefde te wezen, beide beschouwingen, hoe wijd ook uiteenloopende, dragen den stempel van dit kenmerk. Op de eene staat het afgedrukt in scherpe omtrekken, op de andere vertoont het zich alleen voor het zoekend oog, maar het is er; duidelijk of minder duidelijk zichtbaar. Werd in het algemeen de schrift des N. V. boven alles gewaardeerd als de vertroostende taal van den hemelschen Vader tot zijne kinderen, dan moest zij om haar zelfs wille dien kinderen dierbaar zijn, »auf »den Demüthigen", schrijft KEIM naar waarheid [1]), »rastet der »Geist Gottes: beschättigt sie mit seinen Fittigen; sie erlan-»gen Trost aus der Schrift durch Beistand des heiligen

[1]) In zijne verhandeling over Ludwig Hetzer, Jahrb. für Deuts. Theol. (1856), I, S. 266.

»Geistes mit inwendigem Saft des Geistes". En voor HETZER en voor DENCK was dan ook de overzetting dier schrift een heilig werk, waarvan het welslagen aan God te danken was. [1])

Een algemeen waar te nemen vrucht van vertrouwde bekendheid met den inhoud der schrift vertoont zich in den twijfel aan de schriftmatigheid van den kinderdoop, en in het verlangen, om die plechtigheid te ondergaan overeenkomstig de vormen, in de schrift aangeduid. Het oudste bericht, dat van 1521 [2]), deelt uitdrukkelijk mede, »wie etzliche gezweifelt »ob der glaub der pathen dem Kinde zur tauffe hulftlich, »item etzliche vermainten an die tauff selig zu werden."

De oppositie tegen den kinderdoop is niet dadelijk overgegaan tot het invoeren van den doop na belijdenis des geloofs. Ik meen dat men dwaalt, als men het verwerpen van het een vasthecht aan het verdedigen van het andere. Men zie de mogelijkheid niet voorbij, dat verwerping van den kinderdoop leidt tot verwerpen van doopen in het algemeen. Eene beschouwing en waardeering van de sacramenten, gelijk ze onder anderen door CARLSTADT voorgedragen is, kon lichtelijk, als uit reactie tegen de Roomsche kerk, tot terzijdestelling dier plechtigheden leiden [3]). Zoo het niet gebeurd is en de verwerping van den kinderdoop eindelijk gevoerd heeft tot het aannemen van den doop na belijdenis des geloofs, mag men dit voornamelijk toeschrijven aan den invloed, dien het Bijbelwoord heeft geoefend.

MÜNZER en zijn vriend CARLSTADT hebben dezen doop bediend. Ik noem hen vrienden, hoewel ik weet, dat zij niet

---

[1]) Vgl. KELLER, ein Apostel der Wiedertäufer (1882), 230 fg. Binnen een tijdsverloop van drie jaren verschenen 13 uitgaven van hunne vertaling der profeten, en het strekt waarlijk de »officiëele" wetenschap dier dagen niet tot eer, dat zij dien arbeid aan de verachting heeft prijs gegeven, dewijl hij uit de handen van Wederdoopers gekomen was.

[2]) Zeits. für Kg. A. a. O. S. 323.

[3]) Vgl. JÄGER's monographie over Carlstadt (1856), S. 452 fg.

in alles geestverwanten waren. Wat het oudste bericht ten slotte vermeldt: »item für die toden were nit zu bitten" [1]; noopt te denken aan beider bestrijding van de Roomsche leer van het purgatorium en andere instellingen der kerk, dus aan de eenparigheid van beider houding tegenover de hiërarchie; met gewelddadige hand de dwaling te verstoren achtten beiden op dit gebied plichtmatig.

Op dit gebied; want over te gaan tot het gebied der wereldsche dingen, aan te moedigen opstand tegen de overheid en feitelijk herstel te zoeken van de grieven tegen de sociale toestanden, dit keurde CARLSTADT ten strengste af.

Zijn biograaf spreekt het resultaat van conscientieuse onderzoekingen op dit punt in deze stelling uit [2]: »dass er »solches Revolutionsrecht einer religiösen Partei durchaus »beschränkt auf das Gebiet des äussern Cultus und nicht »ausdehnen wollte auf das politisch-sociale Gebiet; darüber »zerfiel er mit MÜNZER und den Bauern". Wie zich van het volkomen richtige dezer uitspraak overtuigen wil, make kennis met den in het Latijn geschreven brief van CARLSTADT aan MÜNZER, afgezonden 19 Juli 1524, ons door SEIDEMANN medegedeeld in zijne monographie, S. 128 fg.

En toch was CARLSTADT een man, die het karakter van het Anabaptisme — zucht om ook de stoffelijke belangen van de broeders te bevorderen, niet uit het oog verloor.

Bij LUTHER's afwezen op den Wartburg zag hij 24 Juni 1522 door den Raad den voorslag goedgekeurd, om alle kerkelijke inkomsten »in einen gemeinen kasten zu bringen", en langs dien weg de bedeeling te regelen, de armoede te lenigen, door voorschotten tegen 4°/o den woeker te keer te gaan en jonge lieden van goeden aanleg in de kosten hunner studiën tegemoet te komen. Hij verlangde, dat er geene

---

[1]) Zeitschrift für Kg. A. a. O. S. 324.
[2]) JÄGER, A. a. O. S. 418.

bedelaars onder de Christenen wezen zouden en de gemeente door tucht en orde den naam eener Christelijke waardig zou zijn. In Wittenberg openbaarden zich spoedig de heilzame vruchten van dergelijke bepalingen, zoodat zij ook elders door LUTHER's invloed werden ingevoerd [1]). De beelden in de kerk stootte hij om; de toestanden in de maatschappij trachtte hij te veredelen.

MÜNZER gordde het zwaard Gideon's aan [2]), CARLSTADT hanteerde het zwaard des geestes.

II.

In de wereld der denkbeelden bestaan de grenzen van zeeën en gebergten niet. Trager dan nu moge in vroegere eeuwen de gang van het onderling verkeer zijn geweest, boeken en brochures vonden toch een voorspoedigen weg en hechtten banden van gemeenschap tusschen personen, die elkander van aangezicht onbekend, naar den geest zich tot elkander getrokken gevoelden.

Wanneer wij MÜNZER en CARLSTADT als vertegenwoordigers van het Saksische Anabaptisme begroeten waarvan beiden eene verschillende richting openbaren, en de geschiedenis ons verhaalt van beider vertrek naar en verblijf in Zwitserland, dan lokt deze bijzonderheid ons tot een onderzoek uit naar den invloed dien het Saksiesch Anabaptisme op het Zwitsersche en het Zwitsersche op het Saksische gehad heeft. Verba valent usu. Ik bezig het woord Anabaptismus; ik spreek van Saksiesch en Zwitsersch, doch haast mij er bij te voegen, dat ik met al mijne voorgangers

---

[1]) Vgl. de mededeeling van Dr. KAWERAU in Neues Archiv für Sächs. Ges. und altherth., III, S. 78 fg.

[2]) Gedeon hett eynen solchen festen starcken Glauben, das er mit im ein unzelige grosse welt durch dreyhundert man überwant. Zie SEIDEMANN, S. 143.

dit doende, een anachronisme bega. De beweging, door MÜNZER en CARLSTADT gewekt, heeft eerst later in Zwitserland, nadat zij daar geweest waren, den naam van Anabaptisme in den zin van wederdoop kunnen dragen.

Onder de volgelingen en geestverwanten van ZWINGLI leerden velen door het lezen van de schrift tegen den kinderdoop bezwaar te koesteren.

Die oppositie ging bij enkelen gepaard met verzet tegen de verplichting, om tienden op te brengen, zoodat het ZWINGLI niet gemakkelijk viel, den vrede te bewaren tusschen dezen en de overheid en tegenover hen zijne eigene houding als zelfstandig godgeleerde te handhaven, vooral toen — wat ik duidelijkheidshalve Anabaptisme noem — dat Anabaptisme in een bepaalden vorm zich vertoonde.

»Der Schweizerische Anabaptismus verdankt seinen Ur»sprung hauptsächlich einem jungen Gelehrten aus dem »Laienstande, CONRAD GREBEL." De geleerde, door wien deze stelling geplaatst is aan het hoofd van zijn beroemd geworden onderzoek [1]), heeft volkomen recht, indien wij hier door Anabaptisme verstaan het bedienen van den zoogenaamden wederdoop; want werkelijk is GREBEL de eerste geweest, die deze plechtigheid volvoerd heeft. Doch de stelling is te beperkt, indien wij ons een bepaald beeld van de Zwitsersche vrijzinnige beweging willen ontwerpen. Uit de disjecta membra der onderscheidene voorstellingen en mededeelingen vorm ik deze eenheid.

De Zwitsersche beweging onderscheidde zich bepaaldelijk hierdoor, dat zij een zichtbare kerk van heiligen op aarde wilde stichten.

ZWINGLI zelf verhaalde in het verhoor voor de overheid

---

[1]) HEBERLE, die Anfänge des Anabaptismus in der Schweiz, geplaatst in de Jahrb. für Deuts. Theol., III, S. 225 fg. Vgl. EGLI, die Züricher Wiedertäufer zur Reformationszeit (1878), S. 20 fg.

het bezoek, aan hem en zijnen ambtgenoot LEO JUD gebracht omstreeks den zomer, uiterlijk den herfst van 1523, door den predikant SIMON STUMPF, kort daarna gevolgd door een van GREBEL, waarbij zij waren opgewekt, om eene dergelijke gemeente te stichten. Toen zij dit op vriendelijke wijze afsloegen, hebben de genoemden met hunne geestverwanten conventikelen aangelegd, waarin zij datgeen zochten te verwezenlijken, waartoe ZWINGLI de hand niet leenen wilde [1]). Zelven waren zij ook onder elkander niet eenstemmig betreffende hetgeen van de leden dier gemeente zou verlangd worden, b. v. in het punt van de gemeenschap der goederen, het al of niet toepassen van de voetwassching en het bekleeden van een overheidsambt.

Over de schriftmatigheid van den doop op geloof voerde GREBEL met MÜNZER en CARLSTADT briefwisseling, eer zij elkander persoonlijk ontmoeten mochten. Quid sit, quod ago, quaeris, schrijft GREBEL. Rescribo ANDREAE CAROLOSTADIO, THOMAE MUNZERO, cujus libellum geminum de ficta fide Protestation odder empietung TOME MÜNTZERS von Stolberg am Harz, seelwarters zu Alstedt, seine Lere betreffende, und tzum anfang von dem rechten Christen glawben und der Tawffe 1524 nuper nactus legi, scribo primum. Ging MÜNZER nog voort, kinderen te doopen, GREBEL keurde dit ten stelligste af [2]).

Wij zullen hier niet stilstaan bij den elders, met name door HEBERLE, nauwkeurig geteekenden strijd tusschen ZWINGLI en deze tegenstanders van den doop der kinderen. Men moet niet slechts beweren, dat GREBEL door eerbied voor het woord der schrift een voorstander van den doop op geloof is geworden: maar men legge er nadruk op, dat

[1]) FÜSSLIN, Beiträge zur Erläuterung der Kirch-Ref. Geschichten, I, S. 228.
[2]) HEBERLE, A. O. S. 251.

hij en zijne geestverwanten het Christelijk leven in zijn geheel naar het voorbeeld van de kerk der Apostelen wenschten ingericht te zien, dus niet wilden weten van eenig gezag van overlevering of gewoonte, evenmin als van den overwegenden invloed van eenig dogma. Ten volle stem ik in met het door Prof. RITSCHL opgemerkte [1]: »ZWINGLI vertritt mit der »Bibel in der Hand das Evangelium der göttlichen Gnade »und das Sittengesetz; GREBEL die Verbindlichkeit einer »geschichtlich weit zurückliegenden socialen und sittlichen »Verfassung der christlichen Gemeinde." In den doop, op geloof ontvangen, sprak zich het beginsel der anabaptistische beweging volkomen duidelijk uit: hij was de zelfstandige handeling van het individu, dat zijne zonden betreurende, voortaan als burger van het Godsrijk in de wereld leven wilde als niet van de wereld zijnde, gehoorzaam in alles aan het beschrevene woord Gods. Dien doop ondergaande, trad hij toe tot de ware gemeente Gods, en veroordeelde alle Pausdom, 't zij het heette naar Rome of naar Zürich of naar Wittenberg. »Das Papstthum »kann mit nichts besser niedergelegt werden, denn mit »dem Wiedertauf," beweerde GREBEL [2]). BLAUROCK beijverde zich, om, waar hij vermocht, de plechtigheid toe te dienen »auf den ersten Besten, der weinend zu ihm kam" [3]). Wie de door hem gestelde vraag: »verjichts (bezeugst) du dass »der Herr JESUS CHRISTUS für uns habe gelitten und das so »von im geschrieben, war sye?" beaamde, werd door hem bij besprenging gedoopt [4]). Hij handelde zóó naar het woord der schrift, niet naar ingevingen of openbaringen, en eischte van de overheid, »dass sie die lautere, heitere Wahrheit uns durch's Wort eröffnet, rechtlich, göttlich und fleiszig höre [5]).

---

1) A. a. O. S. 26. 2) EGLI, A. a. O. S. 97. 3) EGLI, A. a. O. S. 24.
4) EGLI, A. a. O. S. 27. 5) HEBERLE, S. 277.

III.

In de eerste maand van 1525, de juiste dag is niet bekend, waren eenige broeders bijeen, om met elkander de schrift te lezen en door het spreken over het gelezene elkander te stichten, toen als in heilige geestverrukking GEORGE, bijgenaamd BLAUROCK, den doop begeerde te ontvangen door de hand van COENRAAD GREBEL. Bij een hem afgenomen verhoor, getuigde hij: »er wisse nicht anderes, »dann dass er der erste gewesen sey, der sich habe tauffen »lassen, und von dem Tische des Herrn geëssen habe, wie »es Gott seinen Jüngern in dem letsten Nachtmal ge»geben" [1]).

Zietdaar niet de wordings- maar de geboorte-geschiedenis van het Anabaptisme in den beperkten zin des woords.

Waarvan was deze doop het symbool?

Van den doop des geestes, den geloovigen toegezegd als onderpand van de vergiffenis hunner zonden. Beoogde met het bedienen van deze plechtigheid GREBEL en na hem BLAUROCK het stichten van een nieuw kerkgenootschap naast de andere die reeds bestonden? In geenen deele. Zij beweerden, dat die kerkgenootschappen niet mochten heeten de gemeente Gods; dat een ZWINGLI aan de schrift geweld deed en haar vervalschte, meer dan de Paus van Rome; zij betuigden dat sedert 14 eeuwen geene Christelijke gemeente op aarde bestaan had, want zij hielden alleen die der Apostolische eeuw voor degene, welke volkomen beantwoordde aan het ideaal.

De door hen bediende doop was dus geen sectedoop, maar de Christelijke, de alleen schriftmatige. Wie dezen niet onderging, was niet gedoopt, dus niet gehoorzaam

---

[1]) FÜSSLIN, Beyträge, II, S. 338.

aan het bevel van den Heer. Kerk en Godsrijk was voor deze mannen eigenlijk hetzelfde; zonder vlek en rimpel moest zich de Christenheid vertoonen in het midden van eene wereld, die in het booze lag.

GREBEL, een leek, bediende voor het eerst dien doop; feitelijk werd alzoo het algemeen priesterschap der geloovigen beleden en het verschil van leek en geestelijke opgeheven.

Men wil geen bezoldigd predikambt; geen tienden; geen zwaard; de gemeenschap der goederen als weleer; streng toezicht op wandel en werken; onderlinge samenspreking over de schrift of andere stichtelijke lectuur wordt geacht een gezegend middel te zijn ter opbouwing van het onderling geloof. Of men op grond der schrift van het eedzweren zich onthield, meen ik niet in twijfel te mogen trekken. Dat BLAUROCK bij zijne verbanning uit Zürich een eed afgelegd heeft, werd door ZWINGLI beweerd [1]). Doch wie waarborgt ons de waarheid van het feit?

Geschiedkundig staat vast dat in 1527 CAPITO van de Anabaptisten getuigde, dat zij den eed weigerden op grond van de uitspraken der heilige schrift.

Betreffende den doop bestond onder de Zwitsersche Anabaptisten volkomen eenstemmigheid; de Saksers hadden alleen den kinderdoop verworpen.

Strikt genomen mogen dus STORCH, MÜNZER en hunne geestverwanten geene Anabaptisten heeten. Nogtans is men volkomen gerechtigd, die benaming ook aan de Zwickauer profeten te geven in zoo ver het eigenlijke Anabaptisme, althans voor een gedeelte, eene sociale beweging werd, gelijk de Zwickauers die zochten. Alleen vergete men niet, dat naar den aard der zaak het Anabaptisme allerlei schakeeringen duldde, dewijl het niet was een systeem,

---

[1]) FÜSSLIN, A. a. O. Th. IV, Vorrede, S. 111.

maar een beginsel. Doch in welke punten de inzichten ook verschilden: ten aanzien van den doop erkenden alle Anabaptisten, dat deze op gezag van de schrift alleen bediend moest worden aan hen die JEZUS als den CHRISTUS wilden en konden belijden.

Die doop werd in den waren zin des woords door de woede der tegenstanders een wijding tot het martelaarschap.

IV.

Tweeërlei strooming valt overal in het Anabaptisme op te merken. Het oorspronkelijk Saksische deinst voor het toepassen van geweldige maatregelen niet terug; het Zwitsersche acht deze niet overeenkomstig met den geest van het Evangelie.

Door den drang der omstandigheden uit Zürich gedreven, kiest het Augsburg tot zijn toevluchtsoord. Daar openbaart zich dat tweeërlei karakter op duidelijke wijze, in JOHANN DENCK en in HANS HUTT.

De uitnemende monographie van Dr. KELLER heeft ons een aantrekkelijke teekening van het beeld des eerstgenoemden geleverd: naar de uittreksels van de geschriften des diepgevoelenden en diepdenkenden mans aarzel ik niet hem een eereplaats toe te kennen onder de getuigen van CHRISTUS in de XVIe eeuw; ik schroom niet de verklaring af te leggen, dat hij, de kundige vertaler van de schrift, een geesteskind der schrift geworden was. Laat mij eene proeve bijbrengen, die van de reinheid zijner gevoelens getuigenis geeft.

Voorstander van den doop der geloovigen, trekt hij de zuiverheid van den ijver in dezen in twijfel, zoodra het hem blijkt, dat zijne geestverwanten dit uiterlijk teeken beschouwen en waardeeren als of daarin het wezenlijke van

hun geloof en hunne belijdenis bestond[1]). Hoe ijverend ook voor dien doop, gelijk hij dien schriftmatig achtte, bestrijdt hij in geen zijner geschriften eenige kerkelijke instelling of ceremonie; want indien de liefde, die uit CHRISTUS is, de harten vervulde, werd de vorm van Godsvereering die ieder verkoos, alleen de zaak van ieders individueele overtuiging.

Zooals wij DENCK nu kennen, mogen wij de stelling verdedigen, dat indien zijn geest geworden was de heerschende in het Anabaptisme, gruweltooneelen als die van Münster niet zouden hebben plaats gegrepen. In den vollen zin des woords wil hij de vernieuwing van den mensch en wat des menschen is door de leiding des geestes.

Al had HANS HUTT van zijne hand den doop ontvangen, ras bleek, dat hunne geestesrichting zeer uiteenliep.

HUTT gevoelde zich tot HETZER en HUBMAIER veel meer dan tot DENCK aangetrokken. HETZER kennen wij[2]) en de indruk dien zijn persoon op ons maakt, is verre van gunstig. Diens sensualismus vond in HUTT voorspraak. »Ein Geist, ein Leib;" die regel moest bij het huwelijk gelden en waar deze regel zijne toepassing niet vond, was huwelijksgemeenschap hoererij. De verhooren, door HUTT ondergaan, zijn ons medegedeeld[3]) en de hitte der vervolging waardoor de Anabaptisten uit Augsburg verdreven werden, ons verklaarbaar door hunnen aanval op de sociale toestanden.

De afloop van den boerenkrijg was in de oogen van HUTT alleen een gevolg hiervan, dat de opstandelingen meer op eigene kracht, dan op de hulpe Gods gebouwd hadden. De

---

[1]) KELLER, A. a. O. S. 230.

[2]) Ik verwijs naar KEIM's reeds genoemde verhandeling in de Jahrb. der Deut. Theologie.

[3]) Zeits. des hist. Vereins für Schwaben und Neuburg (1874), I, S. 221.

jongste geschiedschrijver der Hervorming in Augsburg[1]) heeft met juiste trekken HUTT geteekend als het hoofd der fanatieke Wederdoopers.

Naar de overtuiging van HUTT was het des Christens plicht van een zwaard voorzien te zijn, opdat hij gereed mocht wezen als God zijne geloovigen opriep, om de ongeloovigen te straffen en de onrechtvaardigen te stooten uit hunne heerschappij over de kinderen Gods.

Hij en HETZER zijn de voorloopers van het fanatisme, gelijk dat in Munster geheerscht heeft onder het koningschap van JAN VAN LEIDEN, een fanatisme, dat uit het Anabaptisme kon maar niet noodwendig moest voortvloeien.

V.

Van alle en allerlei zijden vervolgd en veracht, vond het Anabaptisme, mits van wereldsche bedoelingen vrij, herberg en voorspraak bij Straatsburg's beroemden godgeleerde CAPITO.

Drukkende levenszorgen deden hem voeding en verblijf niet ontzeggen aan vervolgden of uitgestootenen om des geloofs wille. Te zijnen huize, aan zijne tafel vond ieder plaats, wien de CHRISTUS, onder welken vorm ook, in waarheid dierbaar was.

Voorstander van den kinderdoop was hij niet, daarom echter geen begunstiger van het gevoelen dergenen, die voor den doop op geloof ijverden[2]). Zijne spiritualistische waardeering der sacramenten moest consequent leiden tot onverschilligheid jegens hunne instandhouding. Dergelijk spiritualisme vertoont zich bij dezen en genen godgeleerde

---

[1]) Ziet ROTH, Augsburg's Reformationsgeschichte 1517—1527, (1881), S. 199.

[2]) Vgl. HEBERLE, Capito's Verhältniss zum Anabaptismus, in Zeits. für die Hist. Theol. 1857, S. 285.

in de Hervormingseeuw, doch geen enkele schijnt den moed gehad te hebben, om het in zijne volle consequentie te laten gelden.

CAPITO's verhouding tot het Anabaptisme werd het duidelijkst door zijnen ten jare 1528 uitgegeven Commentarius in Hoseam prophetam in het licht gebracht en zijne openlijk afgelegde instemming met het door velen veroordeelde boek van CELLARIUS de operibus Dei. Ik beroep mij op het door HEBERLE medegedeelde overzicht [1]). Het door hem beleden Chiliasme, hoe geestelijk ook van nabij beschouwd, gaf velen ergernis, doch in zoover ten onrechte, als èn in dit èn in andere opzichten de volle overeenstemming tusschen zijne inzichten en die van het Anabaptisme zonder grond beweerd werd. Maar hetgeen waarin en waardoor hij zich van al zijne godgeleerde tijdgenooten onderscheidde, was dit, dat hij het Anabaptisme wist te waardeeren en te rechtvaardigen.

Toen de achtingswaardige MICHAEL SATTLER te Rothenburg aan de vlammen werd geofferd, 20 Mei 1527, en vele Anabaptisten te Horb in den kerker zuchtten, liet CAPITO meer dan de stem van het medelijden hooren. In geschrifte getuigt hij [2]), dat die ter dood veroordeelde heiligen ijver voor de eere Gods en het welzijn der gemeente aan den dag gelegd had; hij wees er op, dat SATTLER zich aangegord had, om de gemeente te doen worden eene zonder vlek of rimpel, eene eere van CHRISTUS in het midden der zondige wereld.

Dit doel prees hij, al moest hij sommige der daarvoor aangewende middelen afkeuren; want hij, CAPITO, wachtte niet veel heils van bepaalde voorschriften en maatregelen

---

[1]) Zeits. für d. Hist. Theol. A. a. O. S. 286.

[2]) BAUM, Capito und Butzer, Strassburg's Reformatoren (1860), S. 373 folg.

van dwang voor de bereiking van dit doel. Godslastering is de eenige misdaad, welke de wereldlijke rechter mag vonnissen. Doch is het godslastering, wanneer men spelen, drinken, overspel, krijgvoeren en dergelijke zonden veroordeelt en daartegen strijdt? Hij noemt de meest kenmerkende gevoelens der Anabaptisten dwalingen, maar wijst aan, dat de grond waarop zij staan, geen andere is, dan het geloof in JEZUS CHRISTUS en dit geloof ook naar hunne overtuiging de eenige bron is van eeuwig leven. »Sie sind Bekenner »des Glaubens und der Ehre Gottes und desshalb Kinder »Gottes".

Zulk een hoog standpunt van waardeering heeft geen der andere hervormers bereikt, zelfs niet gekend. CAPITO, en hij alleen, heeft in het Anabaptisme gezien een openbaringsvorm van de belijdenis des Heeren: geen misgewas, geen radicalisme van het Protestantisme, neen, eene uiting van den geest van CHRISTUS. Waarlijk, ik roem hem niet te hoog. Spreke de inhoud van den roerenden brief, welken hij aan de gevangene Anabaptisten te Horb zond, door BAUM ons medegedeeld, dien ik niet schroom een der schoonste gedenkstukken uit de eeuw der hervorming te noemen [1]).

Ik spreek van een gedenkteeken zijner echt Evangelische gevoelens; hoe zou ik zwijgen van het weinig jaren later, niet voor hem maar door hem gestichte? ik bedoel de Berner Synodus van 1532. MAX BILLETER schetste onlangs hare diepe beteekenis [2]). De eenige is zij, mijns bedunkens, die beantwoord heeft aan het ideaal eener Christelijke kerkvergadering. CAPITO's geest was er de heerschende; zij draagt daarom in de geschiedenis te recht den naam van zijne Synode. »Die Kirche der Gegenwart", dus oordeelt over hare

---

1) BAUM, A. a. O. S. 375.

2) Berner Beiträge zur Geschichte der Schweiz. Reformationsk., S. 84 flg.

waarde terecht de hoogleeraar NIPPOLD[1]), »die mit so vielen »andern Ueberlieferungen der Vorzeit zu brechen hatte, »kann hier zugleich den unverfälschten Ausdruck ihrer »eigenen Ideale wiederfinden". Voorwaar, in die uitspraak is niets te veel gezegd. Door de werken en geschriften van CAPITO gevoelen wij ons verrast en weldadig aangedaan. In dezen godgeleerde wordt de geest van den CHRISTUS openbaar; door zijn geloof spreekt hij eeuwen nadat hij gestorven is. Wat moet het geweest zijn, met dezen man van aangezicht tot aangezicht om te gaan! Dat was werkelijk het voorrecht, hetwelk HENRICK ROL ten deel viel. Met zijnen vriend BERNARD ROTHMANN bevond hij zich ten huize van CAPITO in den zomer van 1531[2]). O, zij de onder dat dak heerschende geest de zijne geworden!

VI.

Terwijl de voorafgaande bladzijden gepoogd hebben den gang, dien de ontwikkeling van het Anabaptisme genomen heeft, duidelijk te maken en het bewijs te leveren, dat eene fanatische en eene spiritueele richting onder de Wederdoopers scherp moet onderscheiden worden, wensch ik in een sprekend voorbeeld aan te toonen, hoe die richtingen elkander raken of in elkander opgaan. Het spiritueele is geneigd tot het fanatische over te slaan, zoodra omstandigheden daartoe leiden. Er is niet veel noodig, om dien overgang te doen ontstaan; een kleine vonk doet de aanwezige brandstof ontvlammen.

In den tijd, waarin wij met onze gedachten verkeeren,

---

[1]) A. W. S. 435.

[2]) RÖHRICH, Geschichte der Ref. im Elsass (1832), II, S. 78; Zeitschr. f. d. Hist. Theol., 1860, S. 23; CORNELIUS, Gesch. des Münst. Aufr., I, S. 294.

leefde in Duitschland een man, die, om een bekend beeld te bezigen, de geheele campagne van het Anabaptisme heeft medegemaakt, een man, wiens beeltenis ons door de hand eens meesters is geschilderd: ik bedoel GERHARD WESTERBURG [1]).

Ik heb niets anders te doen, dan onder het geleide van STEITZ den lezer te wijzen op WESTERBURG's verbintenissen met de mannen van zijn tijd.

Door reizen en studiën in Italië, door kennismaking met voorstanders en beoefenaars der humanistische studiën had WESTERBURG vroeg een open oor gekregen voor hetgeen nieuws en ongewoons in die dagen verkondigd werd.

Zijn huis te Keulen ontsloot hij bereidwillig voor een van STORCH's geestverwanten en maakte met diens bedoelingen grondiger kennis, toen hij naar Wittenberg getrokken en persoonlijk met STORCH in betrekking getreden was. LUTHER had hem ontmoet en geeft in een brief aan SPALATINUS het volgende bericht [2]): doctor ille Agrippinensis GERARDUS vocatur, natus e divitum civium Coloniensium sanguine; sincerus vir, qui studio veritatis huc ascendit et primo in Cygneorum prophetarum incidit dogmata, e quibus juvenem Coloniae aluerat et audierat et adhuc satis illorum somniis (ut neophytus) movetur. Crescit tamen in viam sanam paulatim.

Deze brief is van Mei 1522 en spreekt wel van WESTERBURG's nauwe betrekking tot STORCH, maar ook van aanvankelijk afnemende ingenomenheid met diens dogmata.

Wij moeten bij dit woord natuurlijk denken aan hetgeen STORCH en zijne aanhangers kenmerkte, inzonderheid aan

---

[1]) Dr. G. E. STEITZ, Frankfort's onvergetelijke Senior, plaatste in Band V van Archiv für Francf. Geschichte und Kunst (1872) Abhandlungen zu Francf. Reformat. en wijdde het grootste gedeelte van haren inhoud aan den toen nog weinig bekenden GERH. WESTERBURG.

[2]) LUTHER's Briefe, Ausg. v. DE WETTE, II, S. 190.

hun verzet tegen sociale toestanden en hunne bestrijding van den kinderdoop.

In den loop van datzelfde jaar blijken STORCH en WESTERBURG weer samen in Wittenberg geweest te zijn en wel bij LUTHER [1]) en toen vooral over den doop der kinderen gehandeld te hebben.

Het is waarschijnlijk, dat het ecstatische, wat STORCH onderscheidde, voor WESTERBURG spoedig zijne aantrekkelijkheid verloor en hij in diens politieke inzichten niet deelde; hoewel zij ten aanzien van den kinderdoop eenstemmig waren.

Wat hem van STORCH afstootte trok hem tot CARLSTADT heen.

Met dien sympathiseerde hij ten volle; voor dezelfde hervormingsplannen ijverde ook hij; in 1523 schreef hij onder diens invloed het tractaat vom Fegfeuer [2]) en leende zich gaarne tot den vriendschapsdienst, om als voorlooper van CARLSTADT en voorzien van eenige nog onuitgegevene opstellen van zijnen vriend, naar Zürich te reizen, waar hij in October 1524 aankwam, met de Zwitsersche broeders persoonlijk kennis maakte, doch den onder hen ingevoerden doop niet onderging. Alleen hierin voegde hij zich naar hunne inzichten, dat hij het gezag der schrift als het eenig geldende erkende en de leiding van Gods geest tot dit voertuig beperkte.

Doch wat hij bij de Zwitsersche Anabaptisten niet gevonden maar vroeger bij de Zwickauer profeten wel gekend had, het aanwenden van stoffelijke wapenen tegen de verkeerdheden der tijden, dat trok hem nu weder aan. Hij greep naar het zwaard Gideon's, ongetwijfeld door den boerenopstand wakker geworden. Ieder weet, hoe de broederschap,

---

[1]) LUTHER's Briefe, II, S. 245, gedagteekend 4 Sept. 1522.

[2]) Eene ontleding van den inhoud geeft STEITZ, A. a. O. S. 14.

die eerst eene Evangelische zich noemde en noemen mocht, allengskens in eene strijdvaardige schaar ontaardde. Het evangeliesch en het staatkundig beginsel zouden saamgesmolten worden, doch bleken al spoedig niet in een hoogere eenheid te kunnen worden opgelost. Er werd zedelijke moed vereischt, om tegen dergelijke vermenging, tegen zulke samenvoeging van het heilige en onheilige te ijveren.

LUTHER bezat dergelijken moed in hooge mate en stond in dit opzicht ver boven de meesten zijner tijdgenooten.

Helaas! WESTERBURG aarzelde niet in Frankfort aan de Main eene gewelddadige omkeering der sociale toestanden in het leven te roepen. Hij draagt de schuld van de daar ontstane onlusten gedurende den boerenoorlog, hoewel het geen twijfel lijdt of de beweging heeft zich veel verder uitgestrekt dan hij oorspronkelijk gewild had.

Hij moest de stad verlaten in Mei 1525, naar de meening van MELANTHON terecht veroordeeld, als het voorbeeld van STORCH gevolgd hebbende.

Naar zijne geboorteplaats Keulen teruggekeerd, bleek WESTERBURG bekeerd te zijn van fanatisme en het zwaard des geestes het alleen waardige wapen tegen de macht zijner tegenstanders te achten [1]).

Niet de Anabaptist, maar de anti-Roomsche sprak nu uit hem. Dank machtigen vrienden bracht hij in Keulen, wel aangevochten, doch niet verwonnen, eenige jaren door. In dien tijd vinden wij bij hem geen ander blijk van anabaptistische gezindheden, dan zijne kleinschatting van geleerde titels. Zijn eigen doctorsgraad schatte hij weinig.

In 1529 reisde hij naar Marburg ter bijwoning van het gesprek. Was hij toen van alle Anabaptisme afkeerig? Op deze vraag kan geen bepaald antwoord gegeven worden; doch dit weten wij, dat hij in 1534 tot de voorstanders van

---

[1]) STEITZ, A. a. O. S. 103.

het Anabaptisme moet gerekend worden. Immers in de eerste dagen van de eerste maand des genoemden jaars werd hij te Munster door HENRICK ROL gedoopt [1]) en bediende zelf den 17den Februari daaraanvolgende dezelfde plechtigheid te zijnen huize in Keulen aan meer dan één geloovige [2]).

Dit feit verdient in hooge mate onze opmerkzaamheid: evenmin als GREBEL behoorde WESTERBURG tot den geestelijken stand; evenzeer als deze bediende hij den doop.

Kon op meer duidelijke wijze de overtuiging der Anabaptisten worden uitgesproken, dat de ware gemeente des Heeren, gebouwd op het fundament der Apostelen en Profeten, geen zoogenaamden geestelijken stand, wel het priesterschap van elken geloovige, erkende?

Mocht al dezelfde waarheid door LUTHER en ZWINGLI beleden zijn, hare algeheele toepassing kwam in de Saksische en Zwitsersche hervorming niet tot haar recht. Men heeft daar niet geweten van de afschaffing der geestelijke waardigheden; in zekere mate bleef ook daar een hierarchiesch, een clericaal beginsel heerschen. Het echte Anabaptisme heeft daarvan niets willen weten.

Nogtans bleek het, dat enkele voorstanders van het Anabaptisme voor deze volle consequentie van de idee des algemeenen priesterschaps terugdeinsden. Zoo is binnen Munster de doop alleen door Predikanten bediend, gelijk een hunner, DIONYSIUS VINNE, uitdrukkelijk in het door hem ondergane verhoor verklaart [3]). Daarmede zij niet beweerd, dat

---

[1]) Over de getuigenissen voor dit feit en den tijd, waarop deze doop heeft plaats gehad, vgl. STEITZ, A. a. O. S. 160.

[2]) Vgl. ENNEN, Ges. der Stadt Köln (1875), IV, S. 337. Vooral KELLER, Ges. der Wiedertäufer und ihres Reichs zu Münster (1880), S. 160 flg.

[3]) Bij NIESERT, Münster. Urkundensammlung (1826), I, S. 48: »de predicanten hebben alle gedopet und sust Keimants", waar voor alle wel allein zal moeten gelezen worden.

de predikanten bij de Munstersche Anabaptisten boven de leden der gemeente geplaatst werden: doch zij bezaten daar eenmaal eer en invloed, hoewel zij overigens op hunne wetenschappelijke vorming zich niet lieten voorstaan; KLOPRISS verklaarde: »er liess alle Doctores faren zuletzt MARTINUM »LUTHER auch" [1]).

Geschriften als MELANTHON's loci en CALVIN's Institutio konden in den kring der Anabaptisten niet ontstaan, eensdeels dewijl eigenlijk gezegde dogmatische studiën voor menschen, wien de practische zijde des Evangelies alleen aantrok, weinig bekoorlijks hadden; anderdeels dewijl zij den schijn niet op zich wilden laden, dat zij het menschenwoord boven of naast het bijbelwoord plaatsten, dat duidelijk genoeg sprak, om door elken geloovige verstaan te worden. Aan dit woord schreef het Anabaptisme zijne wording toe; het beschouwde zichzelf niet als een correctief van de Saksische of de Zwitsersche hervorming; het hield ZWINGLI en LUTHER voor mannen, die in vele punten den rechten weg niet kenden, met name ten aanzien der sacramenten van doop en avondmaal grovelijk dwaalden en het ergerde zich in geenen deele, wanneer het zich hoorde uitkrijten voor »het Evangelie van den gemeenen man". In hoofdgedachte moge dit Evangelie voor allen hetzelfde geweest zijn, zijne belijdenis en beoefening liet ruimte voor de werkelijk aanwezige verscheidenheid, zoodat het, mijns achtens, niet wel kan geschieden, een systeem van het Anabaptisme te leveren, zoo ontworpen, dat het al de gevoelens der broeders of bondgenooten nauwkeurig wedergeeft. De ons bewaard

---

[1]) NIESERT, A. a. O. S. 131. Belangrijke berichten betreffende dezen prediker schonk ons Dr. K. KRAFFT in zijne bijdragen zur Geschichte der beiden Rheinischen Märtyrer Adolf Clarenbach und Peter Fliesteden, voorkomende in de Theol. Arbeiten aus dem wiss. Pred.-Verein (1882), V, S. 32 flg. Vgl. ook Dr. CORNELIUS in de Allg. Deutsche Biographie (1882), XVI, S. 209.

geblevene artikelen en bepalingen, in den vorm van belijdenissen, moeten met omzichtigheid gebruikt en daarbij geen oogenblik de waarheid voorbij gezien worden, dat daarin één spreekt niet in aller, slechts in sommiger naam.

VII.

GERHARD WESTERBURG door HENRICK ROL in Januari 1534 te Munster gedoopt! Zietdaar ons op het tooneel der werkzaamheid van den man gevoerd, die tot de waardigste vertegenwoordigers van het Anabaptisme mag geteld worden.

Laat ons het verhaal van zijn leven beginnen met de klacht, dat wij niet in bijzonderheden den weg kunnen aanwijzen, langs welken hij gekomen is ter plaatse waar wij hem in 1534 ontmoetten.

HENRICK ROL [1]) was geboren te Grave aan de Maas, dus afkomstig uit Limburg, eene landstreek die ook andere voorstanders van het Anabaptisme heeft opgeleverd, als HENRICK SLACHTSCHAEP van Tongeren en DIONYSIUS VINNE van Diest.

Als kloostergeestelijke heeft hij te Haarlem vertoefd, om daarna te IJselstein als huiskapelaan bij den drost GIJSBRECHT VAN BAECK dienst te doen. Alzoo vond hij zijn

---

[1]) Op verschillende wijze wordt zijn naam geschreven en zijn persoon aangeduid: vgl. CORNELIUS, Ges. d. Münst. Aufr. (1860), II, 337. HAST, Ges. d. Wiedert. (1836) noemt hem steeds RULLE. Evenzeer heerscht er verschil van gevoelen over de plaats zijner geboorte en zijn werkkring hier te lande.

Met den door HORTENSIUS in zijn welbekend verhaal genoemden HENDRIK HILVERSUM van Gooiland is ROL verwisseld en daaruit, naar ik gis, de meening ontstaan, dat hij uit Gooiland geboortig en te Hilversum geleefd heeft.

MESHOVIUS, de auteur der Historiae anabaptisticae libri VII (1617) volgt HORTENSIUS vaak op den voet en door hem wordt ROL genoemd, apostata Monachus e monasterio Harlemensi profugus, pag. 149.

werkkring in een gezin, waarvan man en vrouw van harte de hervorming, laatstgenoemde zelfs het Anabaptisme toegedaan waren [1]). Niet alleen openbaarde die ingenomenheid met de hervorming zich daarin, dat volgens een rapport van het hof van Holland aan de landvoogdes, 17 Febr. 1533, »de officier van mijnheer VAN BUIJEREN geen diligentie »doet, omme de personen besmet van de secte Lutherane »en andere secten te vangen" [2]), maar de vrouw van den drost had haren kapelaan naar Augsburg gezonden omstreeks den tijd van den daar gehouden rijksdag, met oogmerk om van daar licht over de haar dierbare zaak des geloofs te erlangen, bepaaldelijk betreffende de instelling des avondmaals. Die kapelaan had met BUTZER betrekkingen aangeknoopt en uitdrukkelijk verklaard naar Augsburg gezonden te zijn door de vrome vrouwe, in wier dienst hij stond.

BUTZER bericht dit in een brief van 14 Aug. 1530 aan zijn vriend A. BLAURER [3]). Die kapelaan moest wel ook voor zichzelven leeren belangstellen in de te Augsburg veel besprokene vraag naar de beteekenis en bedoeling des avondmaals, en door de gesprekken met BUTZER ingewijd worden in de verscheidenheid der meeningen, die op dit punt onder de Evangelische godgeleerden heerschte.

Van zijn verblijf te Straatsburg spraken wij reeds en roemden zijn voorrecht, dat hem de gelegenheid geopend werd om met een man als CAPITO bekend te worden. Daar was hij met BERNT ROTHMANN samen, terwijl het niet blijkt, dat hij dezen op diens tochten naar Marburg en Wittenberg vergezeld heeft [4]).

---

1) Vgl. DE HOOP SCHEFFER, Gesch. d. kerkh. in Nederland, bl. 550.
2) Medegedeeld door CORNELIUS, A. a. O. II, S. 390.
3) Afgedrukt bij CORNELIUS, A. a. O. S. 338. BUTZER verwisselt den graaf van Buren met den drost.
4) Vgl. over die reizen van ROTHMANN, CORNELIUS, A. a. O. I. S. 391 fg.

Gegronde twijfel verbiedt ons, ROL na de gehoudene gesprekken met CAPITO en BUTZER [1]) weer als geestelijke in de Roomsche Kerk te laten optreden. Hoe vrijzinnig de drost van IJselstein moge geweest zijn, het kon wel niet anders, of ROL moest naar de gelegenheid verlangen om in het openbaar rekenschap te geven van de hope, die in hem was en getuigenis af te leggen aangaande het Evangelie der zaligheid.

Een der namen, waarmede in dien tijd zijn persoon werd aangeduid, HENDRIK van Wassenberg, wijst de plaats aan, waar hij zijne reformatorische werkzaamheid aanving. In het hertogdom Cleve-Jülich-Berg stonden de velden van geestelijk leven als wit om te oogsten. De Erasmiaansche gezindheid der regeering kon de beweging niet keeren. Vaak onmachtig tegenover den stroom moest zij uit menige plaats van haar gebied de verklaring zich laten welgevallen, dat het woord Gods vrijen loop behoorde te hebben [2]). Dergelijke geest leefde ook in het huis van den bij het hof hoog aangeschreven drost van Wassenberg. Zou de drost van IJselstein ROL derwaarts verwezen hebben? Hoe dit zij, evenals zijne landgenooten VINNE en SLACHTSCHAEP vond hij er herberg, in de naburige dorpen gelegenheid tot prediken en het verbreiden zijner gevoelens [3]), tot hij in het midden van den zomer van 1532 naar Münster vertrok.

Eer hij te Münster als predikant in dienst trad, had hij er geen geheim van gemaakt, dat zijne gevoelens betreffende doop en avondmaal afweken van de meest verbreide. Als tegenstander van den kinderdoop had hij ge-

---

[1]) Of omgekeerd, eerst met BUTZER, daarna met CAPITO, al naar hij eerst te Straatsburg, later te Augsburg geweest is. De tijdsbepalingen zijn niet zeer bepaald in de brieven van BUTZER aangeduid.

[2]) Vgl. WOLTERS, Konrad von Heresbach (1867), S. 76 fg.

[3]) HEPPE, Gesch. der Ev. kirche von Cleve und Mark (1867), S. 51.

poogd den predikant van Wassenberg, JOHANN KLOPRISS, die daar reeds vóór hem, en wel sinds 1529 in de bediening was, tot zijn gevoelen over te halen [1]).

SLACHTSCHAEP, die als rondtrekkend Evangeliedienaar dan hier dan daar van de waarheid getuigde, schijnt van ROL de meening te hebben overgenomen, dat ieder, geestelijke of geen geestelijke, doopen mocht. Noch hij noch KLOPRISS noch ROL konden toenmaals reeds tot de Anabaptisten gerekend worden. In Mei 1533 [2]) klaagt SLACHTSCHAEP aan BUTZER: apud Anabaptistas, ut intelligo, adhuc baptismus servus est literae, terwijl hij in dienzelfden brief aangaande ROL's prediking en gevoelens aldus zich hooren laat: apud Monasterium in Westphalia etiam cepit vigere res CHRISTI. Duo precones ingenio et spiritu pollentes BERNARDUS (ROTHMANN) et HENRICUS de Gravia (ROL) spero seponent in posterum parvulorum baptismum. HENRICUS mecum novit rem se ita habere [3]).

Blijkt ons, en zal nader nog duidelijker blijken, dat ROL's denkbeelden aangaande de opvatting en waardeering van het sacrament des doops wijzigingen hebben ondergaan, ten opzichte van de andere instelling des Heeren had hij zich, eer hij naar Münster vertrok, in een tamelijk uitvoerig geschrift uitgesproken. In het eerste gedeelte van 1532 moet het reeds het licht hebben gezien, daar ons bericht wordt, dat het omstreeks dien tijd in de handen van enkele belangstellenden zich bevond.

Gelukkig voor ons is een exemplaar van den herdruk

---

1) CORNELIUS, A. o. O. II. S. 338.

2) Ik volg de door Prof. CORNELIUS gegevene tijdsbepaling; doch ik waag de gissing, dat de brief eenige maanden vroeger geschreven is, eer ROL's boek over het avondmaal verschenen was, een boek, waarover anders door den schrijver van dezen brief moeilijk kon gezwegen worden.

3) CORNELIUS, A. a. O. II. S. 348 fg.

van dit geschrift het eigendom der Utrechtsche Universiteitsbibliotheek en daardoor de gelegenheid geopend den inhoud te leeren kennen.

VIII.

De breedvoerige titel strekt tegelijk tot inhoudsopgaaf. Hij luidt aldus:

Die Slotel van dat Secreet des Nachtmaels, onses Heren Jesu Christi, welcke ontsluyt dat rechte verstant, dat daer verborgen isz. Geschreven deur eenen HENRICK ROL, om des Geloofs wille, anno 1536 verbrant tot Mástricht. Al nu verbetert èn grondelick wederom gestelt na die eerste waerheyt, also der Leser lichtelick kan bevinden. Ende isz gedeylt jn dry stucken.

De eerste handelt van dat recht verstandt der woorden des Nachtmaels.

Dat tweede handelt, wat gerechticheyt men daer haelt, ende van vergiffenisse der sonden.

Dat derde leert, van den gasten, hoe sy moeten gesteld syn, die dat ontfangen sullen.

Item eyne rechte bedijnckung, hoe dat hoochweerdich lichàm CHRISTI, van onsen onweerdigen lichàm tho underscheyden ist.

1 Thess V.

Prövet al, ende dat goed behaldt.

Ghedruckt mit Gratie ende Privilegie des Alderhoochste. Anno 1566.

De chronologische fout op den titel, waardoor het jaartal 1536 in de plaats gekomen is van 1534, vindt waarschijnlijk

haren oorsprong hierin, dat de sterfdag van ROL weinig belang inboezemde aan den bezorger van dezen tweeden druk, wien het alleen om het geschrift, volstrekt niet om den auteur, te doen was.

Het strekt mij tot groote blijdschap, dat de bewerkers der Bibliotheca Belgica met het gezag hunner scherpzinnigheid alles bevestigd hebben, wat ik elders over de mij bekend geworden geschiedenis van dezen druk heb geschreven [1]). Toenmaals was mij het geschrift slechts door het referaat van Dr. CORNELIUS bekend geworden; nu heb ik het in handen en begrijp, na eene nauwkeurige lezing, ten volle de sympathie die de inhoud bij een godgeleerde als DE ZUTTERE vinden moest [2]).

De polemiek, welke in het geschrift voorkomt, is van zeer goedigen aard, uitgezonderd dat de toon tegenover de Roomschen wel wat scherp klinkt.

ROL spreke zelf en doe alzoo den lezer in mijne overtuiging deelen. Spelling en taal worden letterlijk weergegeven. »Om tot een klaer verstant te kommen van dezen, so vermelden wy eerst die verscheyden opiniën eñ uitleggingen van den verscheyden geleerden mannen die nu syn, hoe sy hebben geaerbeyt om dat verstant te openbaren van onses Heren woorden des Auontmaels. Zy hebben veel ghemist.

Die eerste syn die Papisten die met een vleyschelick verstant dese woorden hebben misbruyckt dat sy hier door van God syn geweken in alle Afgoderij tegen God.

Als dese anmeircken dat woordt dat CHRISTUS spreickt: Dat is myn Lyf, en hebben verstæn dat het eyn wesen,

---

1) Vgl. drie Evangeliedienaren uit den tijd der hervorming, bl. 97 volg.

2) Het vroeger beweerde (Gesch. Nasporingen, I. bl. 71 volg.), dat ROL nog andere geschriften zou vervaardigd hebben, herroep ik evenzeer, als de daar medegedeelde pogingen ter ontcijfering van de letters, op de keerzijde des titels voorkomende.

dat ander niet mach wesen, eñ hebben gesien, dat broot isz broot bleven, so hebben sy eyn gedrongen verstandt dær op gevonden, dat broot niet meer brood soude syn, hoewel dat er alle gedaante van broot is bleven, eñ alle condiciën van broot, so hebben sy dat genœmt Transsubstantiatie, dat isz eyn veranderunge der substantien ofte materien, eñ hebben al de werrelt hier mit gedrongen tegen alle reden ende schyn hier te geloouen, te wesen warachtich vleysch eñ bloed met al syn eygendom, alst van Maria isz geborē. Aldus is komen dat God den goetdunkenden wysen, die met haer vernuft dat Ambt des Heyligen Geystz hebben hem willen eygen maken, tot sulcke narheit laten komen, datter geyn Natie onder de sonne en is geweest, die van God verder is verdwaelt, als de wysen van der Christenheit na dat sy mit der Philosophie in der scholen, Gotz secreten hebben willen ondersoucken, dat doch God alleyn synen wtuerkoren kinderen wil openbaren met synen Geyst.

Als hy seyt: Joan. 15. Ik en sal u niet noemen knechten, want eyn knecht en weet niet wat syn Heer doet, mer ick heb u genœmt vrienden, wāt al dat ick van mynen Vader hebbe gehoort, dat heb ick u bekent gemaeckt. Wat mach dær meerder narheit syn dan van broot syn God te maken eñ dat alle Godtsdienst an te doen? Alśo syn sy al verblint, eñ dat heift hen al gegaen als den blinden, waer men die meer keerssen ontsteeckt wær sy min sien, eñ desen is die Schrift tot meerder blintheit geweest, die nochtans dat licht is, daer dœr ons alle waerheit geopenbaert wordt, als DAVID seyt in die CXVIII Psal. Here u woordt is eyn licht mynren voeten. Hier ist misdien onsen gegæn alst mit den Phariseen gynck by CHRISTUS tyden. Nochtans hier mede en hebben sy die Schrift niet mogen genouch doen, angesien dat PAULUS dat Sacramentelick broot altyd brood noemt, eñ niet vleysch eñ bloed, waer dat broot verandert, so

moeste mede die naem verandert worden. En CHRISTUS Marc. 14, spreickt van dē kelck, dit isz myn Blœd des Nieuwen Testamētz dat voor veel werdt vergoten. Ik seg u, vorwaer dat ick hier na niet meer van de vrucht van desen wynstock sal dryncken tot dien dach toe, dat ick dat nieuw drincken sal in dat rycke myns Vaders.

Hier so noemt dan CHRISTUS eyn vrucht van eyn wynstock, dat isz wyn, dat hy te vooren syn Bloed noemt.

Die anderen hebben wel angemerkt dat dit also niet wesen mocht, wāt dat broot blyft broot. So hebben sy hier mit haer verstant eyn ander vond gestelt, seggende, dattet broot blyft broot eñ dat nochtans in dat broot solde syn warachtig vleysch ende bloed, gelyck als vier is in yser, als wyn isz in de kanne eñ als vleysch in eyn pasteye onder 't brood verborgen ligt. En hebben hier wat naerder tot die waerheyt genaeckt, dat sy bekent hebben, dat men dit geyn Goddelicke eere noch dienst andœn solde, om dattet CHRISTUS geeft om te eten eñ te dryncken. Mer sy hebben gefeelt dæran dat sy niet en hebben gemerckt, dat CHRISTUS niet en seyt, in dat brood is myn Lyf, mer dat isz myn Lyf, opt brood wysende.

Die derden hebben recht geleert eñ vromelich an die wærheit gekomen des Geests, dat sy wel merckten, dat dit het verstant niet en mocht wesen, dat CHRISTUS vleysch eñ bloed hier wesentlick mocht wesen, maer nochtans en hebben sy niet geweten hoe sy de woorden mochten voorby kommen, Dat is myn lyf. So hebben sy gemeynt te ontkommen, dat sy dat woordeken, isz, voor beduyt hebben geset. Als, voor: Dat is myn Lyf, voor dat beduyt myn lyf, ende also moesten sy dat woord Godz mit eyn glose utrichten. Daer hebben die wederseggers eyn orsaecke wt genomen deze wærheyt te wederstaen, die na de letter alle

dynck oordeylē, hoewel dat ein Christen genoech door dese leeræers onderricht wort.

Die vierden hebben dat ontkommen willen met dat woordeken, dat, als dat CHRISTUS wees op syn eygen lyf, als hy seyt, Dat is myn Lyf. Dese groote mannen hebben willen mit haer verstandt dit secreet oft gesloten woordt ontsluyten eñ hebben die Geest Gotz in syn Ambt gewelt gedaen, om dat sy dat an hem niet en hebben gesocht, die alleyn de Schrift ontsluyt na syn rechte verstandt. Dese verscheyden opinien sullen bekent worden in onsen schryuen, waer, eñ hoe sy hebben gemist.

Ten lætsten so komt hier nu eyn ander, eñ vint eynen vondt dat hy al dese andere opiniën omstoot en laet de woorden CHRISTI staen sonder allė glosen: Dat is myn lyf dat vor u wort gegeuen, eñ laet hem duncken dat hy de waerheyt alleyn heeft by hem gevonden, en spreikt, dat dit het rechte verstandt is van desen woirden, Dat is mijn lijf, dat voor u wort gegeuen, dat hier eyn warachtich Lyf is van CHRISTUS niet naturlick noch wesentlick, mer eyn Sacramentelick lyf, eñ een benamelick lyf, dœr de benamynge Gotz om dat God wtspreickt Dat is myn lyf; daer blijft broot broot eñ verkrycht dær neffens noch eyn ander naem, ende is waerlick dat den naem beduyt mer niet lichamelick, eñ beuesticht dit mit getuychnisse des Geystz Gots, als of dat desz Geestz verstant eygentlick waer, oick mit exempelen. En neemt voor eerste dat de Geyst dœr PAULUM spreickt tot den Rom. 4, God noemt dyngen die niet en syn effen gelyck als dyngen die syn. Met exempelen als eyn kindt dat gedoopt isz, dat komt vort met syn naturlick wesen eñ heeft nochtans eyn ander naem ontfangen, eñ wordt genoemt eyn kindt Gotz, dat nochtans van nature dat niet en is, mer alleyn dœr die benamynge. Ende seyt dat dit Lichaem die selfde virtuten eñ macht heeft, welcke dat naturlick lyf hadde als na

sal verklært wordē. Eñ aldus meint dese dat gantsche verstandt ontsloten te hebben, eñ dat dit de warachtige leerynge is, eñ den H. Geyst gelyck, wiens Ampt alleyn isz den sin Gotz te openbaren van syn woirden, daer geyn vernuft noch Philosophie mach toekommen.

Mer deze en merckt niet dat hy boven all valt, want hy hier dœr van CHRISTUS warachtige Lyff afwyckt, dat eyn naturlick lyf is, eñ schryft hem toe eyn Sacramentelick lyff nochtans eyn warachtich lyf, om Gotz woordswille dat luyt, Dat is myn Lyf. Nu als CHRISTUS seyt in dat Nachtmael, Dat is myn lyf, dat dær dœr Gotz noemijnge dat warachtige Lyf CHRISTI soude syn dat broot, so volchde dan dat CHRISTUS warachtige vleysch ende bloed, dat van MARIA heeft ontfangen, niet voor ons is gegeuen, eñ also volcht, dat wy noch niet verlost en syn, mær dat wy noch staen onder Gods vervlouckynge, angesien dat die vlouck dœr ABRAHAMS saet moet worden wech genomen; wāt in ABRAHAMS saet heift God alleyn die benedictie toegeseyt. Ende ons geloof is, dat dit het saet is dat van MARIA geboren is. Nu dat selfde Lyf dat hy synen Discipulen gaf in dat Nachtmael, dat werde vor hen eñ ons gecruyst eñ vor ons gegeuen als die woorden luden, Dat is myn lyf, dat voor u wordt gegeuen. Is hier dan den Apostolen eyn benaemlick Lyff gegeuen in dat Nachtmæl, so moet oock vor haer eñ ons een benaemlick lyf gecruyst syn eñ niet eyn natuerlick lijff.

Ten anderen, als hy nu dit wil bewisen mit dat woordt des Geystz, so is noch veel vremder, dat hy hier wil gelooft hebben, als dit woordt (God noemt dyngen die niet en syn als dyngen die syn) van hem werdt gevoert, eñ Gotz woirt moet blyven eñ waer syn: want wat hy noemt dat is also.

Nu als hy dyngen noemt die niet en syn in hen selfst, so syn sy nochtans by hem also eñ moeten also ewich by

hem blyven, eñ moet ten lætsten by ons mede waer worden, als wy dat geloouen, eñ dit gaet mit Gotz toeseggyngen, die moeten volbracht worden. God noemde ABRAHAM eyn Vader van veel menschē, eer dattet was eñ dat en scheen niet mogelick te wesen na der natuer, want ABRAHAM oudt was eñ syn wyf was ouer haren tyt. En hy heeft gehoopt, dær niet te hopen en was, om dat hy eyn Vader soude worden van veel menschen. God nœmde ABRAHAM dat hy niet en was voor hem, nochtans wast voor God also, by wien alle dynck is tegenwordig, eñ dat geloofde ABRAHAM, daerom kende hy hem voor eyn vader van veel menschen dœr Gotz toeseggijnge, eñ dærom moest dat noch warachtich worden mit der daed in ABRAHAM bevonden, dat hy voor God was mit syn toeseggynge. En also oick die God einen naem syns soons geift, die syn oock voor hem syn kinder, dœr syn toeseggynge, eñ moeten in der ewicheit syn kinder blyuen eñ sy bekennen hem dær vœr in den geloof tegen allen schyn, hoe wel dat sy nochtans na der natur Adams kinder blyuen, eñ met eyn sondige nature geaert, eñ dit moet noch in hen volbracht werden, niet naturlick, mer dœr heylichmakynge syns geystz. Mer wat komt dit ouereyn mit CHRISTUS woordt te verklaren.

Nu als CHRISTUS seyt, D a t is m y n l y f, ist dat dit het verstant isz, dat hy van dat broot eyn benamelick lyf maekt, so moetet volgen dat dit voor God eyn warachtig lyff is, eñ dattet in der ewicheyt eyn lyf moet blijven, en in der waerheyt noch alsoo moet bevonden, dat dit het lichæm CHRISTI sy, dat van Maria isz geboren, oft eyn ander warachtich lichaem, gelyck als ABRAHAM na eyn warachtig vader isz geworden vor hem, eñ mit derdaed. Soo moeste dan volgen dat CHRISTUS noch so veel lichamen moeste hebben, wesentlick en naturelyck, als hy nu in der tyt heift Sacramentelicke lichamen eñ so veel als dær nu van Papen consacreert werden. Nu CHRISTUS en seyt niet, dat syn myn

lichamen, die voor u gegeven werden, mer: dat isz myn lyf dat vor u gegeven wert, van eyn lyf sprekende. So moeste noch vor ons eyn Sacramentelick lyf gecruyst syn, mer dat en geschiede niet, dan dat naturlyk lyf werdt gecruyst, daerom wast eyn benaemlick lyf dat hy syn Apostolen gaf, so moet dat noch vor uns gegeven worden eñ gecruyst.

Van dese meer te seggen, so soude volgen dat PETRUS die Apostel voor God niet meer eyn mensch waer dan eyn Duuel, naerdien dat die Heere hem Sathan noemt. Oock JUDAS eyn Duuel en niet eyn mensch. Ende want dit in die benamynge werdt genoemt, so moet dat in der waerheid vœr God alsoo syn, eñ wy moeten PETRUM eñ JUDAM den duuel gelouen te wesen, eñ also den Duuel mede salich worden.

Item als die Geyst CHRISTUM die sonde noemt, so moet hy klaerlick die sonde syn vor God, eñ niet die soon Gotz, eñ Gotz viandt eewich blijuen, want God en mach die sonde niet liefhebben. Dezer gelyck isser veel in de Schrift. Nu moet deze toelaten, deze benamynge gelyck te wesen de Schrift noch dattet mach na verstant des H. Geystz bewesen werden mit eynige Schrift, dat dese woorden dit verstandt souden bybrengen; als CHRISTUS seyt, Dat is myn Lyf, dat dit anders niet en is te verstaen dan naamlick, hy seyt altyt, Dat is myn Lyf eñ heeft toch maer eyn lyf. Eñ moet hier dat Lyf CHRISTI in dat broot syn, so moet daer eyn naturlick lyf syn, angesien dat hy maer eyn natuerlick lyf en heift.

Ten anderen solden dese woirden in dit broot gesteecken worden, so mœste dat Lyff altyt weder gecruyst werdē vor uns, so dickmæl als de woirden ouer dat broot gesproken worden, want sy luyden, dat vor u gegeven wordt niet u, mer voor u.

Ten derden so en mocht dat noch niet genœch syn als man dat simpelick sall verstaen, want CHRISTUS seyt Joan. 6.

Ten sy sake dat ghy myn Vleysch eet en myn Bloed dryncht, ghy en sult geyn leuen in u hebben. Nu dat noemelick Lyff en heeft vleysch noch bloed, so moesten wy syn vleysch eten, eñ syn bloed dryncken lichamelick, dat niet mogelick en isz.

Ten vierden so ist klærlick dat Got in de schrift yet wat noemt tweederley. Eynder manier nœmt hy wat dœr eyn maniere van toeseggynge, aen ABRAHAM eñ veel anderen, eñ dese gaet den menschen an, eñ moet ten laetsten den menschen geschieden alst breet geseyt isz, daer af spreeckt God Esa 45. By my selfs heb ick gesworen, uit mynen mont sal gaen eyn woort der gerechticheitz, en dat en sal niet wederkommen ledich.

Ten anderden so noemt God wat, als eyn woort des daeds, eñ dat geschiet altyt sonder vertreck.

Eñ want Gods wercken volkomen syn, so moeten sy also openbaren, als die woorden luyden, gelyck doe God sprack, dat licht werde terstont moestet hem onderdanich wesen, eñ dat licht was, eñ openbaerde hem oock sienlick, als die woirden luyden. Als hy seyde, die ærde brenge vrucht voort, eyn iegelick na syn geslacht, terstondt wasz de eerde vol vruchtsz, en dat openbaerde onse Here JESUS als hy van water wyn maecte, terstont wast wyn, met smaeck en verwe. Joã 2. Als hy die menschen gesont maeckte, dat wort terstont also ondervonden.

Wil dese nu, dat dese woirden, Dat is myn Lyf, na de eerste maniere verstaen sullen werden, so moet dat also vor God wesen eñ dat moet ten laetsten in dat broot werden, als in ABRAHAM, eñ moet vor God eewich also blyuen. Wil hy dat na de ander maniere verstaen, dat is na die woirdeñ, dat is myn Lyf, so moetet terstont naturlick vleysschelick dat lyf syn eñ openbaren sienlick dat lichaem te syn, als die woirden luyden, andersz en waren syn wercken niet volkomen.

Eñ dit stoot mede die twee eerste opiniën onder de voet. Die derde maniere van noemen, als hy eyn dynck noemt met eyn ander naem, en behaut nochtans syn naturlick wesen ende wort nochtans dattet genoemt werdt, dat en mogen wy eygentlick mit geyn Schrift betuighen.

Dit heb ick mit weinich bewysynge geschreuen dat alle Christen mogen vermaent syn, ende sien mogen, hoe sorglick dattet is op menschen opiniën te timmeren, want d a t h o o c h s c h y n t v o r d i e w e e r l t, d a t i s a f g r y s e l i c k v o r G o d. L u c. 16. Dærom laet God de groote mannen menichmæl also dwalen eñ vallen, die den heyligen Geyst syn Ampt vermeten willen, eñ dat tot haer toetrecken, op dat wy den Geyst syn Ambt sullen laten vry blyuen, eñ leeren sot eñ onwys in ons werden en in allen menschen, eñ alsoo scholiers worden van den H. Geyst, want als die Here seyt, D e n w y s e n d i e b e g r y p t h y i n h a e r t u y s s c h e r y e. E s a. 29. 1 C o r i n t h. 1.

Het is ROL blijkbaar ernst met het bestrijden der avondmaals-theoriën van zijn tijd. Niet te vergeefs heeft hij met BUTZER en CAPITO gesproken; niet zonder merkbaren invloed op zijne denkbeelden met CAPITO's huisgenoot, SCHWENCKFELD over diens beschouwing van het avondmaal gehandeld; de lezer ontdekt het: in niets van hetgeen hij over dit onderwerp gelezen of gehoord heeft, kan hij volkomen berusten.

Hij deinst terug voor de in zijne dagen heerschende objectieve waardeering van het sacrament; hij vreest, dat zij schade zal doen aan het zuiver geestelijk karakter der gemeenschap met den Heer.

Zij het waar, dat bescheidenheid hem geene namen heeft doen uitspreken, duidelijk genoeg heeft hij de Roomsche, Luthersche en Zwingliaansche beschouwing veroordeeld, evenzeer als die van BUTZER, wier bemiddelende inhoud ook hem niet aantrok. Onder den invloed van SCHWENCKFELD

(wiens gevoelen aangaande de vergoddelijking van het vleesch des Heeren niet het zijne geworden is) heeft hij het persoonlijk, geestelijk genot des avondmaals, alzoo zijne subjectieve beteekenis, aangenomen en verdedigd. Hadde hij langer met dezen denker verkeerd, dan zou hij misschien, evenals deze, reeds vroeger den kinderdoop ten stelligste verworpen en niet alleen het Anabaptistiesch gevoelen aangenomen, maar evenals SCHWENCKFELD den wezenlijk Christelijken doop genoemd hebben, den doop met den heiligen geest, dien de Heer zelf volbrengt. Wij willen echter bedenken, dat ROL over den doop zich niet in geschrift heeft uitgelaten. Geven wij hem nogmaals het woord en luisteren wij, als hij spreekt:

Van dat verstant des Nachtmaels.

Laet ons nu wat naerder komen tot onser materien, om die Sleutel te soucken, daer wy CHRISTUS woordt mede mogen open vinden. So staet geschreven Exod. 12, dat God sprack tot MOYSEN seggende: Den thienden dach der erster maent sult gy nemen eyn iegelick huysgesin eyn lam dat sonder vlecke is, etc. Aldus sult ghy dat eten, Ghy sult u nieren omgorden, en sult schoenen an u voeten hebben, stocken in u handen, en eten dat mit der haest, dat is dan Phase, dat is die voorbyganck des Heren. Meirckt neerstich hier. Nu dit wort was onbegryppelick alle den wysen des weerelts, en hadden hier op een expositie moeten maken en eyn glose en moesten dese woirden gebroken hebben, want hoe macht rymen, dat lam ist die voorbyganck? Als nu dat wordeken, ist, in syn wesen blyft sonder glose, wat verstant blyft dan daer?

Hier komt de heylige geyst, en neemt syn ampt an in MOYSEN, en verklaert dese woorden mit eyn klaer verstant,

seggende tot den volcke en auderlyngen van Israel, Gaet henen en neimt eyn dier eyn iegelick in syn familie en offert den voorbyganck. An der middernacht sal die Heere doer Aegypten gaen, en slaen Aegypten, als hy nu siet dat Bloed voor u dueren en an de stylen van der dueren, so sal hy voor by gaen, etc. als den text verklaert, Dit sal u ein ewige memorie oft gedenckenisse wesen, en uwer kinder. Als ghy dan ingegaen syt in dat landt dat de Heere u God u sal geven, so sult ghy desen heiligen dienst of memorie holden. En als u kinderen sullen vragen, Wat is dese heylige dienst of Religie? so sult gy seggen, Dit is de offerande van den voorbyganck des Heren, wanneer hy voorbyginck de husen der kinderen van Israel in Aegypten, slaende den Aegyptenaren. En dat volck heift hem den Here toe geneicht, en hebben hem angebeden. Dit moeten wy neirstig ansien, want dit rymet heel in allen dingen mit onsen Avontmael dat wy eten, en dat de Apostolen hebben gegeten; hier mocht klaerlick mit gulden letteren staen, dat PAULUS seyt, Rom. 4, God die noemt dijngen die niet en syn, als dingen die syn. Meirckt nu hier dat gestelt van ISRAEL in Aegypten. Ten hadde noyt so qualick met hen gestaen, alst nu dede. Sy sagen dat MOYSES groote teyckenen dede, en liet vele plagen over dat volck komen, om dat de konynck dat volck soude laten trecken, mer het werdt altyt erger mit Pharao, en wert altyt meer verweckt om dat volck te verderven. Alst nu al verloren scheen te wesen, omdat God alleyn de eere hebben soude en dat hy warachtich solde worden ghevonden, soo beval God, dat sy eyn groote werschap offte Hoochtyt souden bereyden, ende verblyden hen voor dat aenschyn Gods, ende offeren hem sacrificie, ende dancken hem mit lof en prys,

ende bedryven blyschap. Dit was eyn narren of sots werck in hem selven, daer zy niet vor ogen en hadden dan droufheyt en die dood, en dat sy nochtans blyschap souden bedryuen. Mer de Heere tooch haer wt allen schyn op syn woordt, dat sy hem geloofden, seggende, Morgen an den selven dag sal ick u uit Aegypten verlossen. Dit was nu den Israelyten eyn saecke van blyschap, dat sy waren versekert van God dat sy verlost solden worden, hoe vremdt dattet luydde. Doen sy dat wordt Gotz geloofden, doen wasz in haer herten niet meer droufheytz, want de verlossynge leefde in haer herten. Wt deze versekerheit waude God dat sy wtwendich dese voorbyganck en verlossynge mit danckseggen souden bewysen, en stelde hen dese lam tot syn eiwige memorie, en also beval hy de voorbyganck te offeren en hen te verbliden mit den anderen. Merckt nu hier dat werck Gotz, hy beveelt hen eyn hoochtyt te houden des voorbygancks en verlossynge, eer dattet geschiet was, sy verblyden hen dien avont mit groter blyschap, alst is gelooflick, dat de Egyptenaars hen verwondert hebben dattet bedruckte volck sulcken blyschap hadde. Dat sy nu dus vroylick waren, dat en doet dat lam niet, want dat en konst geyn blyschap in dat hert geven. Mer dat woordt leefde in haer herten ende dat maeckte die blyschap. Eyn vroylick hert is alt vernieut. En als sy nu die weldaet Gotz vor hen hadden, so ontspronck haer herte mit danckseggynge synder goetheit. Als hen nu iemand had geuraegt die sake haerder hoochtyt, sy souden hebben geseyt, wy eten de voorbyganck.

Moyses seyt, gy sult seggen die offerande van den voorbiganck des heren. Offerande in de schrift van MOYSES heet danck seggen, louen God, en memorie hauden, als dit nu was geschiet dat sy in dat landt van beloften woinden beval God dat sy dit tot ein memorie souden houden, als Deu. 16 staet, dat God seit, Ghy sult aen den

avont by der Sonnen onderganck, als ghy gegaen syt wt Egypten, ghy sullet koocken en eten in die plaetse die de Here sal hebben uitverkoren. Item, Deut. 15, In die tegenwordicheyd des Heren sult gy dat eten. Item, als dat die Here beval dat sy hem van den irsten fruchten offeren soude, so seyt hij, Ghy sult hoochtyt houden in dat aenschyn des Heren mit al u huysgesin. Hier siet gy nu dattet jaerlicks Lam deselfde naem hadde, en is anders niet dan dat sy in Egypten hadden gegeten, en bracht den gelovige deselve blyschap di sy in Egypten hadden, want hare herten ontsprongen in hen selven, als sy herkenden van der gemeinschap te wesen die sulcken God hadden, die haer sulcken weldaet hadde gedaen. Sy vonden hem midden in dat landt van beloften, dat sy van God hadden ontfangen mit so wonderlicke wercken. Sy mochten seggen, Nu eten wy de voorbyganck, wy verblyden ons in onsen God, om syn weldaden die hy ons heeft bewesen. Aldus lezen wy 2 Par. 30, Dat die Conynck EZECHIAS de altaren van de afgoden uitworp ende bereyde eyn groote hoichtyt des voorbygancks en sandt doer al Israel boden, dat sy komen solden tot den hoichtyt in Jerusalem en hebben den voorbyganck geoffert en hoichtyt geholden en seven dagen mit groiter blyschap, lovende en pryzende God. Item JOSIAS de konynck van Juda gaf dat volck tot haren hoochtyt lammeren en jonge bocken en ander beesten dertich dusent, en dry dusent ossen. 2 Par. 35.

In dese Religie en hadde God geyn behagen als hy seyt door den Propheet JEREMIAM in c. VII. Mer hy hadde welgevallen daer an, dattet volck hem voor een God kenden, en dat sy in syn weldaden verblyden in syn anschyn, want God en behouft ons niet, mer tis hem eyn lust, dat hy eyn volck hadde die hy weldoen mochte, die dat bekenden doert Geloove als die Propheet seyt, Psal. 50, Myn syn alle

die beesten der bosschen, ist sake dat ick honger hebbe ick en salt seggen. Offert god eyn offerande des lofs. Item als God spreekt, Die offerande des lofs en prys sal my eeren. Wat mach ein arm mensch God geven, mer god wil bekent syn dat hyt al geeft. Hier om wast den vromen eyn grote begeerte geweest, dat sy onder die Gemeynte Gods haren God mochten loven en pryzen. Als DAVID seyt Psalm 31, Ick hebbe my verblyt in dat my geseyt is, wy sullen in dat huys des heren gaen etc. Ick sal tot uwen tempel bidden, en ick sal uwen naem belyden, Psalm. 21, In dat midden uwer ghemeynschap sal ick u prysen. So verblyden hem DAVID voor den Arck des Heren, en om dattet volck mit hem solde verblyden, so gaff hy den volck broot ende wyn, om dattet hem eyn lust was, dattet volck met hem den Here mocht groot maken. En syn herte dat smeltede in viericheit van die Liefde Gods, dat hy hem sach grootmaken, ende hadde wel gewilt dat alle die werlt mit hem den Heere hadde gelooft en gepresen. Nu siet men wel dat de navolgende hochtyden deselfste vreuchde inbrachten, gelyck als die irste in Egypten den mensche die dat geloove hadden in God, want hier ende daer aten sy evenwel den voorbyganck. So is dit die voorbyganck genoemt, want het was die hoichtyt des gedachtenisz van die voorbyganck desz Heren.

Alsz dit verstaen is, so mogen wy an onsen Avontmael komen te verstaen, want effen gelyck moetet mit onsen Avontmael toegaen in der Christen gemeynte. Gelyck de kinder van ISRAEL ghevangen saten onder Pharao, also saten wy onder gewelt des duvels eygen gemaekt onder de sunde.

Wy waren beladen onder dat gheset, daer wy al doer schuldich waren den ewigen doot en ons en was geyn macht te ontvlien, wy moesten onder Godtz gramschap blyven in der dood, en God komt en geeft sinen enigen Soon vor uns

en helpt ons uit al onsez noit naer syn bermerticheid.

Om dat ick den ongeleirden schryf te goede, so wil ick dit duytschelick setten, dattet elck mach begripen, en CHRISTUM hier inne navolgen, die dat gemein volck al in gelyckenisse leerde en sprak om dat syt so veel te beter souden begrypen.

Neemt dan hier eyn exempel. Daer is eyn misdadiger die heeft tsavonts ontfangen die sententie des doitz, dat hy an den morgen moet sterven, en is gesloten in den kercker, daer man niemantz insluyt dan die verwezen is ter doot, waer nu dese omsiet so vermanet al hem tot ter doot, dat hy siet. Hy ligget in dat doothuys, hy bevint dat besloten, dat hy daer niet utkomen en mach, en hy en verwacht nu dan eyn uitganck tot der dood, wat blytscap mach die mensche dan nu hebben? wat spyse of dranck mach hem vermaken? wat hochtyt en weerdtschap mag hy houden, die so gelegen isz, wat van gantzer herten vrolick to wezen? Hy en mach wel eten ende dryncken, mer dat herte en mach hem niet verblyden, want dat is mit der doot bevangen. Nu heift die Rechter eyn eynich Sone, die bidt den Vader, dat hy den aermen misdadiger wil genade doen. En de vader antwort, O soon myn sententie moet voldaen syn. Die Sone andwort, Vader ick biddu, dat ghy an hem u goetheit wilt bewysen en bekent maken, ick wilt voir hem betalen op dat u vianden de mont gestopt werde. En ick bidde dat ghy dese misdadiger in myn plaetze wilt nemen, ende my in syn plaetze laten treden. Als nu de Vader hier mede te vreden is, soo verandert de Vader syn herte tot den misz-dadiger en neimt hem in syn hert an voer syn soon, en syn thorne verandert in liefde, doer anmerckinge syns Soons, die hem selfs hier voer gaf. Als nu de botschap in den kercker komt tot den misdadiger, en als hy dit seker weet, wat meynt ghy dat dese mensche ommevangt? moet syn hart niet uit der doit opspringen in blyschap? doer die

grote genade, die hy hoirt hem verklaren? moet daer niet eyn wonder in syn herte syn, als hy dit begript? En tot eyn teycken so sendt hem de Rechter die spyse synder tafelen, dat niemant en etet, dan die hy vor syn kint haut. En sent hem den Beecker daer niemant uit en drijnkt dan die hy voer syn Soon haut.

Sal dese miszdadiger niet vroylick syn als hy dese dijngen ontfanckt? Hier sal hy nu verandert worden, en al dat by hem isz. Die kercker des dootz die sal nu eyn huys des levens wesen, en die slutinge sal hem eyn bewaringe tot den leven wesen, tsal hem eyn nieuwe dranck syn; niet dat die spyse of te dranck andersz isz, mer doer dat woort dat hy in dat herte heeft, dat hem verblyt, dat doet hem die spyse mit blyschap eten, dat anders die spyse geyn macht en hadde, eer hy die blyde botschap hadde ontfangen, mach hy niet wel seggen als hy den beecker in syn handt neemt, Gebenedyt moet wesen desen beecker, dat ick hem mach drynken, en gebenedyt is die spyse. Gebenedyt moet hy syn die my voer syn Soon heift willen bekennen.

Aldus ist mit onsen Vader und mit CHRISTO. Wy waren onder de sententie des dootz al geworpen, en besloten in den kercker, welcke gefenkenisse die sonde is, daer wij also in lagen gevangen, dat wy daer niet en mochten komen. Als PAULUS seyt Gal. 3, God heiftet al onder de sonde besloten. En so lange als wy in de sonde bleven, so bleven wy verwachtende den ewigen doot, want dat solt van der sunde isz die doot. Rom. 6. Nu heeft CHRISTUS dit voor ons angenomen, en is in onse persoon getreden, en heeft ons syn gerechticheit overgedaen, dat wy die liefste Soon Gotz syn als daer staet, 2 Cor. 5, Hy is vor ons die sunde geworden om dat wy in hem die gerechticheit souden syn, dat is, hy moet onse schult betalen, en wy syn in Gotz anschyn als hy was, eer

hy voer ons minsche wiert. Als dit gelove daer isz, wat mogen de sunden de menschen bedroeven? want sy en houden hem nu niet gevangen tot ter doit, mer hy sitt daer in, en isz seker, dat hy tot het leven gevangen sit, en sal uit die sunde gaen tot het leven. Want by welck in syne siele dat Licham CHRISTI isz, daer isz waraftich dat lichaem der sunden doot doer dat syne lusten en begeerten gecruitziget syn. En wan hy bevindet dat CHRISTUS in hem isz, soo isz syne siele van dat lichaem der sunden gereyniget ende vrygemaekt, gelyck daer geschreven staet, Isz dat CHRISTUS in u isz, so isz dat ligchaem doot om der sunden wil, maer die geyst isz dat leven, om der gerechticheit wille, Rom. 6. 8.

O van eyn onbegrypelicke blytschap is dat hert vol, die dit mit den gelove begrypt. Gein sunde en mach hem tot der doit verschricken, want het leven is in syn herte, en die doit isz alweg geweken, midden in der gefenckenisse der sunden so verblydt hy hem of hy niet gevangen en waer. Alsz PAULUS seit tot den Rom. 8, Wy verwachten de verlossinge van onsen lichaem. Item in dat vijfde. Wy verblyden ons, wij glorieren in de hope der glorien en prysz der kinder Gotz, wy syn staut ons te vermeten en te verheffen in dat welk allein die kinder Gotz toebehoert, naemlick dat wy uit gantzer herten seggen, wy syn die liefste kinder Gotz. Dit neimt nu voer u, dat die jongere saten ende aten en waren bedroeft van syn lichamelick afscheiden. Nu sit CHRISTUS mit hen ander tafel ende heffet an te spreken, Ick heb mit groter begeerte begeert dit Paeschlam of desen vorbyganck mit u te eten voer dat ick lyde, Luc. 22. Het wasz hem eyn grote begeerte dat hy syn jongeren mocht versegelen haer verlossynge, ende dat hy ein blyde hoichtyt mocht maken in haren herten, dat, so als dat sy tot dier tyt toe hoichtijt gehauden hadden van den voorbyganck en

verlossynge wt Egypten, dat sy nu van die tyt voirt hoichtyt hauden solden van haer verlossynge uit sduvelsz handen en verdoemnisse doer CHRISTUS doot.

En dit heeft syn rechte aert mit dat Paesche lam.

Sy hielden hoochtyt en offerden Gode eer dat die verlossynge geschiet was mit der daet mer doert geloove.

Also hier, alst al mit ons was verloren, so komt CHRISTUS in dat Avontmael en neimt dat broit in syn handt, en als hy syn Vader hadde gedanckt, so heift hy dat broot gebroken en syn jongeren gegeven, en heeft geseyt, Neemt ende etet dat is myn Lyf dat vor u werdt gegeven, doet dat tot myner gedachtenisse. Des gelycksz den kelck, als hy syn Vader hadde gedanckt, seggende, Drynct daar wt al, desen kelck ist nieuwe testament in mynen bloede, welk voor u vergoten wert in vergeffenisse der sunden, doet dat in myner gedachtenisse.

Dit is nu dat woordt God's, daer af weynich menschen dat verstant hebben mogen krygen in dieser tyt, ende syn al veel wt die wege gevallen en hebben hier gemist, en also die gantze gheheele Christenheyt in Afgoderye gebracht.

Tot zoover ROL. Ik meen, dat wij zijn gevoelen betreffende de bedoeling en beteekenis dezer plechtigheid volkomen juist omschrijven, als wij zeggen: zij was hem het vreugdemaal van de verlosten des Heeren.

Eenig onderzoek te doen naar den invloed, dien zijn lezenswaardig geschrift mocht hebben geoefend, is hier wel ter plaatse.

Helaas! ik moet den desbegeerigen lezer teleurstellen.

In den loop der maand October van 1534 gaf ROTHMANN het door hem vervaardigde tractaat eyne Restitution

in de handen van vrienden en vijanden [1]). Hoofdstuk XIII handelt bepaaldelijk van den Aventmael Christi unde dem broithbreken. Nadrukkelijk wordt daarin gewaagd van de geschriften, die aan dit onderwerp gewijd zijn; over ROL's opstel geen enkel woord. Blijkbaar stemt ROTHMANN met ROL overeen in het verwerpen van avondmaals-voorstellingen, die eenen dogmatischen zin in de woorden der instelling leggen; doch ROL wordt niet genoemd. Het is of deze zich niet in geschrifte heeft laten hooren.

Het stilzwijgen kan kwalijk toevallig zijn; ik houd het er voor, dat het zeer opzettelijk, met voorbedachten rade is geschied; want — en ik hoop de bewijsvoering straks te leveren — sinds Februari 1534 was eene volkomene breuke ontstaan tusschen deze twee, weleer nauw verwante, Anabaptisten.

Slechts een enkele maal vind ik door een tijdgenoot het werkje van ROL genoemd. Bij het verhoor, dat KLOPRISS onderging, is hem ook naar zijne inzichten betreffende het avondmaal gevraagd. Hetgeen hij antwoordde, werd blijkbaar opgeteekend door een persoon, die, met de zaken onbekend, niet recht begreep, wat de beschuldigde zeide [2]):

»Er hab auch einmal von deme obgenanten HEINRICO »ein boich gelenet, genant der Lustspel der Sacra»menten, uss deme und uss PAULO der von dem Nacht»maill des Hern redt, hab er seine Lere vom Nachtmaill »genomen."

Zooals de titel van het door ROL geschreven boek hier is opgegeven, kan KLOPRISS dien niet opgegeven hebben; de penvoerder heeft blijkbaar den delinquent niet verstaan en op niet begrepen klanken afgaande, onzin ten papiere gebracht. Van dergelijk misverstaan komen meer sporen voor

---

1) Geschiedk. Nasporingen, I, bl. 91 volg.
2) NIESERT, Münst. Urkundensammlung (1826), I, S. 104.

in het proces-verbaal. Zoo spreekt het over HEINRICUS vom Grase, terwijl KLOPRISS van den door hem te Münster aangetroffenen HEINRICH vom Grave (ROL) gewag heeft gemaakt, welken hij nader aanduidt als »einen kundigen".

Ik weet niet, dat in eenig ander stuk van die dagen het tractaat van ROL is genoemd. Naar hetgeen ik vroeger [1]) geschreven heb over het gebruik door de Doopsgezinden in ons vaderland van de schriften der Münsterschen gemaakt, verwijzende, wil ik slechts nog uitdrukkelijk verklaren, dat in de werken van MENNO noch de naam, noch het tractaat van ROL voorkomen. Het lag voor de hand er op te wijzen, vooral waar MENNO handelt van des Heeren heylige Nachtmael [2]). Toch is het niet geschied. Men mag gewis van ROL's geestes- en gemoedskind getuigen, dat het geen herberg gevonden heeft. Te vergeefs heb ik op dit punt de geschriften der Zwitsersche en Saksische godgeleerden geraadpleegd. LUTHER maakte in zijne Kurzes Bekenntniss vom heiligen Sakrament (1544) van ROL's opstel geen gewag, 't zij hij het geschrift niet kende, 't zij hij uit minachting van het Anabaptisme, het zijner aandacht niet waardig keurde. Ook BULLINGER schijnt het niet gekend te hebben; althans hij beroept er zich niet op in zijne libri VI adversus Anabaptistas. Van hem maak ik bepaaldelijk melding, dewijl hij enkele tractaten der Wederdoopers gebruikt heeft. Zelfs is aan het slot van zijn boek de tekst afgedrukt eener Apologia, welke door de Zwitsersche Anabaptisten na de Bernsche Synode van 1532 in het geheim werd verbreid [3]).

In den tekst, pag. 58, herdenkt hij ROTHMANN's geschrift

---

[1]) Geschiedk. Nasporingen, I, bl. 88 volg.

[2]) Godtgeleerde Wercken (1681), bl. 24 volg.

[3]) L. l. pag. 168, waar hij spreekt over libello, quem illi (Anabaptistae) quasi sacras reliquias venerantur et clam sibi mutuo communicant.

Restitution. Hanc Restitutionem deinde viri docti et pii refutarunt. Et nos hoc libro ad potissimam partem falsorum dogmatum respondimus.

Nog een andere vrucht van de literatuur der Münstersche Wederdoopers schijnt hem in handen te zijn gekomen. Bij herhaling citeert hij [1]) het liber adhortationis. Waarschijnlijk heeft hij daarmede bedoeld het tractaat, bekend naar zijn aanvang: »hoeret die Stimme des Heren". Ik heb het nimmer in handen gehad en ken het alleen door de korte beschrijving, die Prof. CORNELIUS er van geeft [2]). Deze geleerde noemt het exhortatio Anabaptistica.

Een der oudste geschriften tegen de Anabaptisten is het door JUSTUS MENIUS gestelde von dem Geist der Widerteuffer (1544). Deze heeft slechts één van de tractaten, binnen Münster in het licht gezonden, gebruikt, namelijk ROTHMANN's Bekenntniss, die hij een paar malen aanhaalt, van de overige, ook van ROL's opstel, met geen woord gewagende.

De scherpe polemicus SCHLÜSSELBURG schijnt het evenmin gekend te hebben; in liber tertius catalogi haereticorum, geheel aan den strijd over het avondmaal gewijd, zoeken wij te vergeefs eenig spoor van bekendheid met ROL's onderzoek. In 1598 verscheen van den genoemden superintendent te Stralsund eene Prüfung des Sacramentirischen Geistes. Wel vindt gij er, S. 161 ROTHMANN onder het getal van hen, die op het stuk van het avondmaal Zwingliaansch of Calvinistiesch geoordeeld hebben, doch ROL niet vermeld. En toch was SCHLÜSSELBURG geen vreemdeling in de schriften der Anabaptisten: in het XIIe

---

[1]) Pag. 213, 227.

[2]) In zijne Disputatio de fontibus, quibus in historia seditionis Monasteriensis Anabaptisticae narranda viri docti huc usque usi sunt (1850), pag. 51.

boek van zijnen Catalogus beroept hij zich bij herhaling pag. 344, 349, 350 en elders op eyne Restitution; ook op verborgenheit der Schrift des Rykes Christi; meest echter op hetgeen hij van de Anabaptisten te Antwerpen vernomen heeft, terwijl hij aldaar vertoefde [1]).

---

[1]) Ut ego saepissime ex ipsis in Belgio et Borussia, ex eorum impuro ore coram cum ipsis disputans audivi, luidt het in de epistola dedicatoria van liber XII Catalogi. Nader wordt deze bijzonderheid betreffende SCHLÜSSELBURG'S verblijf in Antwerpen toegelicht door enkele regels uit bovengenoemde Prüfung des Sacr. Geistes; S. 92 lezen wij: »das »spolieren und stürmen der Kirchen und Klöster im Niederland und »zu Antorff, wie ich mit meinen Augen habe zum Theil angesehen und »habe auch in der Calvinischen Kirchen zu Antorff inn Sanct Marien »Tempel solche auffrührische gewaltsame That der Calvinisten, ihre Pre»diger justificiren und rühmen hören, als einen sonderlichen Eifer des Herren". Wij zullen den ultra-Lutheraan niet euvel duiden, dat hij zoo over de bewerkers des beeldenstorms oordeelt, maar zijne uitboezeming alleen bezigen voor het oogmerk, waartoe zij ons dienen kan, namelijk het bepalen van den tijd zijns verblijfs te Antwerpen. In welke betrekking hij er geweest is, deelt hij elders, Catal. XIII, pag. 845 sq. vrij uitvoerig mede: eram Antverpiam vocatus a deputatis, ut essem iis quasi quidam ecclesiasticus consiliarius — ubi nihil seditiose, nihilque turbulenter, imo etiam nihil prorsus publice egi. — Antverpiam discesseram mature ante illas turbas armorum ab adversa parte motas, eo fine, ut eo meam familiam petentibus illis deputatis totaque ea Ecclesia transferrem. Sed interea inde ministri Euangelii pulsi sunt.

Weleer heeft SCHULTZ JACOBI over den toestand van Antwerpen na de invoering der Hervorming gehandeld (Nederl. Archief IV) mede ter toelichting eener aanteekening van GROEN VAN PRINSTERER in de Archives II, pag. 328 ss. Op de door JACOBI overgedrukte lijst van predicans Martinistes, a. W. bl. 156 volg. staat de naam ULSPAIGRE, docteur, een naam, die volgens eene gissing van Mr. GROEN zou moeten luiden: ULSPERGER. Ik waag eene andere en meer waarschijnlijke: namelijk deze, dat SCHLÜSSELBURG bedoeld is, die, predikant zijnde, daar toch niet als zoodanig in het openbaar bekend was geworden, hoewel hij privatim, gelijk hij t. a. p. van den Catalogus schrijft, goede raadgevingen mededeelde, om er zich te doen kennen in de qualiteit, waarop hij boven alles prijs stelde, »ich bin ein Kriegsman von der Schrift und nicht von »dem Schwerdt". Ik neem deze zijne woorden hier over, dewijl zij FLACIUS ILLYRICUS zijn in den mond gelegd, JACOBI, t. a. p. bl. 157, en de overtuiging zich bij mij gevestigd heeft, dat SCHLÜSSELBURG'S en FLACIUS' werkzaamheid te Antwerpen niet behoorlijk zijn uiteengehouden, terwijl ik hoop, dat voortaan bij de schrijvers over Antwerpen's hervorming een

De Roomsche polemiek heeft het tractaat van ROL blijkbaar niet gekend. Enkele harer voornaamste woordvoerders raadpleegde ik vruchteloos. Veel en vaak bestreed zij door de pen van bekwame handen de Evangelische opvatting van het avondmaal, maar zweeg over het boekje van ROL. Althans in de geschriften van den ijverigen Bisschop LINDANUS [1]) vond ik het nergens vermeld, zelfs niet in de professio catholica M. SEBASTIANI FLASCHII [2]) achter het tractaat van LINDANUS de fugiendis nostri seculi idolis (1580) geplaatst, hoewel FLASCH daarin 85 verschillende verklaringen van de woorden der instelling opnoemt, die, altijd volgens hem, bij Protestantsche schrijvers voorkomen. Dat langdurige dienst bij het gilde der polemici het oog verzwakt, bewijst de opname eener zoodanige Confessio; LINDANUS was, zooals mij toeschijnt, een te bekwaam man, om zulke hulptroepen in dienst te nemen.

De gelegenheid, om de aandacht der lezers bij den inhoud van ROL's opstel te bepalen, heb ik mij dankbaar ten nutte gemaakt.

IX.

De strenge maatregelen, die het gevolg waren van de toepassing der hertogelijke kerkorde in Januari 1531 uitge-

---

volstrekt onbekende ULSPERGER zijne plaats inruime aan den zeer bekenden CONRAD SCHLÜSSELBURG, over wien vergeleken worde MOHNIKE, Studiën und Mittheilungen, I, S. 239 flg.

[1]) Door de vriendelijke tusschenkomst van de Directie der Gentsche bibliotheek mocht ik ze ter inzage bekomen.

[2]) Te Mansfeld geboren, in de Luthersche kerk opgevoed, ging hij tot de Roomsche kerk over en gaf van dien overgang 22 redenen op in genoemde Confessio, waarvan het meerendeel niet zeer gunstig getuigenis voor 's mans oordeel aflegt. JÖCHER, in voce, noemt het jaar 1606 als den tijd van dien stap; het jaartal der uitgave van de Confessio leert het onjuiste dezer opgaaf.

vaardigd, lieten zich alom in het land van Cleef gevoelen, vooral in en om Wassenberg, waar de oude drost van zijn ambt ontzet werd, en dus de met hem bevriende predikanten een veel vermogenden steun verloren [1]).

De drost deed voor de vertrekkenden, wat hij vermocht; althans uit de bekentenis van JOHANN KLOPRISS vernemen wij het volgende [2]): »als deme Drosten zu Wassenberg das »Ampt ufgeschrieben was, hab ihme der Drost zu Was»senberg zwene Wagen gethain und dazu XX gulden »gegeben". Dergelijk gunstbetoon is waarschijnlijk ook den anderen predikanten verleend.

Het meerendeel van dezen nam de wijk naar Münster, waar BERNT ROTHMANN met ijver, talent en goed gevolg de hervorming verbreidde en de gesteldheid der wereldsche dingen van dien aard was, dat zij den voorspoedigen gang der reformatie moest bevorderen [3]). Zij waren er welkom bij de talrijke belijders van het Evangelie, bepaaldelijk aan ROTHMANN, die op dit tijdstip binnen Münster reeds kennis gemaakt had met Wederdoopers en wel met dezen indruk, dat hij aan zijn vriend HERMAN V. D. BUSCHE schreef: ich habe bereits mit den Wiedertaüfern zu schaffen gehabt, welche uns zwar auf eine Zeitlang verlassen, aber bei ihrem Abzug gedroht haben, sie wurden mit grösserer Kraft zurückkehren. Aber ist Gott mit uns, wer mag wider uns seyn? In de Wassenbergers werkte een andere geest, die van het Evangelie. ROL werd te Münster predikant bij de St. Ilgenkerk en verkreeg den beroemden humanist JOHANN GLANDORP tot ambtgenoot.

De overwegende invloed, dien ROL op hen, die tot de Evangelischen behoorden, oefende, openbaarde zich in den

---

1) CORNELIUS, A. a. O. II, S. 165 f. HEPPE, A. a. O. S. 58 flg.
2) NIESERT, A. a. O. S. 102.
3) CORNELIUS, A. a. O. II, S. 140.

ijver, waarmede de Luthersche avondmaals-beschouwing feitelijk werd veroordeeld. De zijne vond waardeering, al acht ik haar niet nauwkeurig omschreven met den naam: de Zwinglische, gelijk die gebezigd is door hen, wien wij de schets van hetgeen in Münster voorviel, te danken hebben.

Deze benaming bezigende volgt men het voorbeeld van LUTHER, die den 23en Dec. 1532 aan ROTHMANN schreef [1]): extorsit mihi occupatissimo has literas sollicitudo mea, quam concepi ex rumore quodam, scilicet discurrere aliquot in Westphalia Sacramentarios, qui irripere tentant in urbes Euangelio recenter initiatas.

De waarschuwing kan ons nu slechts dienen, om het feit te bevestigen, dat aan het einde van 1532 de avondmaals-beschouwing van ROL binnen Münster wortelen geschoten had en ook door den invloedrijken ROTHMANN als de zijne aangenomen was [2]).

De eerste, die van den predikstoel binnen Münster den kinderdoop als een gruwel voor God bestreed, was HERMAN STAPRADE, qui HENRICUM ROLLIUM, praeceptorem suum audacia, dicacitate, malitia sua longe superavit [3]). Vroeger had STAPRADE te Meurs het Evangelie verkondigd. Of er gedurende dien tijd reeds betrekkingen tusschen hem en ROL bestaan hadden, blijkt niet, zoodat het raadzaam is, de vaak voorkomende mededeeling, dat ROL STAPRADE's leermeester geweest is, alleen toe te passen op het feit, dat hij van ROL de denkbeelden over den kinderdoop, die hij thans openlijk verkondigde, overgenomen had. Eerst had ROL den kinderdoop tot de onverschillige dingen gerekend, allengs-

---

[1]) Briefe, Ausg. v. DE WETTE, IV, S. 426.

[2]) CORNELIUS, A. a. O. II, S. 171.

[3]) CORNELIUS, a. O. II, 346. Ook GERDES, Hist. Ref. III, pag. 96 schrijft: »praeceptorem iste (STAPRADE) habuit HENRICUM ROLLIUM".

kens was hij in zijne afkeuring verder gegaan en 't zij zonder, 't zij met zijne toestemming moest hij gedoogen, dat de leerling nu luide het gevoelen van den leermeester uitsprak. Want ROL wordt in de belangrijkste acten en verhooren als het hoofd van de tegenstanders des kinderdoops begroet, wiens dicta de paedobaptismo een voornaam onderwerp uitmaken van het te Münster 7 en 8 Aug. 1533 op last van de stedelijke regeering gehouden twistgesprek tusschen de Lutherschen en Roomschen aan de eene en de Wassenberger predikanten, namelijk ROL en zijn vrienden, aan de andere zijde, waarbij, wat zeer onze aandacht verdient, ROL geenszins de woordvoerder is. Dit niet op den voorgrond treden bij een vraagstuk van zoo groot belang, strekt ook ter verklaring van de bijzonderheid, dat BUTZER de eerste uitgaaf van zijn geschrift quid de Baptismate infantium juxta Scripturas Dei sentiendum, excussis quaecunque vel pro hac observatione vel contra eam adferri solent in 1533 niet aan ROL maar aan ROTHMANN richtte [1]).

Te veel zou ik willen bewijzen, indien ik daaruit de gevolgtrekking maakte, dat ROL's bescheidenheid hem dergelijke houding voorschreef; voorzichtiger is, de onderstelling aan te nemen, dat hij, waar het aankwam op de gave des woords, zijne minderheid tegenover ROTHMANN besefte en daarom dezen, vooral ten aanzien der stedelijke regeering, den voorrang gunde.

Wij weten [2]) hoe krachtig deze zich tegenover het bestuur

---

[1]) BAUM, CAPITO und BUTZER, S. 596. Dr. CORNELIUS heeft blijkbaar het voorrecht gehad een exemplaar van de hoogst zeldzame epistola van BUTZER in handen te hebben, A. a. O. II, S. 207. Dat exemplaar is van een tweeden druk, die in Januari 1534 het licht gezien heeft en opgedragen was aan den Bremenschen syndicus VON DEM WYCK, te Münster geboren en onverdiend het bloedig slachtoffer geworden van Münster's vijanden.

[2]) CORNELIUS, A. a. O. II, S. 200.

en zijne besluiten gelden liet; hoezeer dat bestuur hem ontzag, zoo zelfs, dat toen het den Wassenberger predikanten het prediken verbood, het aan ROTHMANN den kansel niet ontzeide. Onder den indruk van het door dezen gebezigde geweld nam het eindelijk het besluit, de Wassenbergers te verbannen, doch paste dit vonnis niet op hem toe, maar verbood hem slechts de uitoefening van zijn ambt.

Zonder twijfel heeft ROL, van den kansel verjaagd, in stilte zijne ambtsbediening voortgezet, totdat hij in November 1533 uit Münster verbannen werd.

Het aandeel, door ROL genomen aan het mondgesprek van 7 en 8 Aug., aan het protest tegen het adres, dat de Marburger godgeleerden ten voordeele van den kinderdoop gaven, en aan den brief, dien de Anabaptisten 17 Sept. aan den raad zonden [1]), bepaalt zich blootelijk tot deelname en medeonderteekening der stukken. Zeer duidelijk merken wij, dat hij hier meer passief, dan actief optreedt en dat ROTHMANN van nu aan als hoofdpersoon begint te handelen.

Ook nu gebeurt wat zoo vaak is geschied, dat de persoon, van wien eene beweging is uitgegaan, onder het opkomen der hartstochten, verdrongen wordt door anderen en een tweede plaats inneemt, dewijl hij blijkt niet opgewassen te zijn voor hetgeen in een hoofdaanvoerder geëischt wordt. Iets anders is het denkbeelden voor te dragen, iets anders ze in het strijdperk te verdedigen, zoodra de tegenstanders met scherpe wapenen zich partij hebben gesteld. Mogen wij ROL naar zijn geschrift beoordeelen, dan was hij geen man van heftige natuur; ook waar hij polemiseert, verloochent hij den geest der vredelievendheid niet. Leg zijn tractaat naast de door ROTHMANN opgestelde, de auteurs blijken u twee zeer verschillende personen te zijn geweest. De geschiedenis bevestigt dezen indruk.

---

[1]) CORNELIUS, Ges. des Aufr., II, S. 340.

Eer hij en zijne ambtgenooten vertrokken, hadden zij voor den druk binnen Münster gereed gemaakt eene Bekentnisse van beyden Sacramenten Doepe unde Nachtmaele, dat met de dagteekening van 8 Nov. verscheen. Ik heb vroeger [1]) een uitvoerig overzicht van den inhoud medegedeeld en het gevoelen voorgedragen, dat ROTHMANN, de eerste onderteekenaar, ook de opsteller van dit tractaat zal geweest zijn.

KLOPRISS, een der medeonderteekenaars, getuigt dit in zijne bekentenis [2]): »das Boich so zu Münster von der »Dauff gemacht ist, das hait BERNARDUS gemacht". In dit opstel werd met veel talent niet alleen de doop der kinderen bestreden, maar die ook als de eenig Christelijke aanbevolen, welke na belijdenisse des geloofs ondergaan wordt. Onverholen is deze overtuiging uitgesproken en hare openbare verkondiging mag wel gelden als bewijs van den invloed, dien de in den loop van 1533 uit de Nederlanden overgekomene Melchioriten of Hofmannianen op de volgelingen der Wassenberger predikanten hebben gehad.

Wat vermochten des Landgraven van Hessen theologen tegen dezen stroom? Wat de pogingen der zwakke stedelijke regeering?

ROL, uit Münster verwezen, reisde naar ons vaderland, om daar de zoo even besprokene Bekentnisse te verbreiden.

Een spoor van zijn verblijf alhier en wel binnen Amsterdam meen ik te vinden in eene bekentenis van JAN PAEUW [3]), die op ROL zich beroept als op dengene, die volle geloof geschonken had aan de profetie betreffende den overgang van Amsterdam in de macht der Anabaptisten.

---

[1]) Geschiedk. Nasporingen, I, bl. 75 vlg.

[2]) NIESERT, A. a. O. S. 110.

[3]) CORNELIUS, die Niederl. Wiedert. (1869), 34.

Intusschen willen wij niet te veel aan zulke verklaringen hechten, daar van elders niet blijkt, dat ROL in de chiliastische dwalingen der Anabaptisten gedeeld heeft. Zelfs de woorden van VIGLIUS aan zijn vriend ERASMUS, 12 Aug. 1534, die betreffende ROL's verblijf het volgende bevatten: ROLLIUS sub natalem Domini cum Rothmannicis libellis plenis supradictorum dogmatum profectus est in Hollandiam et Frisiam, ac ibi eam excitavit turbam, de qua supra memini [1]), zijn niet nauwkeurig genoeg, om er iets anders op te bouwen dan de bevestiging van het bericht, dat ROL in het laatst van 1533 in ons vaderland hier en daar zich opgehouden heeft. Dit verblijf duurde kort, want reeds den 2en Kerstdag 1533 bevindt hij zich weder binnen Münster en bestijgt op den eersten dag van 1534 den kansel zijner kerk.

Hij toonde weldra, dat hij als volbloed Anabaptist was weergekeerd, want den 5en Januari liet hij zich door de afgezanten van JAN MATHYSZEN doopen en ontving 13 Januari, ten huize van KNIPPERDOLLINCK, een bezoek van JAN VAN LEIDEN. Door diens invloed onderging het Anabaptisme te Münster sterke wijziging; het gezag geraakte in de handen der geestdrijvers, die te Münster een zichtbaar rijk Gods wilden vestigen in de grofste vormen van het chiliasme. De ure der wrake was gekomen en de machtigen moesten met geweld gebracht worden tot gehoorzaamheid aan Sion. Gott weiss, schreef ROTHMANN, dass unser herzlicher Vorsatz war, als wir getauft würden, um CHRISTI willen zu leiden, was man uns anthun würde; aber es hat dem Herrn anders gefallen und gefält ihm noch, dass wir und alle ächte Christen zu dieser Zeit nicht nur die Gewalt der Gotlosen mit dem Schwerdte abwehren, sondern er will auch seinem Volke das Schwerdt in die Hände geben, zu würgen alles,

---

[1]) HOYNCK, Anal. Belg., I, pag. 108.

was ungerecht ist und Bosheit treibt auf der ganzen Erde, welche er neu machen will, auf dass allein darin Gerechtigkeit wohne." De ommekeer, die binnen Münster plaats greep, wordt even nauwkeurig door bisschop FRANS VAN WALDEK in zijne epistola ad papam PAULUM III geteekend, die uitdrukkelijk wees op de innocentiae species, welke de Wederdoopers eerst kenmerkte, en die daarna geheel verloren ging [1]).

Im Laufe des Jahres 1534 hatten die Dinge in Münster eine Entwicklung von höchster Eigenthümlichkeit und wie im Schnellschritt durchgemacht: das anfänglich äusserst einfache Gemeinwesen von unschuldig und friedlich communistischer Tendenz nach den ursprünglichen Ideen der täuferischen Mutterkirche zu Zürich war zuerst in der Hand des Propheten und unter dem Drang der Umstände eine kriegerische Theocratie geworden, dann ein Richterstaat nach dem Muster Israels, zuletzt ein Königreich als Vorbild für die demnächstige Weltregierung [2]). Tegenover dezen stroom kon de regeering van de stad geen dam leggen.

Wel deed de overheid den 15en Januari nog eens hare macht gelden en verwees ROL met zijn vrienden, uitgenomen ROTHMANN, ter stad uit [3]), doch hunne voorstanders riepen hen terug en den 30en Januari stond de raad van Münster volkomen vrijheid van godsdienstoefening toe. Maar het bleek, dat de fanatici onder de Anabaptisten meer wilden en zelfs de vaan van het oproer ontrolden. Twee brieven, beide de dagteekening van 1 Febr. 1534 dragende, de een onderteekend door PETRUS WERTTEMIUS, BRIXIUS THON NOIRDE als predikanten en J. GLANDORPIUS als

---

1) Bij NIESERT A. a. O. S. 78 sq. komt de epistola voor.

2) CORNELIUS, die Niederl. Wiedert. (1869), S. 11.

3) Vgl. KELLER, Ges. d. Wiedert., S. 140 flg., waar de loop der gebeurtenissen met nauwkeurigheid opgegeven is.

rector scholae; de ander door THEODORUS FABRICIUS den Hebreër, beide gericht aan den landgraaf van Hessen, bewaren ons de noodkreten der welgezinden [1]). Wie gematigd dachten of de dreigende gevaren voorzagen, verlieten de stad, eer 23 Febr. Anabaptisten als KNIPPERDOLLINCK en KIBBENBROICK aan het hoofd van het bestuur optraden, door de volksstem daartoe geroepen. Ook ROL had voor dien dag Münster verlaten.

X.

Door onderscheidene schrijvers wordt ons aangaande ROL's vertrek uit Münster in Febr. 1534 verhaald, dat hij uitgezonden is om »volk te werven". De uitdrukking is dubbelzinnig; zij kan beteekenen, hulptroepen aan te werven, evenzeer als geloovigen te winnen. Het meest authentieke bericht betreffende zijn heenreis uit Münster is ons bewaard in de Bekenntniss Johanns von Leiden [2]), waar wij lezen: »es weren wol etzliche kummen und ge»sacht, sie kunten den kummer nit liden, begerten, zu iren »frunden zu tzehen, und wolten in alles best doin nach »irem vermoeghen. Aber weiss nit, wie die sein, anders dan »HINRICUS ROLLIUS und sunst andere lantzknecht". Wat ROL voor zich onder dat »best doin nach irem vermoeghen" verstaan heeft, leert het verdere beloop zijner geschiedenis. Na zijn vertrek heeft hij in de nabijheid van zijn vaderland en zijne geboorteplaats als een ijveraar voor het Anabaptisme, niet voor het Münstersche, gewerkt. Indien hij werkelijk met het voornemen om volk of hulp te werven Mün-

---

[1]) Uit het Archief te Kassel zijn ze afgedrukt door Prof. CORNELIUS, die Münst. Humanisten und ihr Verhältniss zur Reformation (1850), S. 77 fg.

[2]) CORNELIUS, Berichte der Augenzeugen, u. s. w. (1853), S. 402.

ster verlaten heeft, was de aanvang van het volbrengen dier zending niet wel gekozen. Hij reisde immers dadelijk naar Wesel, waar hij beproefd heeft, om voor het Anabaptisme aanhangers te winnen [1]. Het is waar, dat de duur zijner werkzaamheid binnen Wesel niet nauwkeurig opgegeven is, doch wij weten dat hij daar een moeitevol arbeidsveld vond, want de raad van Wesel liet door een wacht van honderd ingezetenen de poorten bewaken, om de stad voor het indringen der Anabaptisten te bewaren [2], zoodat ROL's werkzaamheid aldaar zeer in het verborgene heeft plaats gehad.

Eenigszins zijn wij met ROL's arbeid daar bekend geworden, althans betreffende den geest, waardoor zijne werkzaamheid zich kenmerkte. Merkwaardigerwijze belijdt de man, bij wien ROL zijn intrek genomen en aan wien hij den doop bediend heeft, »das er vermerckt sein leben bis »hero nicht Gottlich gewezen zu sein. Habe es gethan" (zich doopen laten) »umb also ein besser leben anzufangen" [3]. Bepaaldelijk ontkennen de in het verhoor ondervraagden iets te weten »von annehmung des Volcks" [4]. Een hunner zeide: »er wisse gantz nicht dass einige anschlage von »den widdertaufferen binnen Wesel furgenohmen wehren »oder noch furgenomen werden solden" [5]. Een ander »wusste »van kein rumoir, suchte nicht anders dan den willen Gades »to vollenbrengen". Dergelijke getuigenissen lichten den aard van ROL's werkzaamheid binnen Wesel volkomen toe.

Geheel in gelijken geest vinden wij hem op onzen vaderlandschen bodem bezig; ook daar ijvert hij voor een Anabaptisme, dat door geen fanatisme ontsierd wordt.

---

[1]) KELLER, Ges. der Wiedert. S. 157.
[2]) WOLTERS, Reformationsg. der stad Wesel (1868), S. 66.
[3]) BOUTERWEK, zur Lit. und Ges. der Wiedert., S. 87.
[4]) A. W., S. 97.
[5]) A. W., S. 99.

Dit laat zich volkomen verklaren. ROL schijnt ongehuwd en huisgenoot van KNIPPERDOLLINCK geweest te zijn. In dezelfde woning nam ook JAN VAN LEIDEN zijn intrek. Zij het waar, dat laatstgenoemde in het begin van zijn verblijf zeer voorzichtig was, spoedig ving hij toch aan zijne denkbeelden over de betrekking der mannen tot de vrouwen te ontwikkelen. Uitdrukkelijk wordt ons verzekerd [1]), dat eerst allen weigerden in JAN VAN LEIDEN's gevoelen, den echt betreffende, te deelen. Laat zich niet denken, dat ROL, de ongehuwde, met weerzin luisterde, als JAN VAN LEIDEN zijne sensualistische voorstellingen met het gezag der Schrift zocht te wettigen.

Het Anabaptisme, door ROL voorgestaan, kon zich met dat van JAN VAN LEIDEN niet vereenigen. En zou ROL de eenige geweest zijn? Kan men meenen, dat binnen Münster geen van hen, die er bleven, dewijl zij, door welke banden dan ook, daar teruggehouden werden, weerzin koesterden tegen de uitspattingen, die voor het vroom gemoed in dubbele mate ergerlijk waren, dewijl ze met een tint van godzaligheid vernist werden.

Toch niet bij allen zal de stem van het geweten gezwegen hebben? Met dergelijke vraag op de lippen keer ik mij in gedachten tot BERNT ROTHMANN, den begaafden medearbeider van ROL. Helaas! sinds kort was hij gehuwd, maar den zegen Gods zal hij over zijn echtverbond wel niet hebben durven afbidden. Bezweken voor de verleidende bekoorlijkheden eener schoone vrouw, die om hem te bezitten haren wettigen echtgenoot door vergif had doen sterven [2]),

---

[1]) NIESERT, A. a. O., S. 122.

[2]) Uit de locorum communium collectanea ex lectionibus D. PHILIPPI MELANCHTHONIS cet., door J. MANLIUS vervaardigd, heb ik het verhaal medegedeeld in de Gesch. Naspor., III, bl. 23. Met het oog op deze plaats uit de Collectanea wordt het voorgevallene bevestigd door H. HAMELMANN, Opera genealogico-historica, pag. 1200. Ook hem

had hij zijne achting bij velen verspeeld en was geraakt onder de macht des boozen. Ook in hem vertoonde zich de verwantschap van sensualisme en fanatisme. Hoever stond ROL boven hem!

De legende heeft in een ander opzicht ROL onder de fanatici geplaatst, daar beweerd is, dat hij de eerste was, die met luide stem op de straten van Münster boete en bekeering verkondigd heeft [1]). Men dwaalt — ROL heeft dit niet gedaan; neen, zijn gastheer KNIPPERDOLLINCK, daarin gevolgd door JAN VAN LEIDEN [2]).

Kortom, ik haast mij de stelling voor te dragen, die ik hoop ook te kunnen bewijzen: ROL heeft Münster verlaten, afkeerig van de dingen, die daar gebeuren zouden en zich naar elders laten afvaardigen. In de bekentenis van KLOPRISS wordt gesproken van twee Hollanders, en later van nog een, die naar Holland gingen met brieven »und »quamen nit wider umb" [3]). Tot hen behoort ROL.

Van afval kon bij ROL geen spraak wezen, want hij was en bleef Anabaptist, maar hij wilde met het Münstersche geen gemeenschap hebben. Ik meen het toch daarvoor te mogen houden, dat CORVINUS, toen hij in een brief aan SPALATINUS [4]) van ROL sprak, als van een homo Batavus ad

---

hadden de woorden van MELANTHON getroffen: postea ROTMANNUS duxit eam eaque ducta diabolus intravit in eum. Ik moet echter verklaren, dat andere biografen van ROTHMANN zijn huwelijk niet met zulke donkere kleuren teekenen. MESHOVIUS, die in bitterheid van antipathie voor niemand wijkt, schrijft het volgende, pag. 147: Postremo ROTHMANNUS, fama nominis et praelaturae titulo ingens, multo prosperiore conjugio supergressus, JOANNIS VIGNERII Syndici relictam viduam, foeminam teneriori aetate et procaci ingenio insignem, sibi copulavit.

[1]) Zulks wordt beweerd door BUCHOLTZ, Ges. der Regierung Ferdinand des Ersten, V, S. 579, op gezag van velen, b. v. BULLINGER adv. Anabapt., pag. 54, die evenals hij geene andere geschriften dan de bekende van SLEIDANUS, HORTENSIUS en DORPIUS gebruikt hebben.

[2]) CORNELIUS, Berichte der Augenzeugen, S. 371.

[3]) NIESERT, A. a. O., S. 119.

[4]) BOUTERWEK, zur Lit. und Ges., S. 2.

turbandas politicas rationes ac perfidiam plane natus, zeer verkeerd was ingelicht. Voor een en ander ontbreekt alle bewijs.

Dat »niet weerom komen" heeft over hem mijns achtens in Münster met minachting doen spreken. De bijnaam, dien hij droeg, BRANT HENRICK, letterlyk overgezet, rooie Hein [1]), zinspeelt ongetwijfeld op zijn uiterlijk, en getuigt er van, dat zijn naam niet met eere vermeld werd, al is de bijnaam later, namelijk al den tijd, waarin men dien niet verstond, gebezigd zonder kwade bedoeling om ROL's nagedachtenis te bezoedelen.

Wat echter alles beslist, is de kennis, die wij bezitten betreffende ROL's werkzaamheid hier te lande; want na te Wesel eenigen tijd zich opgehouden te hebben, heeft hij zijne schreden gericht naar het oord, vanwaar hij geboortig was, naar Limburg.

Wie hij daar was, is te boek gesteld.

---

[1]) Geschiedk. Nasporingen, II, bl. 7. Ook in beschaafder kringen was het bezigen van dergelijken schimpnaam gebruikelijk. In den bundel epigrammen, dien de uit Wittenberg verbannen en gevluchte student SIMON LEMNIUS ten jare 1538 in het licht gaf (vergelijk SCHELHORN, Leben und Schriften S. L. (1792)) wordt bij herhaling geschimpt op het roode haar van magister JOH. HOLSTEIN, later hoogleeraar te Rostock; op deze wijze b.v. (S. 128):

> qui ruffo naso squalet, ruffoque capillo,
> cumque oculis magnis, denteque sordet inops.

In een ander epigram:

> Barbatus Ruffus nuper Cicerona legebat,
> Et qui susciperent verba legentis erant.
> Dumque legit, barbam mento demulcet et inquit:
> Credite Romani sic Ciceronis erat.
> Defluit at risu pariter studiosa juventus,
> Urbe fit hic tota fabula nota diu.
> Res narrata fuit, Ciceronis barba vocatur.
> Nunc etiam Ruffus nobile nomen habet.

Een kort uittreksel der Memorie, hierna volgende, teekent zijn beeld [1]).

Memorie int cort vanden feyt ende aenslach der personen, die inder stat van Triecht aengetast ende ter justicie gestalt sin, ter causen vander secten Lutherranen off heretiquen.

Inden ersten is te weten, dat inder stat van Triecht comen is eyn verloupen vanden Carmeliten orde, die in Septembri vorleden alhyr inder voorsz. stadt ter justicie gestalt is ten fuyr als eyn Lutheraen off heretiq persoen, genaempt her HENRICK VAN HILVERSSOM, die welche diversze hyemliche vergaderingen inder stat gemaect heet in secreten ende abstracten plaetsen. Inde dengienen die by hoem quaemen, onder tschin dat hy hoen soude leeren ende wyzen den wech der salichgeit vuyter heylichen scryfft, heeft die vorgn. her HENRICH den burgeren van der stat ende diegeene die tot hoem quaemen om sin wordt te hoeren, geinducert met schoenen worden, dat si hoen hebben laeten herdoepen, den selven lvyden ende burgeren te kennen gevende, dat die doupe, die si in heunen kintlichen daegen ontfangen hadden van nyeten weir, by diversse quaeden falsen ende onredelichen opinien, die hy den simpelen luyden voergehalden heeft gehadt, doer welchen schoenen bedregelichen worden des voorsz. her HENRICHS diversse personen hoen hebben laeten daer tou bringen, dat si hoen hebben laeten herdoupen van den voorsz. her HENRICH.

Item ten anderen is woir, dat vuyt macht van die leronge ende perswasien van den voorsz. HENRICH, ende nae doot van den selven, heeft eyn smeth, genoemt JAN SMEITGIEN, burger der stadt Triecht, die plach te woenen in die honrestraet, hoen gevocieert ende aengenomen te sin eyn herdouper in plaetze van den voorsz. her HENRICH, mitz

---

1) HABETS, a. W., bl. 133.

dien hy afflivich waes, hoem aengenomen heet, geliche vergaderinge, leronge ende doupinge te doen, soe sin meester her HENRICH in sinne tyt gedoen hadde, ende heeft diversse personen in der stat herdoopt".

De eerwaarde HABETS meent[1]), dat ROL zijne betrekking tot de Münstersche oproermakers met opzet voor de rechtbank verzwegen heeft, zoodat eerst later gebleken is, en wel na zijn dood, wie de ten dood gebrachte eigenlijk was. De geëerde schrijver toetse vriendelijk de door mij voorgestane meening, dat ROL van de Münstersche geestdrijverij een afschuw had en niets anders beoogde dan het schriftmatige Anabaptisme te verkondigen en te verbreiden. Te Maastricht heeft ROL zich niet opgehouden met »het werven van volk", maar met het toedienen van den doop op geloof, meest aan lieden van lageren stand, dus zonder invloed. De samenscholingen[2]) of conventikelen hadden des avonds of des nachts plaats in verborgen schuilhoeken en op afgelegen plekken. Daar werd gepreekt, gedoopt en nachtmaal gevierd. HENDRIK ROL preekte en doopte in de Mariastraat bij eene vrouw in een kelder, verder, »op ten kloester van O. L. Vrouw bij JAN VAN GENCK den jongen, in de kamer en op den zolder"; bij DIRK VAN LIEK in den kelder, alsmede in een huis genaamd in den Valk, gelegen naast de kerk van St. Martin te Wijk. JAN SMEITKEN preekte en doopte ten huize van RUTH KETELBUETER op den zolder en bij den rentmeester DIRK VAN LIECK in den kelder. De geloovigen kwamen saam, waar de gelegenheid dit veroorloofde.

De onderscheidene verhooren der ten dood gebrachte Anabaptisten, door HABETS afgedrukt, leveren ons een proef

---

[1]) a. W., bl. 109, aant. 2.
[2]) HABETS, bl. 110.

van den ijver, waarmede ROL voor het rijk van God is werkzaam geweest.

Nog eens herhaal ik het reeds gezegde: dat hij er het Anabaptisme, zoo zuiver als hij het kende, verbreid heeft. Ik laat enkele getuigen spreken. Een der beschuldigden zegt, dat »Her HENRICH voer den doupsel hoem voerheyle ende »sacht, dat die werelt verdoelt wuir ende sacht, dat si hoen »bekeeren muesten tot Got ende hem navolgen" [1]). Een ander verklaart: »dat Her HEYNDRICK hoen voerhelle dat sy nyet »halden souden van der insettinge der heyliger kercke, want »al valsch were wat nyet en accorderde metten heylge evan»gelie" [2]). Een derde verhaalt, »dat Her HEYNDRICK voer den »doepsel eynen Sermoen dede: dat Her HEYNDRICK sacht, dat »dit waer der wech der salicheyt, seggende sy en souden »nyet selich werden sy en moesten herdoupt werden; dat »Her HEYNDRINCK hon gesacht heeft, dat sij souden den duvel »ende alle syn gerechtigheyt versaeken" [3]).

Iets later heeft ook te Maastricht het fanatisme, na ROL's dood, zich doen gelden [4]). De Anabaptisten, die te Maastricht voor den rechter verschenen, hebben verklaard, dat zij de oproeping der broeders moesten volgen met schild en geweer ieder op zijn beste, »want het gold »eenen aanslag". Door geweer verstonden zij de geladen buks. De verzameling voor den aftocht moest of te IJsenbroeck bij Sittard, op Guliksch grondgebied, plaats hebben, waar tot herkenningsteeken een vaantje zou ontrold worden, of te Münster in Westphalen, welke laatste stad zij zouden binnentrekken, om zich te vereenigen met den koning, dien de broeders aldaar gekozen hadden. Dezen

---

1) HABETS, t. a. p., bl. 143.
2) T. a. p. bl. 150.
3) T. a. p., bl. 159.
4) A. W. bl. 113.

koning zouden zij dienen met geld en wapenen, overal volgen en hem gehoorzamen. Het blijkt echter, dat dit fanatisme door anderen en door de verspreiding van het boekje van der Wrake[1]) was opgewekt tegen het einde van 1534, dus in geenen deele door ROL. Op het Vrythof te Maastricht werd hij levend verbrand. In den avond van den 2en Sept. 1534 was hij ten huize van een zijner geloofsgenooten gegrepen; eer een week verliep, had hij zijn geloof met zijn bloed bezegeld. Zijne geldelijke nalatenschap »eynen philippusgulden ende wat witte geldts" werd gebezigd ter gedeeltelijke vergoeding van de kosten, die zijn verblijf in de gevangenis veroorzaakt had[2]).

Nu weten wij wat ROL bedoeld heeft, toen hij bij zijn vertrek uit Münster beloofde, in alles te zullen »best »doin nach vermoeghen" [3]).

XI.

Is er spraak van de vestiging van het Anabaptisme binnen Münster, dan noemen wij ROL in de eerste plaats; is er spraak van het Münstersche Anabaptisme, dan blijve ROL's naam onvermeld, daar hij de stad verlaten had, eer het Münstersche Anabaptisme aldaar zijn kenmerkend karakter openbaarde.

---

[1]) In de verhooren is bij herhaling spraak van een boekje, dat door eene zuster in den geloove uit Amsterdam is meegebracht. Wellicht was het ROTHMANN's Restitution, wellicht het in den tekst genoemde. De inhoud van deze en andere opstellen van ROTHMANN is medegedeeld in de Gesch. Naspor. I, doch daar heb ik niet gesproken van de onderneming van C. W. H. HOCHHUTH, die in 1857 den aanvang maakte met een herdruk van ROTHMANN's Schriften, waarvan echter slechts éene aflevering verscheen bevattende van verborgenheit der Schrifft des Rykes Christi unde van dem daghe des Heren.

[2]) HABETS, A. W., bl. 105.

[3]) CORNELIUS, Berichte der Augenzeugen, S. 401. Zie hierover ook bl. 67.

Op dergelijke rechtvaardiging mag ROL aanspraak maken; hij moet ze eischen van allen, die met de geschiedenis van het Anabaptisme zich bezighouden en dat doen sine ira et studio, dat is dus met waardeering van deze richting, als uitdrukking van een groote gedachte. De oudste geschiedschrijvers van het Anabaptisme — misschien is het juister te spreken van berichtgevers — hebben het aangeduide verschil ten aanzien van ROL niet toegepast.

Prof. CORNELIUS deelt eene bloemlezing van berichten mede [1]), waarin ROL als hoofdleider der Münstersche beweging is voorgesteld, »welches unrats erster anfenger ist ge»wesen HENRICUS ROLLIUS"; »Seminarium horum malorum »RULLIUS quidam fuit"; »HENRICUS ROLLIUS qui fuit quasi »autor istius rei".

Zoo noemt hem HAMELMANN [2]); uitvoeriger dan in diens mededeelingen geschiedt, handelt W. KYRIANDER in zijne persequutiones ecclesiae, ten jare 1541 verschenen [3]), over ROL als over den nephariae seditionis Munsteranorum auctor.

Ik vlei mij in het voorafgaande de plaats aangewezen te hebben, die hem toekomt en ik aarzel niet, de meening te verdedigen, dat hij, na de goede zaak met de pen en het woord der prediking gediend te hebben, geheel vrijwillig ROTHMANN den voorrang gaf, zoodra tegenover de wereldlijke macht het Anabaptisme moest verdedigd worden. Van heeler harte de richting toegedaan, is ROL geenszins een aanvoerder, die de slagordenen regelt en leidt.

Daarom schroom ik niet de stelling voor te dragen, dat ROL niet kan gerekend worden te behooren tot de Münstersche Anabaptisten, zoodra men onder dezen verstaat de volgelingen van JAN MATHYSZEN en JAN BEUKELSZOON. Het

---

[1]) Ges. des Münst. Aufr., II, S. 339.
[2]) Opera geneal-hist. pag. 1201.
[3]) Geschiedk. Nasporingen, II, bl. 2 volg.

is volstrekt niet toevallig, maar zuiver geschiedkundig, dat HERESBACH in zijne Historia factionis excidiique Monasteriensis[1]), dus in de schets van hetgeen gebeurde tusschen Feb. 1534 en Juli 1535, van ROL geenerlei melding maakt. Deze was toen niet in Münster en — ik beweer met alle vrijmoedigheid — elders werkzaam in een geest verschillende van dien, welke binnen Münster de heerschende was.

Mocht mij het leveren van dit bewijs gelukt zijn. Immers dan zouden wij eene kleine bijdrage gewonnen hebben voor onze geringe bekendheid met hetgeen binnen de stad heeft plaats gegrepen. Die bijdrage zou de meer inwendige gesteldheid der dingen betreffen. De tijdgenooten hebben daarvoor te weinig oog gehad, te weinig gevraagd naar hen, die zich met het woelen van het fanatisme niet konden vereenigen.

De oudste berichten[2]) betreffen den uitwendigen loop der zaken. Zamelen wij met belangstelling op, al wat ons een blik gunt niet slechts binnen de stad, maar zooveel mogelijk binnen de huizen, kan het zijn binnen den kring der denkbeelden, daar uitgesproken, daar ook bestreden en afgekeurd, met name door ROL.

XII.

Indien het mij gelukt is, door het medegedeelde de belangstelling in den persoon van ROL te verhoogen, dan vlei ik mij, tevens een ander oogmerk bereikt te hebben, dat mij bij het opstellen van het geschrevene bepaaldelijk voor

---

[1]) Door K. W. BOUTERWEK in 1866 te Elberfeld uitgegeven.

[2]) In het Serapeum, Zeits. f. Bibliothekwissenschaft u. s. w. Jahrg. XX, S. 235 folg. XXIII, S. 27, worden de titels der Newe Zeytungen, in 1535 gedrukt, opgegeven.

oogen gestaan heeft. Niemand mijner lezers ontzegt aan ROL den naam van Anabaptist; niemand betwist hem eene eereplaats onder de bondgenooten of broeders; welnu, wordt mij dit zonder voorbehoud toegegeven, dan geloof ik ten volle gerechtigd te wezen om de vaak voorgedragene en met nadruk verdedigde stelling: »die wiedertäuferische Be»wegung gipfelt in der blutigen Tragödie des Münsterschen »Zion" [1]), onbewezen en onbewijsbaar te noemen. Ik zou dit door een geleerde als Dr. UHLHORN beweerde niet gaarne anders dan op goede gronden tegenspreken.

Ik meen in het voorafgaande te hebben aangetoond, dat de Münstersche katastrophe niet is de zuivere consequentie van het Anabaptisme; zij is een misgewas van een fanatisme, dat van buiten af door MATHYSZEN en BEUKELSZOON daar is ingevoerd.

Zeer begrijpelijk is, dat het echte Anabaptisme zich schaamde voor die Münstersche gruwelen en alle betrekking er mede loochende. MENNO en zijn vrienden [2]), evenzeer anderen, die zelven binnen Münster verkeerd hadden, gingen zelfs zoover, om elke betrekking van welken aard ook te verzwijgen.

WESTERBURG wilde later niet meer hooren van zijn tijdelijk verblijf binnen Münster. Volkomen naar waarheid merkt STEITZ op, dat WESTERBURG blijkbaar hoogst ongaarne op die periode van zijn leven gewezen werd [3]). Lag de oorzaak in het feit, dat hij zich den doop schaamde? Neen, hierin, evenals bij MENNO, dat in hun dagen gelijk later de tegenstanders het Anabaptisme en het Münstersche fanatisme vereenzelvigden. En voor het laatste schaamden zich de echte Anabaptisten.

---

[1]) De woorden komen voor in de monographie van Dr. UHLHORN, Urbanus Rhegius, Leben und ausg. Schriften (1861), S. 106.

[2]) Geschiedk. Nasp., I, blad 128 vlg.

[3]) A. a. O., S. 165.

De val van Münster zou het Anabaptisme vernietigd hebben, indien het eigenlijk karakter er van binnen die stad zich geopenbaard, indien het daar zijne ware hoogte en heerlijkheid bereikt had. Maar gelijk vóór Febr. 1534, zette het zijn leven voort na Juli 1535, naar alle zijden en onder allerlei standen zich uitbreidende. De samenkomsten te Bocholt, te Oldenburg en elders gehouden[1]; de gespannen betrekking tusschen DAVID JORIS, die alle stoffelijk geweld afkeurt en JAN VAN BATENBURG, die voor geenerlei fanatisme terugdeinst, bewijzen slechts, dat er waren die het Münstersche fanatisme als hun ideaal begroetten en terecht Münsterschen bleven genaamd ook na den ondergang der stad. Een merkwaardig bewijs voor deze stelling wordt geleverd door de den 18en Maart 1538 voorgedragene Vorzeichnus was der Radt zu Freyberg von wegen gemeiner Stad daselbst der prediger halben angetragen[2]. Daarin vinden wij onder andere klachten ook deze: »Zum andern wurden in den predigen, Der Judi»schen, widerteufferischen, sacramentisten, Zwingeler und »Munsterischen, gedacht und Diselben gantz offte und vil »gnant". Van alle zijden zijn deze fanatici of Münsterschen tegengewerkt en bestreden, niet alleen door de Anabaptisten, die hun de hand der gemeenschap moesten weigeren, dewijl zij het Anabaptisme tot oneer verstrekten. Als wij weten, naar het medegedeelde door Dr. KELLER[3], dat vooral na den val van Münster het Anabaptisme onder de hoogere standen in Westphalen en elders zich uit-

[1]) Vgl. NIPPOLD's bekende verhandeling over David Joris in Zeits. f. d. Hist. Theol. 1863, S. 52 flg. en KELLER's belangrijke bijdrage tot de geschiedenis der genoemde samenkomsten, West-Deutsche Zeits. f. Ges. und Kunst, I, S. 429 flg.

[2]) Afgedrukt door SEIDEMANN in zijne monographie Dr. Jacob Schenk, der vermeintliche Antinomer, Freibergs Reformator (1875), S. 178.

[3]) West-Deuts. Zeits., S. 456 flg.

breidde, mogen wij zonder schroom het gevoelen uitspreken, dat zijn levens- en aantrekkingskracht sterker openbaar werd, zoodra het met dergelijk fanatisme niet onafscheidelijk bleek saamgegroeid te zijn.

Omstreeks de eerste maanden van 1537 durfden Anabaptisten niet slechts binnen Genève zich vertoonen, maar zelfs aandringen op een in het openbaar te houden dispuut, waarvan FAREL bericht: egimus cum illis in coetu diem totum et partem rursus coram Diacosiis. Sed cum resciremus plebem varie sentire variaque jactare, modis omnibus conati sumus in publicum ipsos producere, ut aperta disputatione fierent omnia [1]). Wel zijn zij door den Raad uit stad en omgeving ten eeuwigen dage gebannen, doch daardoor kon niet verhinderd worden, dat zelfs onder de geestelijken anabaptistische sympathieën geboren werden [2]). Ja, het zuivere Anabaptisme, de ijver voor de verwezenlijking des Godsrijks op aarde, moest aantrekkingskracht van zich doen uitgaan. Wie zich daarvan overtuigen wil en de wijze, waarop het echte Anabaptisme werkte, waar het zich trachtte uit te breiden onder vervolging ten bloede toe, als met eigene oogen gadeslaan, raadplege die Geschichtsbücher der Wiedertäufer in Oesterreich-Ungarn [3]). Uit de daar medegedeelde acten is eene volledige rechtvaardiging van het Anabaptisme op te maken. Evenzeer verwijs ik naar de geloofsliederen der Duitsche en Nederlandsche Anabaptisten — goeddeels martelaarszangen — eene taal sprekende, in wier eenvoud zich de reinheid der belijdenis helder uitdrukt [4]).

---

[1]) Correspondance des Réformateurs dans les Pays de langue Française, par A. L. HERMINJARD, tom V (1878), pag. 438.

[2]) KAMPSCHULTE, Johann Calvin, seine Kirche und sein Staat in Genf., I (1869), S. 295.

[3]) Ze zijn in 1883 door Dr. J. BECK uitgegeven onder de fontes rerum austriacarum.

[4]) Vgl. over de Duitsche gezangboeken WACKERNAGEL, das deutsche

Misschien werpt de lezer, die niet tot de broeders of bondgenooten of Anabaptisten behoort, de vraag op, of het wel aangaat over eenheid van belijdenis te spreken bij zooveel verscheidenheid van meeningen? Zeker, die verscheidenheid was en is groot, maar doet aan de eenheid geen kwaad, omdat en zoolang de doop naar zijn waarde geacht zal worden, dus zuiver anabaptistiesch, in geenen deele catabaptistiesch.

Streng worde het verschil tusschen Anabaptisme en Catabaptisme in het oog gehouden. Prof. DE HOOP SCHEFFER heeft aangewezen, dat de Zwitsersche godgeleerden op de eigenlijke beteekenis van Catabaptist en Catabaptisme nauwkeurig gelet hebben en gewaarschuwd tegen de fout, om de woorden Anabaptist en Catabaptist als synoniem te gebruiken, gelijk weleer door SCHIJN gedaan is [1]). Dat Catabaptisme en Contrabaptisme woorden van eenzelfde beteekenis waren, is het duidelijkst te bewijzen door kennis te nemen, meer dan tot heden gedaan is, van die godgeleerde richting, welke, den kinderdoop bestrijdende, daardoor niet kwam tot het voorstaan van den doop na belijdenis des geloofs, maar tot de Sociniaansche opvatting van den doop. Het Catabaptisme liet reeds vroeg van zich hooren.

In 1524 bestreed Dr. EBERHARD WEIDENSEE, een van Maagdenburg's oudste hervormers [2]), den doop der kinderen, vol-

---

Kirchenlied (1877), V, S. 677 flg. vooral Dr. VON LILIENCRON, zur Liederdichtung der Wiedertäufer (opgenomen in de Abhandl. der k. Bayer. Academie der Wiss. III Cl. XIII B. 1e Abth. (1875), die terecht aangaande deze liederen opmerkt: »ihr ganzer Inhalt wendet sich »der Seite des Sittlichen zu; die Heiligung des Menschen und ihre Bewäh»rung in Leben und Sterben bildet ihren fast einzigen Gegenstand und »Inhalt".

1) Vgl. des hoogleeraars overzicht der geschiedenis van den doop bij onderdompeling, in Versl. en Meded. der Kon. Ac. van Wetensch., afdeel. Letterkunde, Deel XII, bl. 142.

2) F. HÜLSSE, die Einführung der Ref. in Magdeburg (1883), S. 69.

gens hem missende alle sacramenteele kracht, en begon alzoo de consequenties te trekken van de bestrijding der Roomsche Sacramentenleer. Misschien heeft de zienswijze van MÜNZER en STORCH eenigen invloed op hem geoefend, om hem op dit punt van de heerschappij der traditie los te maken; doch het was niet bepaald noodig langs zulk een weg den kinderdoop te leeren bestrijden. Wie de overtuiging won, dat het sacrament Gods genade niet mededeelt, maar die genade afbeeldt, en consequent dit denkbeeld uitspon, kwam er ligtelijk toe, om, zooals WEIDENSEE de plechtigheid van den kinderdoop te laten bestaan, omdat men er aan gewoon was, maar nam nog geene plaats onder hen, die streden voor het ondergaan van den doop op den leeftijd, dat daaraan belijdenis des geloofs kon voorafgaan, dus was nog geen voorstander van het Anabaptisme.

Onder de tegenstanders van den kinderdoop, die niet verder dan tot het bepleiten van dien weerzin gekomen zijn, behoort WEIDENSEE. Hij is, evenmin als andere gelijkdenkenden, Anabaptist geworden. Door de groote welwillendheid van den auteur der belangrijke monographie over de invoering der hervorming binnen Maagdenburg mocht ik een afschrift van WEIDENSEE's opstel bekomen. Dr. HÜLSSE beschreef het gedrukte exemplaar in Geschichtsblätter für Stadt und Land Magdeburg, Jahrg. XIX. De inhoud er van is eene uitwerking van WEIDENSEE's overtuiging, dat dye tauff ohn den glauben nicht selig macht aber der glaub ohne dye tauff woll. Hij behandelt het onderwerp door het beantwoorden van deze drie vragen:

Ob der Glaube der Christlicher Gemeyne (darinne die Kynder getaufft werden) sie auch von den sunden rechtfertige und selig mache?

Empfangen auch alle Kinder durch die tauffe und den glauben der Christlichen gemeyne, den Glauben?

Ob diese Kynder, wo getaufft synd und vorscheyden ehedem sie zu yhrer vernunft komen, alle selig werden, odder ob yhrer eyn Teyl verdammet werden?

SCHWENCKFELD — 't zij als in het voorbijgaan herinnerd — was er niet tegen, dat de kinderdoop werd bediend, mits niet als de door CHRISTUS verordende doop, maar als eene plechtige handeling, waarbij de jonggeborenen in het midden der gemeente Gode werden toegewijd.

De geschiedenis der Italiaansche Protestantsche gemeente van Locarno leert ons dit Catabaptisme evenzeer kennen. Daar trad (ingenio Italico) CAMILLO RENATO te voorschijn met zijne zeer eigenaardige denkbeelden over doop en avondmaal, plechtigheden die voor hem slechts waarde hadden, in zoover de geest van het individu daaraan subjectieve beteekenis gaf[1]). Hij schreef aan BULLINGER den bekenden brief, waarin hij dezen de vraag voorlegde, of het noodzakelijk is bij het toedienen van den doop, cum puer vel alius quisvis in baptizando abluitur inter abluendum ex praescripto CHRISTI verba addere: ego te baptiso in nomine Patris, Filii et Spiritus Sancti[2]); en zoo hij in zijne Confessio of eigenlijk Retractatio enkele zijner gevoelens herriep[3]), hij heeft dit niet in naam van al zijn geestverwanten gedaan; althans moesten, mijns achtens, de inzichten van OCHINO betreffende den doop consequent leiden tot kleinschatting van die plechtigheid[4]).

Er bleef geen andere keuze dan de keus tusschen Anabaptisme, dat is doop na belijdenis des geloofs als uitdrukking der begeerte, om in de gemeente Gods te worden opgenomen, of Catabaptisme, kleinschatting van de plech-

---

[1]) F. MEIJER, die Euang. Gemeinde in Locarno (1826), I, S. 47 flg.
[2]) FUESLINUS, Epist. ab eccl. Helv. cent. I (1742), pag. 252 sq.
[3]) Vgl. over dezen merkwaardigen man TRECHSEL, die prot. antitrinitarier (1844), II, S. 75, 85, 409.
[4]) Zie BENRATH, Bern. Ochino von Siëna (1875), S. 296.

tigheid des doops, hoe ook toegediend. Het Catabaptisme is blootelijk eene negatie, onmachtig den grondslag eener vereeniging te zijn. Catabaptisten vormen geene broederschap, maar spreken op gronden van uitlegkunde hun gevoelen uit over den doop, dat voornamelijk samenhangt met hunne meening over de leer der sacramenten. Catabaptisme of Contrabaptisme is van die opvatting de uiterste consequentie.

De Anabaptisten vormen de gemeente Gods, tot welke elk op de belijdenis van zijn geloof, dus naar eigen verantwoording, geheel vrijwillig bij zijn doop toetreedt. Wat hij belijdt, dat is, welke gevoelens aangaande den inhoud van het in de Schrift geleerde en verhaalde hij zij toegedaan, doet niet ter zake. De geest van het Anabaptisme is onverschillig jegens het dogma. Tegenover hen, die onder de Anabaptisten de heerschappij van het dogma in eere wilden brengen, verhieven zich krachtige stemmen, die vrijheid in deze beoogden en gunden. Op eene reeks van zoogenaamde dogmatische geschriften van MENNO SIMONS en enkelen zijner geloofsgenooten van die dagen zou men kunnen wijzen ter bestrijding van het door mij beweerde. Laat mij eerlijk bekennen, dat ik wenschte, dat zij niet geschreven waren. MENNO heeft langs dien weg gepoogd de onder zijne broederen heerschende rechtzinnigheid te bewijzen, om althans van die zijde de hand der vervolging af te keeren. De pen voerende is hij veel minder Anabaptist dan de tucht oefenende. Ja, ijveren voor de reinheid der gemeente, dat is echt Doopsgezind; broederlijke vermaning meer dan dogmatische onderrichting.

Veel is sedert veranderd met name wat de beschouwing en waardeering der godgeleerde wetenschap betreft. Sommigen zagen ongaarne het wassen van hare heerschappij. In Juli 1684 schreef de gemeente van Haarlem een brief aan die van Leiden, waarin zij haar bezwaar uitsprak

tegen het door Leiden gedane voorstel, om een vasten hoogleeraar aan te stellen voor het godgeleerd onderwijs; Haarlem keurde dit af, »daar geleerdheid de predikers »tot allerlei spitsvondigheden brengt; 't volgen van een hoog»leeraar alle zelfstandigheid opheft en de instelling van exa»mens tot gewetensdwang leidt" [1]).

Aangaande deze en andere zaken bestond veel verschil van meening; de toepassing der tucht heeft tot twisten en dwaasheden aanleiding gegeven, en werd op zeer uiteenloopende wijze behartigd; doch waarin de Anabaptisten ook verschilden, het kwam er bij hen boven alles op aan, dat de doop begeerd werd als symboliesch teeken van de heiliging des levens, waardoor men zich van de wereld, dat is van alle niet-gedoopten, onderscheidde. Zoo bleef bij verscheidenheid, ja bij afneming van prijsstelling op andere kenmerken van het genootschap, het beginsel onaangetast.

De dubbelzinnige naam van Anabaptisten heeft plaats gemaakt voor dien van Doopsgezinden, juist uitdrukkende, dat zij, welke dezen voeren, bereid waren den doop te ondergaan, dus toe te treden tot de gemeente Gods.

Prof. HOEKSTRA beweert met volle recht, dat het leerstuk van de gemeente Gods eene veel hoogere beteekenis heeft bij de Doopsgezinden dan bij de overige Protestanten [2]). Hij herinnert ons, dat MENNO het onheilig leven van Lutherschen en Zwinglianen afleidde uit den kwaden invloed van het dogma der rechtvaardiging des zondaars alleen uit geloof [3]) en wettigt de vrees, dat de eigenlijke levenskiem van het Anabaptisme dreigde te verstikken, zoodra ook bij

---

[1]) Inventaris der archiefstukken berustende bij de Doopsgezinde gemeente te Amsterdam, 1e Stuk, bl. 151.

[2]) Beginselen en leer der oude Doopsgezinden (1863) bl. 169.

[3]) T. a. p. bl. 66. Op dien grond stelde BLAUROCK de hervormers ZWINGLI, LUTHER, den Paus »und ihres gleichen" op eene lijn met de Joh. X vs. 8 genoemden. Vgl. EGLI, A. a. O., S. 33.

de Doopsgezinden dogma's en vaststaande belijdenissen hun gezag deden gelden. Maakt men van het Anabaptisme een genootschap, men verlaagt het, men houdt op het te begroeten als de gemeente Gods. Met deze idee van gemeente Gods hangt ten nauwste het feit samen, dat hare leden, hare vergaderingen, hare voorgangers het beginsel van volstrekte autonomie huldigen. Door drang van buiten zijn de Anabaptisten er toegebracht, om een kerkgenootschap te organiseeren. Oorspronkelijk kon een dergelijk denkbeeld nooit bij hen opkomen. Zij stonden daartoe te veel buiten de wereld en te ver van de kerk. Hier te lande, waar zij zeer talrijk waren, nam hun getal af, hoe beter georganiseerd en gedisciplineerd de gang der zaken werd bij de volgelingen van LUTHER en CALVYN. De groote menigte volgt liefst vaste wetten en bepaalde regels; zij heeft er behoefte aan en zij doet wel daaraan gehoor te geven. De onderdrukte Nederlanders vonden in het Calvinisme juist wat zij behoefden. Van vreemden grond werd het hier in een wel toebereiden akker overgeplant. Het Calvinisme kon een staatskerk leveren; het Anabaptisme nooit. Wat er van kerkelijke vormen bij de Anabaptisten ontstaan is, werd ingevoerd, overgenomen, aangepast; oorspronkelijk is het niet.

Een dogmatiseerend Anabaptisme is reeds niet meer het echte. Waar het naar dogma's vraagt, is het ontrouw aan zijne natuur.

Werkelijk begaat men eene fout als het ondergaan van den doop afhankelijk wordt gemaakt van een onderzoek naar de dogmatische overtuigingen der aankomelingen, dus naar de vruchten, waarmede godsdienstonderwijs is genoten. De waarde van deugdelijk onderwijs zij geheel in het midden gelaten bij volstrekte ontkenning van zijne onmisbaarheid voor dengene, die den doop begeert. Deze heeft alleen te belijden zijn geloof in JEZUS CHRISTUS als

den volmaakt heilige, als den Eenige, die de idee der heiligheid heeft gerealiseerd en zijnen volgelingen, zijnen gedoopten, den regel voorschrijft: Wordt heilig als ik U ben voorgegaan. Dergelijk geloof put veel minder voedsel uit boeken, dan uit levenwekkende indrukken; de huiselijke kring is daarvoor geschikter kweekplaats dan de catechisatie-kamer.

Lang heeft het geduurd, eer het Anabaptisme deze gebouwd heeft bij het huis tot vermaning der broeders opgericht.

Op den predikstoel der talrijkste gemeente van Amsterdam waarschuwde de beroemde predikant KLAAS DE VRIES tegen de opkomende gewoonte, om het godsdienstonderwijs der jeugd aan de voorgangers der broederschap over te laten.

De geblekene verslapping in het waarnemen van den plicht der ouders, om zelven de kinderen te onderwijzen, bewoog in 1769 den kerkeraad dier gemeente, »'s winters »eene oefening aan te leggen geschikt voor zulke jongelie»den, die tot jaren van onderscheid beginnende te komen, »zichzelven trachten bekwaam te maken, om de godsdien»stige waarheden ernstig te onderzoeken en zich daartoe in »staat te stellen, om vervolgens op de belijdenis van hun »geloof door den h. waterdoop der Christelijke kerk te »worden ingelijfd" [1]). Men hoort in deze woorden duidelijk de vrees zich uitspreken, dat het onderwijs schade zou kunnen berokkenen aan de zelfstandigheid van hen, die er van zouden willen gebruik maken. Op het »zichzelven bekwaam maken", valt alle nadruk. Het doel van het godsdienstonderwijs onder de Doopsgezinden ligt in het opleiden tot het afleggen der belijdenis, die aan het ondergaan van den

---

[1]) Vgl. S. MULLER, in het Jaarboekje voor de Doopsg. Gem. in de Ned. (1850), bl. 107 vlg.

doop voorafgaat. Het komt niet aan op de mate van kennis, het komt aan op den invloed der kennis blijkbaar in de begeerte naar den doop.

Waar de doop als kenmerk het beginsel van het ontstaan der broederschap volkomen uitdrukt, moet hij als voorwaarde van het blijvend bestaan gehandhaafd worden. Evenmin als door de vaderen, mag door de later levenden de doop worden toegediend bij overgang tot onze broederschap aan iemand, die dezen reeds heeft ondergaan bij Lutherschen, Hervormden, of waar ook, na afgelegde belijdenis. Het herhalen van dien doop zou wederdoop zijn en de plechtige handeling verlagen tot een sectedoop [1]). Die gedoopt is na afgelegde belijdenis is burger van het Godsrijk op aarde. Wie het ondergaan van dien doop facultatief verklaren of toetreding tot de gemeente geoorloofd achten zonder den doop, voeren eene nieuwigheid in, waarvan de vaderen niets geweten hebben en ook niets zouden hebben willen weten.

In hun gevoelen te deelen en daarnaar te handelen komt mij voor als eisch te mogen worden gesteld, om te kunnen heeten wettig geesteskind van een voorgeslacht, waarvan ik in deze bladzijden gepoogd heb een enkele te doen spreken, eeuwen nadat hij gestorven is, wiens nagedachtenis aanspraak maakt op de waardeering van hen, die niet slechts in naam maar in der daad door den band des geloofs zich met hem verbonden gevoelen.

---

[1]) Geen mindere dan onze HANS DE RIES ijverde tegen het wederdoopen van personen, die op hunne belijdenis bij de Hervormden gedoopt, later tot de Doopsgezinden wilden overgaan. Vgl. DE HOOP SCHEFFER, Inventaris I, bl. 97.

NALEZING.

Dr. L. KELLER, directeur van het Staatsarchief te Münster, al mijnen lezers gewis bekend als de onvermoeide onderzoeker op het veld der geschiedenis van het Anabaptisme, gaf mij een bewijs van zijne belangstelling in het door mij behandelde onderwerp door de mededeeling van enkele bijzonderheden, aan het Archief ontleend, die ik hier in druk overleg, dankbaar voor het licht, dat zij verspreiden.

In einer bisher unbekannten Chronik, Memoriale etc. und Beschreibung deren Wiedertäuffer (St. Archiv zu Münster, Msc. VII, 504, fol. 20) heisst es (Die Chronik geht auf Quellen des 16en Jahrh zurück): ROTHMANN war der Erste so offenbahr die Wiedertaufe predigte und meistens solches bey Nachtzeyten. Sein Meister ist gewesen HENRICK ROLL, welcher zu Utrecht der Wiedertaufe halben ist gerichtet worden.

Die Instruction, welche Prof. CORNELIUS, Ges. des Aufr., I, S. 224 flg. wiedergiebt, dieselbe ist unzweifelhaft etwa in Juni 1533 aufgezeichnet und enthalt Frage artikel zur Inquisition wider Gefangenen aus dem Jülicher Land. — enthallt in Art. 10 (nach Prof. CORNELIUS) die Frage »Wes beide Froschenichen u. s. w.

Prof. CORNELIUS hat sich hier verlesen; dass Original lautet: »Wes beide hern Henrichen u. s. w. Es ist sicher, das hier HENRICK ROLL und HENRICK VAN TONGERN gemeint sind.

Aus einem Briefe des furst. münsterschen Amtmanns zu Dulmen, GOTTFRIED VON SCHEDELICH, an Bischof FRANZ von Münster dat. Dulmen 1538, Oct. 1 (Gräfin VON BUREN und den Wiedertäufer JOH. LUCAS betreffend):

U. f. G. jüngeste bevelsbreve myt inverwarter vorbitliker scrift van der Eddelen und wolgebornen Gravynnen to Buren und Lerdam, frowen to Iselsteyn u. s. w. au u. f. g. uithgegaen vor eynen Key. Maj. geboren undersate bynnen dem Grave, genoempt JOHANN LUCASS, Goltsmyt, dwelch alhie bynnen u. f. g. Stadt Dülmen uith orsacken dat he myt der nigger Secte und geloven befamt solde syn, angefangen und behaft, hebbe ick myt underdanigkeit entfangen etc.

Uit dezen brief van 1538 blijkt dus, dat de vrouwe van IJselstein, wat er ook te Münster moge gebeurd wezen, het Anabaptisme nog was toegedaan en zulks toonde door hare belangstelling in het lot der vervolgden.

ELSA VAN LOSTADT luidde haar eigen naam. Later werd zij van David—Joristerij beschuldigd en in hechtenis genomen op last van het Hof van Holland. De graaf VAN BUREN achtte daardoor zijne rechten verkort en riep de beslissing der keizers in.

Den 3en October 1548 werd de beschuldigde vrijgesproken [1]).

---

[1]) Vgl. Inventaris, enz. I, bl. 54, 58 en 65.

JUSTUS VELSIUS, HAGANUS.

Wanneer ik den man, wiens naam dit opstel draagt, onder de martelaren plaats, denk ik niet aan de eerbiedwaardige rij der geloofshelden, die met hun bloed hun belijdenis hebben bezegeld, maar neem ik het woord in gewijzigden zin. Martelaars mogen ook zij heeten, die onder den invloed hunner overtuigingen geen bestuur hebben weten te houden over hunne daden en hun werken, die voortgesleept, zich lijdelijk hebben laten medeslepen zonder de kracht te bezitten, om weerstand te bieden aan den stroom, waar binnen zij zich bewogen; ik bedoel dezulken, die recht meenden te hebben tot spreken, waar volgen en zwijgen meer in overeenstemming ware geweest met hunne krachten.

Doorgaande hebben dergelijke martelaars meer kwaads dan goeds gedaan aan de zaak welke zij dienden; meestal zijn ze gevallen zonder eer, zeker zonder dat het nageslacht ze in hooge achting houdt. Hadde de man, over wien de volgende bladzijden handelen, zich tevreden gesteld met in stilheid zijn talent uit te zetten en waar het pas gaf, rekenschap te geven van de hope, die in hem was, hij zou

bewaard gebleven zijn voor de dwaasheden en onheilen, waardoor zijne levensjaren gekenmerkt zijn.

Eene levensschets van VELSIUS wordt den lezer aangeboden; eene verbetering, uitbreiding en toelichting van een der oudste, die ik ken en die aldus luidt: »JUSTUS VELSIUS »HAGANUS, Batavus, Medicus, Philosophus, Graece doctis»simus, Lovanii in Collegio Trilingui tempore NANNII, et »Coloniae floruit, post Argentorati, ibi et mortuus."

Daarna volgt eene optelling van zijne werken. Ten slotte de woorden: »scripsit et Theologica quaedam damnata in »Belgio inter primae Classis auctores.

»Ne sutor ultra crepidam" [1]).

Volkomen goed gezegd; de volgende bladzijden zullen dit aantoonen.

Vele en velerlei bronnen stonden mij bij het volbrengen van deze taak ten dienste. Doch de meeste berichten zijn zeer verspreid en met elkander vergeleken doorgaande verward. Ik ken slechts éene uitzondering, namelijk de beknopte levensschets van VELSIUS door de geoefende hand van Dr. KRAFFT te Elberfeld ontworpen en medegedeeld in de Theologische Arbeiten, I, S. 27 (1872). Zoo het op de volgende bladzijden afgedrukte iets meer levert, men danke het goeddeels aan denzelfden geleerde, die met hooggewaardeerde welwillendheid eenige later gemaakte aanteekeningen mij ter inzage afstond.

Er is dunkt mij geen verhaal van lotgevallen, dat door de onderscheidene biographische woordenboeken zoo fragmentariesch en onvolledig is medegedeeld, als dat van VELSIUS' leven, getuige reeds PANTALEON's Prosopogr. Heroum (1566), III, pag. 410, welks bericht voorzien is van een, zeker niet geflatteerde, afbeelding. De meeste biographen hebben elkander nageschreven. Enkelen deelen

---

[1]) FR. SWEERTIUS, Athenae Belgicae, pag. 503.

bijzonderheden mede, waarvan anderen geen woord vermelden [1]).

Mocht het mij gelukken, een zooveel mogelijk samenhangend geheel te leveren.

I.

'sGravenhage is de geboorteplaats van VELSIUS geweest. Hij zelf noemt zich Haganus. Zijn familienaam schrijft hij altijd in den reeds genoemden Latijnschen vorm, terwijl die eigenlijk JOOST WELSENS zou geluid hebben [2]). Die familienaam is in de geleerde wereld geen onbekende. Onder de rectoren der universiteit van Keulen wordt in het jaar 1538 genoemd: JOHANNES VELSIUS de Lunen, Theol. Lic. Een naamgenoot van dezen was in 1575 gasthuis-predikant te Delft. Van beiden weet ik niets bijzonders te berichten. Van later levenden, welke dezen naam droegen, is GERARDUS VELSIUS, te Leiden als alumnus van het Staten-collegie in het Album ingeschreven 7 Juni 1602, later predikant te Rocanje, zeer bekend geworden wegens zijn heftige taal tegen de Synode van Leiden (1620), wier leden hij het vervolgen der Remonstranten verweet als proef van tirannij en teeken, dat ze menschen van bedorven zinnen, nog steeds tot alle kwaad geneigd waren [3]); SAMUEL VELSIUS of VELTZIUS, geboren te Wesel, student te Leiden, 15 Nov. 1604, predikant te Wichen, eens gedeporteerd, weder met de kerk verzoend [4]); ABRAHAM VELSIUS, JAC. f. die de kerk diende van 1629 tot 1667, toen hij te Heilo overleed. Een tweetal van denzelfden familienaam, in het Album der

---

[1]) Vgl. b. v. F. I. V. BIANCO, die alte Univ. Köln. u. s. w. I[er] Th. erste Abth. (1855), S. 294.

[2]) Vgl. VALERI ANDREAE, Bibl. Belg., pag. 605.

[3]) KIST en ROYAARDS, Archief voor K. G., VII, bl. 67.

[4]) T. a. p. bl. 126.

Leidsche hoogeschool vermeld, bleven mij onbekend; ook is het mij niet gelukt, den graad der bloedverwantschap tusschen de genoemden te bepalen.

Over de jeugd van JUSTUS staat niets opgeteekend. Ik gis, dat zijn geboortedag viel in de eerste jaren der zestiende eeuw, omstreeks 1505. Van zijne eigene hand is het eerste bericht betreffende zijn levensloop afkomstig. Wij lezen in het Album der Keulsche hoogeschool: »1550, 16 »Juni JUSTUS VELSIUS Haganus artium et medicinarum doc»tor, promotus Bononiae 1538, juravit et solvit". Nergens heb ik eenige berichten gevonden betreffende VELSIUS' verblijf aan de hoogeschool, waar hij gepromoveerd is. Den duur van zijn verblijf kennen wij niet, evenmin de namen zijner leermeesters. Alleen de rechtsgeleerde faculteit van Bologne vond haren geschiedschrijver [1]). Dit kunnen wij echter met zekerheid beweren, dat VELSIUS het voorrecht had daar te zijn, terwijl de beroemde en door de Roomsche geestelijkheid gehate MOLLIUS of MONTALCINO er zijne voorlezingen hield over Aristoteles en Dun Scotus, als het ware de inleiding tot het door hem eerst in stilte gegeven Evangeliesch onderricht. In 1537 kwam MOLLIUS te Bologne; en onwaarschijnlijk is het niet, dat VELSIUS na zijne promotie in 1538 nog eenigen tijd in genoemde stad vertoefd heeft.

Reeds toen begon daar [2]) onder de aanwezige Protestanten verschil van meening aangaande het avondmaal te ontstaan,

---

[1]) V. SAVIGNY, Geschichte des Röm. Rechts im Mittelalter, III, S. 143 flg. CONRING, de antiq. academicis (1739), p. 99 sq., handelt zeer kort over de philosophische en medische faculteiten.

[2]) Vgl. SALIG, Hist. der Augsb. Conf., II, S. 60. GERDES, Spec. Italiae Ref., pag. 103 sq., 302 sq. Een uiterst zeldzaam geschrift: warhafftige Historia vom Montalcino, welcher zu Rom umb des Glaubens bekentnis getödtet ist worden, den 5 Septembris im jar 1553 ligt ten grondslag van het uitvoerig verhaal, door L. RABUS opgenomen in zijne Historien der Märtyrer, (folio) II, S. 762 flg.

hetwelk BUTZER later ten jare 1541 het drietal brieven in de pen gaf, dat onder zijne irenische geschriften eene waardige plaats beslaat[1]). Of en in hoever VELSIUS aan deze beweging der geesten deelgenomen heeft, laat zich niet bepalen; doch zijn volgend leven wettigt de gissing, dat ze niet spoorloos aan hem is voorbijgegaan, terwijl hij met ijver van de beoefening der medicijnen werk maakte en overeenkomstig de heerschende richting dier dagen in Italië eene grondige kennis der Grieksche taal zich verwierf.

Bologne verliet hij en vestigde zich als medicinae doctor te Antwerpen. Hij zeide er de beoefening der wetenschap niet vaarwel, maar gaf er de eerste zijner pennevruchten, eene vertaling uit het Grieksch van HIPPOCRATIS Coi de insomniis liber en CLAUDII GALENI Pergameni de ea quae ex insomniis habetur affectionum dignotione, waarvan de opdracht aan DAMIANUS A GOES geteekend is cal. Januariis MDXLI. Vriendschap met dezen hooggeachten Portugees, die als gezant van zijn vaderland ook eenige jaren onder ons verblijf hield, strekt VELSIUS tot eer. Deskundigen roemden de nauwkeurigheid der overzetting. ADRIANUS JUNIUS en ANTONIUS GOIN bezongen den druk met Latijnsche en Grieksche dichtregelen. Een brief van ANTONIUS TEXAURUS FOSSAN spoorde hem aan, om een goede uitgaaf van den Griekschen tekst ter perse te leggen. Ook FOSSAN was een man van het vak, die toenmaals aan het hof van den hertog van Savoie verbonden was. Aan deze opwekking gaf VELSIUS gehoor, bovendien een zuiveren tekst daaraan toevoegende van HIPPOCRATES' quint. Aphorism.

Niet lang is hij binnen Antwerpen gebleven; hij verhuisde naar Leuven en vond er een werkkring aan de

---

[1]) Bij uitvoerig uittreksel zijn ze overgenomen door TH. M'CRIE, in zijne Geschied. der Hervorming in Italië, bl. 196 volg.

hoogeschool. Daar werd, nog in den loop van 1541, hem de doctorstitel toegekend [1]) en trad hij als hoogleeraar op met eene voortreffelijke oratio utrum in medico variarum artium ac scientiarum cognitio requiratur. Ik zeg: voortreffelijk, dewijl ik het geluk had, het stuk zelf te kunnen lezen [2]). Laat mij anderen in dat genot doen deelen door een overzicht en enkele proeven van den inhoud ten beste te geven.

De klacht over afnemende belangstelling in de wetenschappen, met name wat hare aanwending en toepassing voor het algemeene welzijn betreft, zeer sterk afstekende bij de handelwijze der ouden, vormt het begin dezer rede. Dadelijk past hij haar toe op hen, qui non solum variarum artium cognitionem in Medico non requiri dicant, sed eam ipsam, unde nomen sibi usurpant scientiam mutilantes, plurima ejus rejiciant. Simplicium parvi pendunt cognitionem. Pulsuum, ut nimis operosam et spissam, tractationem praetermittunt. Corporum dissectionem horrent. Partium usus et functiones, quod hisce de rebus abunde perfecteque ab autoribus traditum sit, non esse quod quis investiget, asserunt, quasi vero satis sit haec quidem ab illis esse conscripta, etiamsi a nobis non cognoscantur: quo quid absurdius dici possit, non video. De heerschende tegenzin tegen de sectie van lijken hindert hem vooral: neque enim cru-

[1]) VAL. ANDREAE, Fast. Ac. Lovan., pag. 233.

[2]) De stedelijke bibliotheek van Hamburg leende mij het hoogst zeldzame boekje, hetwelk behalve deze redevoering ook de andere genoemde opstellen bevat en te Bazel het licht zag. Het jaar der uitgaaf is onbekend. Gewoonlijk heet het, dat deze opuscula in 1543 gedrukt zijn. Ik gis echter, dat dit later is geschied en wel toen na het verlaten van Leuven de zwerftochten van VELSIUS aanvingen, en hij, als te zijner aanbeveling, de opuscula, op wier titel de oratio aangeduid wordt als longe eruditissima, bij vernieuwing onder het publiek bracht, hetwelk vroeger de Oratio en de opstellen over HIPPOCRATES en GALENUS bij afzonderlijken druk ontvangen had. Het werkje beslaat in kl. 4°. 82 bl., waaronder 13 met Griekschen tekst.

dele, mortuorum saltem corpora in viventium utilitatem incidere, ac nec impium quidem haberi debet, nisi quis eo forte superstitionis sit delapsus, ut e corporis jam carcere emissis animis, etiamnum corporis esse curam arbitretur, quod certe ut poetis, ad quamvis se opinionem, etiam vulgi, interdum transferentibus, propter operis leges non indecorum, ut inde adeo apud MARONEM sic AENEAM alloquatur POLYDORUS: parce pias scelerare manus; ita a philosopho debeat esse alienissimum. Neque vero haec sic a me dicta existimari velim, tanquam non aut pium judicem, mortuorum funeribus justa solvere, aut impium haec praetermittere, aut etiam horum corpora parum religiose tractare. Ego vero id quidem minime dixerim. Ceterum tantam superstitionem, seu, ut quod verius est dicam, animi mollitiem non feram; qua nimirum non sustineant, nulla mortuorum injuria viventium saluti consulere. Nam quod ignaviae suae praetendunt quidam, sordidam rem esse ἀνατομὴν pronuntiantes, id omni certe caret ratione. Qua enim fronte id sordidum appellare audent, unde tanta tamque admirabilis naturae nostrae cognitio proficiscitur? An videlicet, quod in secandis corporibus et interiores nostrisque oculis minus consuetas contrectare partes et sanguine manus inficere, ac reliquis humoribus contingat? Praeclara certe ratio et viro, qui veritatis profitetur studium, digna. An igitur hic insulse id detrectabis, quo alioqui longe etiam foediora et inquinatiora, si dolosi (ut inquit ille) spes refulserit nummi, haud gravate sis subiturus, imo interdum et gulae solum ac ventri obsecutus. Hij wil echter over dit onderwerp niet verder uitweiden, maar liever de noodzakelijkheid aantoonen, dat de medicus, in het belang van zijne wetenschap, zooveel kennis ook van andere wetenschappen als hem mogelijk is, zich eigen make. De wetenschappen toch maken een geheel uit, gelijk de deelen van het menschelijk lichaam een eenheid vormen. Wie mag een medicus

genaamd worden? Medicum dicimus, non qui fallaci experientia innixus tantum, temere nulloque nec inventionis nec tractationis in artis operibus feratur ordine; neque vero eum, qui non ex propria industria, sed tanquam ex alieno praescripto omnia facit, quem et ex commentario medicum appellare doctissimus solet MANARDUS[1]): sed qui ratione, faciendorum inventionis duce constituta, sic artem methodo tractet; huic igitur necesse fuerit et corporis naturam exacte cognitam habuisse et utriusque generis affectionum causarum et symptomatum differentias omnes perspexisse, ut inde tum morborum tum eventus agnitio, tum vero curatio quaeque huc faciant instrumenta petantur. Is daartoe rijkdom d. i. grondigheid van kennis noodig? Vóor alles grammatices et dialectices cognitio et his cognata rhetorices. Deze vormen den grondslag der arithmetica en geometria. Zoo blijft men bewaard voor het kwaad, artes mathematicas ut pueriles contemnere en leert men het ware vinden en verdedigen. Quam ob rem perceptae, ut diximus, demonstratione methodi, in hoc primum disciplinarum genere periculum faciemus, multaque exercitatione in habitum ducere conabimur: deinceps pedetentim ad ea progrediemur, quorum natura obscurior cum sit, non eadem veritati inventorum adstipulari ratione queat, minime vero statim a praeceptorum cognitione in iis periclitabimur theorematibus, quorum viae praecipites lubricaeque cum sint, insistere aut ingredi, sine casu aliquo aut prolapsione vix possumus, non ignorantes quam indigna sapientiae professore res sit temere assentiendi consuetudo; quam tamen ita admirabilem contraxerunt quidam, ut eos non pudeat vel in levissimis primoque occurrentibus acquiescere rationibus; mox vero,

---

[1]) Een beroemd Italiaansch geneeskundige, uitgever van onderscheidene werken (opgenoemd door JÖCHER), tijdgenoot van VELSIUS, nademaal hij te Ferraro in 1462 geboren werd en aldaar stierf in 1536.

qua huc temeritate sunt delati, eadem si quid forte sub probabilis occurrat specie, relicta priori statione alio se transferre, indeque rursus si ita visum sit, alio.

Toegerust met grammatische en dialectische kennis zal men de ouden, in alles de wegwijzers, kunnen verstaan en beoordeelen hetgeen Grieken en Romeinen geschreven hebben. Dit is onmisbaar noodig voor den medicus, zoowel als voor den godgeleerde en den rechtsgeleerde. De rhetorica is het middel, om het aldus aangeleerde mede te deelen op de meest gepaste wijze.

Dit alles zij den medicus als ter voorbereiding en opleiding voor zijn eigenlijk vak van studie. De hoc non quemquam dubitaturum existimo, quin physiologum quoque summum medicum esse oporteat, si modo non ex praescripto sed ratione artem tractaturus est; quod humanum corpus exacte novisse, huic satis non sit, sed multorum etiam aliorum absolutissimam desideret naturae cognitionem, animalium dico, plantarum, metallorum, quaeque his finitima ipsi instrumenta sunt futura. Jam vero et si HIPPOCRATI medicorum principi quid credimus, aeris quoque universam vim, quidque anni temporum, quidque propriae mutationis ratione efficere valeat, exploratum habere debebit, cum nec similis sibi sit, sed plurimum et diversis anni temporibus, et propriis alterationibus, a se ipso dissideat. Eademque ratione et de flatibus ventorumque vi; tum qui hominibus omnibus sunt communes, tum qui unicuique regioni sunt peculiares, constituendum est. Neque vero aquarum vires negligendae, quod ut sapore plurimum et pondere, sic et facultate differant. Zonder de kennis van dit alles kan niemand medicus zijn.

Nogtans eischt de spreker meer. De materiae autem medicae natura, quod medico sit prorsus cognoscenda, nihil mihi dicendum crederem, nisi quosdam eo stupiditatis pervenisse videremus, ut hujus ad pharmacopolas cognitionem

relegarent; quorum ego hoc opus esse existimarim, ut rectae materiae voces accipientes, quaecunque ipsis injuncta fuerit medicamenti conficiendi ratio, eam et fide summa, et quam dexterrime possint exequantur; non autem, ut aut herbarum, alterius cujusvis materiae naturam facultatemque perspectam habeant.

Als naturae contemplator hebbe de medicus oog en gevoel voor al hare verschijnselen. Reeds HIPPOCRATES heeft gewezen op het hoog belang van de sterrenkunde voor den geneeskundige. Nam cum non pauci ex aeris constitutione oriantur morbi, aeris autem variae constitutionis causa, siderum ortus occasusque, atque ad sese invicem et ad terram affectiones habeantur: ceterum medicum oporteat non solum praesentia advertere, sed etiam futura longe ante prospicere, ut et totus annus qualis sit futurus, et singula item ipsius tempora, quas mutationes sustinebunt, non ignoret, quo et quaedam prorsus avertere, quorumdam vero vim infringere possit, liquido satis patere arbitror, citra Astronomiae cognitionem, neminem pro dignitate HIPPOCRATIS nobilissimam illam artem tractaturum; verum hanc necessario cum praecedat Geometria, et quae numerorum rationem considerat scientia, perquam absurdum sane fuerit, siderum cognitioni quae praeest arte ut medico conducibili admissa, de his sine quibus ea haberi nequit dubitare velle. Ook toont zich de redenaar doordrongen van de overtuiging, dat de muziek eenen allerweldadigsten invloed heeft op 's menschen gemoedsbewegingen en verlangt dientengevolge bij den beoefenaar der geneeskunde ook eenige bekendheid met deze. Bovendien: est alius quoque ad artem medicam permagnus hujus disciplinae usus, quod pulsuum citra hanc cognitionem exactam habere non sit, quam medico necessariam nemo ignorat: hij acht het wijders niet noodig, uitvoerig te behandelen geographiam, opticen, mechanicen, reliquasque his cognatas artes, wier nuttigheid,

ja onmisbaarheid door HIPPOCRATES en GALENUS voldoende aangewezen zijn. Quis de geographia et mechanice dubitet, quarum haec quidem chirurgiae instrumenta architectatur, illa vero regionum diversos situs et naturas exponit, pro quorum ratione tum morbos variari, tum eorum curationes contingit. Opticen vero ad usus partium quarundam cognoscendos requiri, vel per se manifestum est.

Ten besluite ontboezemt VELSIUS warme woorden ter aanbeveling van de zedelijke eigenschappen, die den medicus behooren eigen te zijn en eindigt zijne rede op deze wijze: agite igitur, quicunque tam beneficam generique hominum amicam exercebitis artem, ut ingenuos legitimosque HIPPOCRATIS sectatores par est, totis in philosophiae studium incumbite viribus, non ad questum aut gloriam, aut delicias vitaeque voluptatem, sed ad verum vestra studia finem destinantes.

Op zijn dixi is zeker een algemeen applaus gevolgd, behalve van hen, die redenen meenden te hebben, om de rechtzinnigheid van VELSIUS in twijfel te trekken. De mannen van het vak konden voldaan wezen met zulk een aanvoerder. Het ideaal, door hem geschetst, moest zijne aantrekkelijkheid doen gelden; die het ontwierp kon niet verzuimen, het na te jagen.

De redevoering wordt gevolgd door twee bladzijden druks, welke de vraag behandelen: utrum hominis beatitudo sit animae adhibita ratione operatio secundum virtutem: an vero potius hujus causa, animi videlicet quidam status et habitus. De door Gods geest bezielde dichter van den eersten Psalm beantwoordt deze vraag volkomen. Quare quicunque in his veritatem invenire voles vitamque vere beatam vivere, non ex Academiae id spaciis, neque sub obscuris Stoicorum disputationibus, sed ex iis, quae divino afflati numine, summi illi vates de hoc prodiderunt, expec-

tare debebis; reliqua vero omnia eo habere loco, ut hominum praeclaros conatus, sed conatus tantum, intelligas.

Hoeveel liet zich niet van zulk een voorstander der wetenschap wachten? Zoo heeft gewis menig hoorder gedacht, die niet voorzien kon, dat VELSIUS, eer het jaar ten einde was, woning en werkkring te Leuven zou verlaten hebben. Vol lust en opgewekt door de aanmoediging van hooggeplaatsten had VELSIUS de hand aan nieuwen arbeid geslagen. Uit de opdracht zijner oratio, wier toon helaas! aan bescheidenheid nog al te wenschen overlaat, gericht aan BERNHARD WALPERGANUS, den lijfarts der koningin MARIA van Hongarije, de landvoogdesse der Nederlanden, en geteekend Lovanii Cal. Martiis MDXLIII vernemen wij, dat hij weldra eene Latijnsche vertaling hoopt te geven van »Nicomachus, hactenus latinis auribus incognitus autor" [1]). Wat hem belet heeft dit voornemen ten uitvoer te brengen, weten wij niet. Dat hij de rechte man voor zulk een taak was, had hij getoond en zou hij blijven toonen.

Met vrijmoedigheid durf ik beweren, dat hij onder de geleerden te Leuven eene eervolle plaats innam, en meer dan één student zich tot den begaafden man aangetrokken gevoelde. Of mag dat niet gezegd worden van JOHANNES STURM, later Straatsburg's beroemden rector [2]) en JOHANNES SLEIDANUS, die als geschiedschrijver zoo grooten naam verwierf, om slechts dezulken te noemen, met wie hij ook in volgende jaren vriendschappelijke betrekking onderhield. Hem viel het voorrecht ten deel, bevriend te

---

[1]) Bedoeld is zeker het werk van NICOMACHUS GERASENUS, ἀριθμητικῆς εἰσαγωγῆς, Arithmetices institutionum vel introductionis in numerorum disciplinam libri II, waarvan C. WECHELIUS te Parijs in 1538 eene uitgaaf had bezorgd. Vgl. FABRICIUS, Bibl. Graeca, IV (1723) pag. 5 sqq.

[2]) Vgl. L. KÜCKELHAHN's biographie van STURM, besonders in seiner Bedeutung für die Geschichte der Paedagogik (1872), S. 14.

worden met PETRUS NANNINCK of NANNIUS, die daar Latijnsche taal- en letterkunde onderwees. Uit hetzelfde vaderland afkomstig, door liefde tot dezelfde wetenschap verbonden, traden beiden tot elkander in de meest broederlijke betrekking. Hoe hoog NANNIUS de gaven van zijn landgenoot schatte, toonde hij door hem uit te noodigen, om tijdens zijne afwezigheid, in 1542 door eene reis naar Italië veroorzaakt, college te geven, gelijk VELSIUS deed, CICERO's quaestiones Academicae behandelende[1]).

Met een enkel woord gewaagde ik van STURM als een tijdgenoot en vriend van VELSIUS. Ik bouw op het bestaan dier betrekking de onderstelling, dat onderwerpen die des eenen aandacht geboeid hebben, die des anderen niet zullen ontgaan zijn. Wij weten dat STURM reeds vroeg met de reformatorische geschriften van BUTZER kennis maakte. Zijn biograaph, die ons dit bericht, verzekert ons, sie würden für ihn die Veranlassung sich dem neuen Glauben zu zu wenden und selbst im Interesse der Reformation thätig zu werden[2]). In welke mate VELSIUS in het vertrouwen van STURM gedeeld hebbe, laat zich natuurlijk niet bepalen; doch dat de denkbeelden door BUTZER uitgesproken ook op hem hunnen invloed niet gemist hebben, valt te bewijzen uit den gang van zijn leven. Allen, die daarover geschreven hebben, verhalen, dat hij van Leuven naar Straatsburg vertrokken is. Alleen verschillen zij in de opgave van het jaar en de oorzaak van zijn vertrek.

Zijn vriend STURM, als rector van het bloeiend Gymnasium te Straatsburg met lessen in rhetorica, logica en ethica overladen; bovendien telkens geroepen om aan buitenlandsche hoven de belangen der Evangelischen te behartigen, begeerde een bekwaam man aan zijn zijde te hebben,

---

[1]) Vgl. F. NÈVE, sur le collège des trois langues, cet. pag. 151.
[2]) Vgl. KÜCKELHAHN, a. W., S. 17.

die hem bij het onderwijs kon helpen of vervangen. Op zijne voordracht en die van BUTZER werd JUSTUS VELSIUS geroepen [1]).

Hier was hij derhalve een homo gratus, en om zijn kunde en om zijne Evangelische denkwijze; aan beide vereischten moest de man voldoen, die te Straatsburg aan het Gymnasium verbonden werd. Stellig dwaalt PAQUOT, als hij beweert: »cependant il évita de se declarer ouvertement pour leur parti" [2]). In 1543 heeft hij dien post aanvaard met eene oratie de mathematicarum disciplinarum vario usu dignitateque, quique ad harum comparandarum cognitionem adhibendi sunt [3]).

Of hij die roeping gehoor gegeven heeft te Leuven vertoevende, of vandaar reeds vertrokken en naar Straatsburg geweken was, moet ik in het midden laten.

Het laatste acht ik het waarschijnlijkst; in dat geval zou dus het door VAL. ANDREAS opgeteekende nauwkeurig mogen heeten [4]): LOVANIO profugus, metu inquisitionis, ob novorum dogmatum, quae tunc invalescere coeperunt [5]), suspicionem deflexit ad Argentinenses, ubi asylum haeritici habebant.

VELSIUS was in die betrekking slechts korten tijd werkzaam, toen aan zijne zorg door een der Straatsburgsche predikanten VALERANDUS POLLANUS een jong mensch werd toevertrouwd, door CALVIN uit Genève derwaarts gezonden [6]). Hoewel het verblijf van den knaap bij VELSIUS niet

---

[1]) Vgl. CH. SCHMIDT, la vie et les travaux de Jean Sturm (1855) pag. 78.

[2]) Mémoires, IX, p. 438.

[3]) Ik kan niet uitvoeriger over deze oratie spreken daar ze mij niet in handen gekomen is.

[4]) Bibl. Belg. l. l.

[5]) Wie zich een juist denkbeeld wil vormen van den voortgang, dien de verspreiding der Reformatorische denkbeelden in Leuven maakte, raadplege de door CAMPAN uitgegevene Mémoires de Franc. de Enzinas (1862), I, 2e partie, pag. 220 ss.

[6]) Corpus Ref. XXXIX, pag. 756.

lang geduurd heeft, is er toch geen voldoende grond, om de schuld aan VELSIUS te wijten, van wien wij weten, dat hij daar aanvankelijk nuttig bezig was. Een proef van den ernst en den ijver zijner studiën ligt voor ons in de door hem bezorgde uitgave der PROCLI diadochi de motu libri duo, nunc primum latinitate donati; hij droeg dit compendium van den leerling van ARISTOTELES, waarvan hij de eerste nauwkeurige Latijnsche vertaling bewerkte, op (XV Cal. Nov. MDXLIIII) »nobilitate et prudentia »clarissimo viro JACOBO STURMIO". Het grondig onderwijs in de philosophie moet, naar zijne overtuiging, de barbaarschheid verdrijven. Nuttelooze twistgedingen behooren een einde te hebben. Hanc quidem ego studiorum et morum depravationem animadvertens, neque quemquam, aut certe rarissimum inveniri, qui veritatis inquisitioni sit deditus, sed omnes propemodum citra judicium aut huic aut illi se sectae mancipasse, quo potissimum quisque animi impetu quasi tempestate abreptus esset, totum illud philosophiae studium, ut apud Ciceronem inquit Varro, mihi quidem ipse sumere statuebam et ad vitae consuetudinem et constantiam quantum possem, et ad animi delectationem, reliquos quasi desperatos relinquere. Hij wil, uit de Schrift geleerd hebbende dat men zelfs zijn vijanden ten zegen moet zijn, zijn talent op rente uitzetten. Het werkje draagt hij STURM op, ut hac ratione scholae Argentinensi gratius acceptiusque multorum manibus maxima cum utilitate tereretur.

Hoe spaarzaam ook de mededeelingen betreffende VELSIUS' werkzaamheid zijn, wij kunnen noch mogen berusten bij hetgeen CH. SCHMIDT getuigt: »cet homme, amateur de dis»putes et de paradoxes, fut renvoyé quelques années plus »tard".

Neen, eer dit gebeurde was de naam van VELSIUS binnen Straatsburg door goed en kwaad gerucht gegaan.

In 1546 zond hij, belast met het onderwijs van ARISTO-

TELES' Ethica, aan MELANTHON den brief, die door BINDSEIL is opgenomen onder PHIL. MELANCHTHONIS epistolae — quae in Corp. Ref. desiderantur (1874), pag. 234 sq. en die van dezen inhoud is:

Witembergae.

S. D. Ego vero Vir integerrime doctissimeque omnino futurum sperabam, ut Heidelbergam venires, atque ibi aliquamdiu etiam haereres. Verum nunc spem omnem D. MARTINI morte deposui. Cupiebam autem id maxime, quod hac ratione facilius fieri posse arbitrarer, ut tecum de quibusdam conferrem, quae ut non satis sunt aperte, saltem apud veteres, explicata, a recentioribus autem penitus omissa: ita maximi esse meo judicio momenti ad veram sapientiam comparandam videntur. Nam si quid ego hic video, nihil esse in omni studiorum genere necessarium magis existimo, quam veram methodi et demonstrationis cognitionem, cuius quaeso quantulam hodie partem habemus, non solum studiosorum vulgus, sed etiam qui elegantiores esse ceterisque praestare volumus. Quis enim hodie inveniatur, qui quae de his Aristotelis tradita sunt praecepta ad amussim, se intelligere profiteri audeat? Nam, ut proverbio dici solet *ὅταν τὸ ὕδωρ πνίγῃ, τί ἔτι ῥοφήσομεν* (cum aqua fauces premit, quid porro deglutiemus?); si enim haec Graeci non intellexerunt Enarratores, quid, quaeso, de reliquis fiat? Neque vero haec eo dixerim, quod intelligi haec posse penitus negem, sed quod non a quovis, sed eo demum, qui primo quidem non infelicis ingenii recteque ab ineunte aetate institutus ac instructus cum Linguarum cognitione, tum primis illis disciplinis omnia veritatis inventioni posthabeat, deinde et Laborum patientissimus sit, ut et autorum varia de his conferre scripta, et ad usum omnia haec explorare non gravetur. Nam et diversorum locorum tum in eodem, tum in diversis autoribus collatione saepius eruitur,

in quo frustra alioqui multorum se cura torqueat interpretum. Et norma certissima inventae hic veritatis est usus ipse, ad quem perpetuo huius modi examinanda praecepta censemus. Et quamquam haec ipsa iam annis aliquot nonnullo successu tentaverimus, tamen est, quod in his etiam nunc desiderem, eamque maxime ob causam tuum avide expectabam adventum. Nam qui mihi in his et similibus velut Oedipus quidam esse solebat SYMON GRYNAEUS noster quondam Doctor, eum nobis fata eripuerunt irata credo propter ingratitudinem nostram, quod tam rara et eximia Dei dona in eo non magis suspiceremus ac veneraremur. Erat enim is, si recte perpendere volumus, in hoc a Deo Germaniae datus, in quod Atheniensibus olim SOCRATES ut de se ipse in Apologia apud Platonem praedicat, vereorque, ne in quibusdam nimium verus vates extiterit, sed haec quidem, ut Deo visum fuerit, evenient.

Illud interim maxime doleo vix effici posse, ut aliqui saltem ad haec solida transferantur studia, quae a veteribus quidem exorta, a GRYNAEO nostro revocari sunt coepta, ob quod quidem te plurimum oro, ut et altera Epistola feci, ut huc conatum tuum conferas. Neque enim alius quisquam id hodie commodius effecerit. Vale studiorum et disciplinarum ingenuarum antistes et VELSIUM inter amicos tuos aliquem locum habere sinito.

Argentorati Nonis Aprilis 1546.
Tui observantissimus
JUSTUS VELSIUS.

Legt niet deze brief een gunstig getuigenis af van des schrijvers ontwikkeling en helderen blik?

Er spreken in dit schrijven bescheidenheid en grondigheid, kennis en leergierigheid.

De school aan de leiding van zulk een philoloog toevertrouwd mocht gelukkig heeten; waarom heeft zij haar niet

jaren, jaren lang genoten? Is de positie van VELSIUS bedorven door »disputes et paradoxes"?

Op dergelijke vragen kunnen wij een afdoend antwoord geven, dank den grondigen arbeid, dien weleer RÖHRICH aan de geschiedenis der hervorming in den Elzas gewijd heeft [1]). Hij maakte gebruik van het Straatsburger archief, zoo rijk in stukken uit de eeuw der hervorming, en tot onherstelbare schade der wetenschap in den brand der stad verloren gegaan. Wij stellen dus te hooger prijs op hetgeen RÖHRICH verhaalt. Door hem vernemen wij, dat ook BUTZER veel genegenheid voor VELSIUS koesterde en laatstgenoemde in November 1545 met het canonicaat van St. Thomas bevoordeeld werd. Niet lang echter duurde het, of VELSIUS begon door zeer eigenaardige en gansch niet welgevallige godsdienstige inzichten dezen en genen aanstoot te geven. Volgens zijne meening hadden de hervormers onbedacht zich van de Roomsche kerk afgescheiden; de predikanten aanvaardden hun ambt zonder eigenlijke roeping en misten het ware inzicht in het goddelijke. De bestaande oneenigheid was volgens hem bewijs genoeg, dat men niet behoorde tot de Katholieke kerk, die in haar eigenlijk wezen onzichtbaar, in de Katholieke kerk op aarde, als afkomstig uit den tijd der Apostelen, haar schaduwbeeld heeft. Nogtans noemde hij het pauselijk en bisschoppelijk gezag een verontreiniging van de heiligheid der kerk, waardoor deze een Babel gelijk werd. Hij verlangde dat de overheid de hand uitstrekte tot verbetering der kerk en een vrij concilie, niet bestaande uit de hoofden der strijdende partijen, maar uit hen, die van God zich verkoren gevoelden tot het werk des vredes, bijeen riep [2]).

---

1) Geschichte der Reform. im Elzas (1832), II, S. 119.

2) RÖHRICH heeft deze denkbeelden van VELSIUS overgenomen uit diens demonstratio nostra a Deo vocationis et legislationis, den Raad van Straatsburg toegezonden.

Niet minder dan het ergerniswekkende van dergelijke meeningen gaven de oploopendheid en onbescheidenheid van VELSIUS aanstoot.

Reeds in 1545 ontstonden in de samenkomsten der Scholarchen onaangenaamheden tusschen hem, BUTZER en STURM, dewijl hij er voor uitkwam, dat hij aan de Confessio tetrapolitana een en ander te verbeteren vond. Vooral voedde hij tegen BUTZER grooten afkeer, zoodat hij later zich niet schaamde, om bij het afsterven des edelen mans te verklaren, dat hij als de verrader JUDAS was heengegaan. Toen in 1549 het kapittel van St. Thomas weigerde het Interim aan te nemen, stonden hij en de proost BEATUS FELIX PFEFFINGER het tegenovergestelde gevoelen voor, en verdedigden het aannemen met eenige beperkingen [1]). In hoogst gewichtige aangelegenheden ontbrak dus de noodige eensgezindheid.

Toegevende aan eene wrevelige stemming, besloot hij zijne betrekking neer te leggen, doch wenschte de inkomsten van het canonicaat te behouden. Heengaan was stellig voor hem het raadzaamst; maar dat hij niet bedankte voor de voordeelen van het canonicaat is niet goed te keuren, daar hij opgehouden had burger van Straatsburg te zijn. Eerst in 1553 werd het hem ontnomen wegens zijne voortdurende afwezigheid.

II.

Inmiddels had VELSIUS andere Maecenaten opgeroepen en getracht vriendschapsbetrekkingen vaster te knoopen, deels reeds bestaande, deels nieuwe. Immers, nog te Straats-

---

[1]) RÖHRICH, a. W., S. 201. De beroering, door den strijd over het al of niet aannemen van het Interim binnen Straatsburg veroorzaakt, is met levendige kleuren geschilderd door JULIUS RATHGEBER, Strassburg im Sechzehnten Jahrhundert (1871), S. 259 flg.

burg schreef hij de opdracht aan den kardinaal GRANVELLE, (zij is geteekend Argentorati Cal. Januar., anno MDL) van zijne Commentariorum libri sex in CEBETIS thebani tabulam, totius moralis philosophiae Thesaurus. In quibus nonnulla per occasionem tum de studiorum, artium et scientiarum abusu et corruptela, tum contra ea, quae nostra hac aetate in religione exorta sunt falsa et absurda dogmata ad Catholicae et orthodoxae veritatis propugnationem et defensionem passim disseruntur [1]).

Titel en opdracht spreken de taal der ingenomenheid met de leerstellingen der Roomsche kerk. Caeterum nos, luidt het in laatstgenoemde, quae in commentariis his disseruntur non simpliciter ipsis ut credatur postulamus, quod tamen in iis scriptis ubi nulla usquam demonstratio ac ne legitima quidem certe ratiocinatio conspicitur, impudenter exigere non erubescunt quidam, sed primum quidem et maxime catholicae et orthodoxae Ecclesiae, ad cujus tamen constantissima et verissima dogmata totum hoc, ut confidemus, nobis elaboratum est opus, judicio summa cum reverentia tum haec ipsa, tum quae vel scripsimus vel etiam scripturi sumus, subjicimus.

VELSIUS heeft er niet op gerekend dat hij later over dat scripturi sumus berouw zou gevoelen. Van het werk — een doorloopende commentaar op de Latijnsche vertaling, want de oorspronkelijke tekst der Tabula is niet afgedrukt — valt veel goeds te zeggen. De schrijver doet er zich door kennen als een voorstander van echte humaniteit, om wier wille hij met nadruk de studie der classici aanbeveelt. Menschkundige opmerkingen bewijzen voor zijn pae-

[1]) Het is uitgegeven Lugduni 1551. De bibliotheek der Leidsche hoogeschool bezit een exemplaar.

dagogischen tact en geven ons recht tot de klacht, dat hij niet op dit veld zijn talent is blijven besteden.

Ontga het onze aandacht niet, dat hij pag. 134 sqq. de vrijheid van den menschelijken wil verdedigt en de ontkenning daarvan eene opinio non satis honesta de supremo numine noemt. Aan dit gevoelen is hij — zeldzaam verschijnsel in zijn leven! — getrouw gebleven.

In de opdracht gewaagt hij van zijn voornemen, om de Commentaria SIMPLICII ad predicamenta ARISTOTELIS in druk te geven, voorzien van eene praefatio ad D. VIGLIUM Zuichemum. Ten jare 1551 verschenen zij te Basel, JUSTI VELSII, summi hoc tempore philosophi, industria elaborata [1]).

Ik ben in geenen deele bevoegd over de correctheid van den Griekschen tekst eenige uitspraak te doen en hoop van harte dat hij er eer mede hebbe ingelegd; doch ik had wel gewild, dat hij zichzelven wat minder eer gegeven hadde. Toen hij de praefatio aan VIGLIUS op schrift bracht, had hij Straatsburg reeds verlaten; zij is geteekend Coloniae Cal. Martiis MDLI en beslaat 9 fijn gedrukte bladzijden in folio. Haar inhoud en hare waarde zijn, naar ik meen, volkomen goed omschreven, indien men haar noemt eene verhandeling over de waarde der philosophie. Est Philosophiae finis animi humani ejusque facultatum perfectio. Aan het betoog van deze stelling is zij geheel gewijd. Het opvoedend karakter der philosophie stelt hij in helder licht en herinnert met nadruk, hoe zij tot de rechte kennis en echte betrachting des Christendoms voert. Zijn kerkelijk standpunt brengt hij er niet in ter sprake. Van polemiek geen spoor. Maar ook geen woord, waaruit zou kunnen blijken, dat de schrijver betreffende enkele dogma's van de

---

[1]) Ook van dit werk leende mij de Leidsche Academische bibliotheek haar exemplaar.

Roomsche kerkleer verschilt, althans verschild heeft. Geen woord over zijn verblijf en werkzaamheid binnen Straatsburg. Doch ook geen pluimstrijkerij, geen laffe vleitaal. Aan het slot uit hij den wensch , om, bij goede ontvangst van dit werk, ook de andere geschriften van SIMPLICIUS in nieuwe uitgaven te doen verschijnen: »quae omnia, candide lector, multo quam antea fuerint, castigatiora, ac tuis etiam studiis, propediem, Deo annuente, daturi sumus. Accepimus enim nuper ex Italia partim, partim a CONRADO GESNERO, Medico ac philosopho cum paucis hodie conferendo, exemplaria suo plane nitori et integritati, innumeris etiam lacunis expletis, restituta, quibus omnibus te fraudari, ut iniquum ita impium existimamus.

Hadde hij dit plan verwezenlijkt en zijne krachten aan dezen arbeid gewijd, de philologie zou hem dankbaar geweest zijn, terwijl zij hem nu zag afdwalen op de doornige paden der godgeleerde polemiek. De »summus Philosophus" werd helaas! een »theologus obscurus".

Naar Keulen verhuisd, werd hij daar als academieburger, 3 Juni 1550, ingeschreven. Overeenkomstig hetgeen de protocollen van den Keulschen raad bevatten, schijnt VELSIUS gezwegen te hebben van zijn verblijf te Straatsburg, maar het plan gekoesterd of voorgewend te hebben, om naar Bologne te gaan, »wurde aber wohl, wenn er »alhier einen ziemlichen Unterhalt finden könne, sich ge»neigt finden lassen, hier zu bleiben".

Hij is gebleven en heeft te Keulen eenige jaren zijns levens doorgebracht, wier beloop ons ten volle bekend is geworden [1]).

---

[1]) PAQUOT, l. c. pag. 438 verhaalt, dat VELSIUS in 1551 naar Marburg gegaan is en daar de medicijnen heeft gedoceerd. STRIEDER, Hess. Gel. Ges. XVI, S. 289 noemt 1561 als het jaar, waarin dit plaats had. Dat de opgaaf van laatstgenoemde volkomen juist is, zullen wij beneden met afdoend bewijs staven.

Wel mag ik het gedeelte van zijn leven, dat hij in Keulen doorbracht, het meest bekende noemen. Ik zou den lezer naar ENNEN's uitvoerige mededeelingen [1]) kunnen verwijzen of volstaan met een uittreksel van het daar geschrevene. Toch mag ik iets meer doen: het door ENNEN verhaalde toelichten, dewijl ik het geluk heb gehad, ter leen te mogen ontvangen een exemplaar van het geschrift, dat VELSIUS korten tijd na zijne aanstelling te Keulen ter perse gegeven heeft [2]). De titel is: JUSTI VELSII Hagani in ARISTOTELIS de virtutibus librum commentariorum libri tres, omnibus Platonicae Aristotelicaeque philosophiae studiosis comprimis utiles et necessarii. Accurata et articulatim distincteque facta omnium virtutum humani animi divisio, eodem I. V. H. autore. Coloniae, ann. MDLI.

Hoogst waarschijnlijk lag de kopij van dit fraai geschrift reeds lang gereed, want de dedicatio draagt ook de dagteekening Calendis Martiis, ann. MDLI, dezelfde dus als die der uitgaaf van SIMPLICIUS. Ongetwijfeld had hij den inhoud van deze geestesvrucht van ARISTOTELES reeds bij zijn onderwijs te Straatsburg gebezigd. Hij heeft wel

---

[1]) A. W., S. 780 flg.

[2]) De welwillendheid van den geachten bibliothecaris der Gendsche hoogeschool heeft mij het gebruik toegestaan van dit werkelijk merkwaardig exemplaar. Op den titel bevat het deze regelen schrifts: JUSTUS VELSIUS D. ANDREAE BALENO, Hebraeae linguae professori D. D. Tot heden is mij deze inscriptie de eenige bron, waaruit ik het bestaan van dien professor heb leeren kennen. Was hij te Keulen de ambtgenoot van VELSIUS, dan is hij het gewis, dien ENNEN bedoelde, waar hij schrijft, Geschichte der Stadt Köln, IV, S. 678: »auch für das Hebräische war ein eigener »Lehrer berufen worden", wiens naam waarschijnlijk spoedig overschaduwd is door dien van zijnen opvolger JOHANNES ISAÄCUS LEVITA; vgl. ENNEN, S. 687 flg.

Twee Latijnsche gedichten, een van CHRISTOPH EHEM, den later beroemd geworden Palzischen kanselier en een van HERMANNUS CYRIANDER, waarschijnlijk met den ons goed bekenden ABEL CURIANDER, den schoonzoon van DRUSIUS, verwant, vullen de keerzijde van den titel.

gedaan met ze ter perse te geven. Ik noemde het een fraai geschrift; de lofspraak betreft niet den vorm maar hetgeen door VELSIUS ter verklaring en toelichting der denkbeelden van ARISTOTELES is medegedeeld. Te roemen valt zeker zijne belezenheid in de schriften der ouden, hier ten toon gespreid, maar vooral zij met lof gesproken van zijne gezonde opmerkingen betreffende de goede en kwade eigenschappen der menschen. De Grieksche wijsgeer heeft zich inderdaad voor dezen Commentator niet te schamen. De studeerende jongelingschap ontving een goed vade-mecum, waarvan het gebruik zegenrijke vruchten moest afwerpen. Ook in dit werkje — het is een kl. 8°. niet gepagineerd — worden geene godsdienstige vragen besproken, tenzij deze éene: mihi quidem, quae adversus demones est, per quos et angelos et divos ac sanctos nos ut intelligamus, ratio postulat, tam opinionis, quam cultus occasione in duobus potissimum consistere videtur impietas, eo, inquam, quod nimium est, et quod parum. Nam cum hi et infra Deum longe ordine et dignitate sint collocati, quantum nimirum opus infra creatorem; et supra eos, qui in mortali hoc et caduco corpore adhuc sunt, et qui ex hoc quasi carcere emissi et evocati libere cum CHRISTO nunc aevum agant et regnent; qui aut opinione, aut cultu hos cum Deo exaequet, impius fuerit; et rursus, qui non praeclarius de iis augustiusque quam hominibus mortalibus, quorum incertus adhuc et anceps est vitae finis, quem spectari vult SOLON, neque quemquam ante supremum ejus diem beatum praedicari, sentiunt majori honore afficiendos et veneratione dignos existimant, impietatis crimine non vacabunt; quorum in numero reponendi sunt, qui non modo, jam usque ab heroïcis illis ac primitivae ecclesiae temporibus ductam sanctorum invocationem, et tot saeculorum ac gentium in universo Christiano orbe firmatam consensu, abolere sunt conati, sed etiam ipsorum templa et delubra, sanctissimis religionibus conse-

crata, depeculari sunt ausi, sepulchraque ac reliquias consceleratis et nefariis manibus violare atque haec cum faciant, pii etiam videri volunt, quae altera mihi ipsorum esse impietas videtur.

De opdracht is gericht aan ARNOLD VON SIEGEN en HERMANN SUDERMANN, den eerste toen voor de 8e, den ander voor de 4e maal burgemeester van Keulen. Hun en hunner ambtgenooten ijver in het beramen van middelen, om den luister der hoogeschool te vermeerderen, wordt hoogelijk geroemd; de aanstelling van GERARDUS MATTHISIUS, Geldriensis[1]), voor het onderwijs in het Latijn, die van JACOBUS LEICHIUS, Cochemensis, voor het Grieksch en de zijne voor de philosophie dienen daarvan ten bewijs. Zoo trad hij op en toonde aan de geleerde wereld bevoegd te zijn, om zulke plaats in te nemen. Ik wenschte, dat hij ze nooit verlaten en Keulen hem op den duur geschonken had een rustig te huis en een nuttigen werkkring.

Dit is helaas! niet geschied; wat hij daar geleden heeft, is door hem zelven beschreven, met name in zijne, ook al hoogst zeldzaam gewordene, Epistolae aliaque quaedam scripta et vocationis suae rationem et totius Coloniensis negotii summam complectentia, non solum omnibus utilia sed etiam quam maxime lectu dignissima. MDLVII. Mense Septembri[2]).

De raad van Keulen besloot VELSIUS aanvankelijk voor den tijd van één jaar aan te stellen tot het geven van lessen

---

[1]) Vgl. ENNEN, a. W., S. 678, die hem onder den naam van GERHARD von Geldern opvoert. Zijn ambtgenoot LEICH, uit Kochem, deed meer van zich spreken, vgl. ENNEN, S. 688 flg.

[2]) Het exemplaar door de goedheid van prof. CORNELIUS uit de Münchener bibliotheek mij verstrekt, is niet compleet, zoodat slechts de inhoud van 174 bladzijden mij bekend is geworden.

in de philosophie. Mocht gedurende dien tijd blijken, dat hij aan de verwachtingen voldeed, dan zouden later andere en voordeeliger schikkingen met hem gemaakt worden. Vijftig thaler, een anker (kerb?) wijn en een kleed zou zijn honorarium wezen. Hij was gehuwd — zijne vrouw heette BEATRIX VAN STEENHOVEN — en kon dus geene praebende erlangen. Daar weldra bleek, dat VELSIUS zijn lessen met ijver en goede vrucht gaf, kreeg hij in Mei 1551 eene vermeerdering van honderd thaler, mits zich verbindende, om in de eerstvolgende jaren niet weer op verhooging aan te dringen; hetgeen hij gaarne beloofde, terwijl hij zijn voornemen mededeelde, om ook mathematische voorlezingen te houden.

Weldra werd hij door JACOB LEICHIUS, die als Rector van het Gymnasium tricoronatum was opgetreden, voor deze stichting gewonnen. Samen ontwierpen zij eene ratio institutionis ten behoeve van den geregelden gang voor een degelijk onderwijs [1].

VELSIUS opende de lessen met eene rede, waarin hij het onderwijs, dat nu gegeven werd, verhief boven dat van vorige tijden.

Vier jaar lang nam hij tot aller genoegen zijne bediening waar, geëerd door mannen, die over zijne verdiensten konden oordeelen en hem het bewijs daarvan niet onthielden.

De Analecta Belgica [2]) bewaren den brief, dien VIGLIUS hem uit Brussel schreef, 24 Juni 1551; wij nemen dien hier over als getuigenis van wezenlijke waardeering:

Quae causa fuerit, Doctissime VELSI, ut ad tam multas tuas litteras, cum insignis tuae eruditionis, tum pristinae benevolentiae, quae inter nos ab ineunte aetate exordium sumpsit, luculentas testes, tanto tempore nihil responderim,

---

[1]) ENNEN, A. a. W., S. 693 flg.
[2]) Tom. II, part. Iae, pag. 356 sq.

nec in isto amicitiae officio paria tecum fecerim, haud arbitror nunc explicatu opus esse. Accesserunt autem deinde publici hujus muneris occupationes gravissimae, quae me sibi totum vindicant. Verùmtamen cùm nuper litterario munere me provocaveris, et epistolium unà a me tantopere exegeris, citra quandam ingratitudinis notam, rescribendi officium longius differre non potui. Gavisus autem sum inprimis, te mutato relictoque loco, qui ob Religionis controversias nostris hominibus suspectum te reddidit, feliciorem meliorisque nominis musarum tuarum sedem tibi delegisse. Nec dubito quin cum tempore, si ibi persistas, haud minora percepturus sis emolumenta, quàm si ad has nostras obitiones immaturius redeas. Quamobrem in hac recenti adhuc rerum praeteritarum memoria, consultum mihi videtur, ut isthic te adhuc aliquamdiu contineas, donec id quod amici de tua innocentia sentiunt, idem aliis nonnullis malevolis tempus ipsum persuadeat. Utinam verò ita essem beatus, ut ARISTOTELIS similiumque auctorum lectioni aliquid mihi temporis impertiri liceret, tuorumque operum fructu potiri possem. Verum eam mihi felicitatem seu mea invidere fata, seu studiorum ratio ac institutio eripuit, quae ab juris disciplina ad publicarum actionum pistrinum me jampridem extrusit. Nec tamen ideo minus mihi gratum fuit studium tuum, quo me dignum judicasti, cujus nomen SIMPLICII Commentariis abs te editis praeponeretur. Et dabitur, uti spero, aliquando occasio, ut pro eo beneficio tibi tuisve gratias uti cupio referre possim. Benè Vale.

Volgens de meening van VIGLIUS zou het verblijf te Keulen VELSIUS van alle verdenking van onrechtzinnigheid bevrijden en hij daar een nuttigen en voordeeligen werkkring vinden.

Maar VIGLIUS had niet gerekend op den invloed, dien de kring, waarin VELSIUS zich bewoog, op dezen kon en zou oefenen.

Leichius, de rector van het Gymnasium, deed zich als een beslist voorstander der hervorming kennen, die ter wille zijner godsdienstige overtuigingen zijne betrekking willig ten offer bracht, en niet bevreesd was voor de bedreigingen, waaraan hij blootstond. Als privaatonderwijzer wist hij zich te Keulen staande te houden tot zijn dood, 18 Sept. 1584, geëerd door allen, die op grondige studie prijs stelden en den beroemden grammaticus hunne kinderen toevertrouwden, al wisten zij, dat hij de Roomsche kerk niet bezocht.

Weinig dagen vóór de komst van velsius was een zijner landgenooten te Keulen academie-burger geworden, een man, aan wiens invloed hij zich zeker niet heeft kunnen onttrekken. Hermannus moded werd er 16 Mei 1550 in het album ingeschreven en bleef er tot den aanvang van 1556, toen hij vandaar week, door de overmacht der Jezuiten verdreven [1]).

Noode mis ik eenige aanwijzing over de verhouding, waarin velsius tot cassander gestaan heeft, die in 1549 zich metterwoon te Keulen gevestigd had en dien hij stellig te Straatsburg reeds ontmoet zal hebben, toen deze zich daar ophield, om er door paulus fagius in de kennis van het Hebreeuwsch onderwezen te worden. Verschilde beider gemoedsaard veel, zooals wij cassander kennen [2]), kon deze kwalijk voor velsius onverdeelde sympathie gevoelen.

Gereeder laat zich de indruk verklaren, dien het dagelijksch verkeer met mannen als leichius en moded hebben moest. Ongelukkiger wijze schijnt hij eerst zichzelven de

---

[1]) Verg. hetgeen ik over moded's verblijf te Keulen mocht mededeelen in Polemische en Irenische Theologie (1881), bl. 105 vlg.

[2]) Vgl. Dr. i. m. assinck calkoen, spec. cass. vitae oper. narr. exhib. (1859), pag. 33 sqq.

kracht van dien invloed te hebben willen ontstrijden; reeds was hij wankelende ten aanzien van het leerstuk der transsubstantiatie en der rechtvaardiging, toen hij nog waande de Roomsche kerk getrouw te zijn toegedaan. Duidelijk bleek echter, dat hij zichzelven niet recht begreep en de consequenties voorbijzag, die uit zijn eerste stappen volgen moesten.

In 1554 gaf hij ter perse zijn veel besproken boek: κρίσις sive verae christianaeque philosophiae comprobatoris atque aemuli et sophistae quique antichristi doctrinam sequitur per contentionem comparationemque descriptio capitibus quibusdam quoad fieri potuit brevissime ad Dei omnipotentis gloriam et proximorum salutem a I. V. H. comprehensa, explicata. Wat den inhoud van dit werk betreft, verwijs ik niet slechts naar het weinige, hetwelk ENNEN dienaangaande mededeelt [1]), maar ben ik in staat hier een overzicht van het geheel op te nemen. De Latijnsche tekst was mij niet toegankelijk; doch de door VELSIUS zelven vervaardigde overzetting in het Duitsch ligt voor mij [2]). De zonder het Latijn onverstaanbare titel luidt aldus: Beschreibung Urtheil des züwollobenden bewehrers und nachfolgers der waren Christlichen weyszheit, und auch des Sophisten, oder spitzredenden verfelschers der Schrifft, und welcher der lehre des Antichrists folget, durch eine vergleichung und wortkampf, mit yetzlichen Capittulen, zu ehre deme Allmechtigen

---

[1]) A. a. W., S. 690 flg.

[2]) Uit de koninklijke bibliotheek te Berlijn kon ik het ter leen verkrijgen. Het exemplaar behoorde weleer tot de verzameling van Dr. I. H. FLOSS in Bonn; op den catalogus van diens Reformations-Bibliothek, in haar geheel kort vóór de aangekondigde auctie (1881) door de Pruisische regeering gekocht, komt het voor Seite 117, onder N° 2089.

Gott, und heil des nehesten, aufs kurtzest, solches geschehen mögen von JUSTO VELSIO HAGANO erstlich ins Latein verfasset und erkleret, nun aber nach müglichem fleisz zü fürderung dero rechten warheit, ins deüsch gebracht und translatieret. Psalm II vs. 10—12.

Het boekje — met den titel 32 bladzijden tellende — althans deze vertaling is opgedragen aan de verzorgers der hoogeschool »ausz unserer Studierstuben, den X Tag Oc»tobris im Jar 1554". Deze opdracht vangt aan met eene klacht over het zedenbederf, dat aan de hoogeschool heerscht en het gebrekkig onderwijs in de philosophie. Wordt daarin geene verandering gebracht, dan kan het oordeel Gods niet uitblijven. Wat VELSIUS onder philosophie verstaat, in welke ruime beteekenis hij het woord opvat, blijkt duidelijk. Door den leugengeest der Sophisten zijn de gemoederen der jeugd, »welche geweihette wonungen seindt des allmechtigen Gottes", gansch en al bedorven. VELSIUS gevoelt zich geroepen, niet uit kracht van eigene waardigheid, maar door de genade van JEZUS CHRISTUS, om het zijne tot verbetering van dien toestand bij te dragen. Hij wil het wezen, de waarde en het recht der ware christelijke philosophie uiteenzetten tegenover de begrippen der Sophisten, die de leer en de zeden van den Antichrist voorstaan.

Wat is bij hem de ware, Christelijke philosophie? Geene andere, dan de door JACOBUS in zijnen brief, III vs. 17 volg. geteekende.

Deze wijsheid te onderrichten kan kwalijk plaats grijpen, tenzij onder allerlei tegenkanting; VELSIUS voorziet dien, doch betuigt, te rekenen op de hulp der verzorgers.

In de opdracht — het verdient onze opmerkzaamheid — wordt met geen enkel woord gesproken over de Roomsche kerk of den paus, wel bij herhaling over JEZUS CHRISTUS en het heil, door dezen aan de zondige wereld geschonken.

Gelijke opmerking maken wij bij het verder lezen van het boekje.

De mensch bestaat uit twee deelen: gemoed en lichaam; hij is een tweeledig wezen, verwant aan God en het hemelsche; naar het lichaam aan het aardsche, het zinnelijke of vleeschelijke.

Wie de ware, Christelijke philosophie liefheeft, geeft aan de stem van het gemoed gehoor en de ontwikkeling van het edele deel zijns bestaans is het hoofddoel zijns strevens geworden. Vóór alle dingen zoekt hij het koningrijk Gods en zijne gerechtigheid. De Sophisten, »das ist verfel»schere oder klugen betrieger der Schrifft", jagen bovenal daarnaar, dat zij handig en vlug redeneeren en dat in alle opzichten hunne eerzucht gestreeld worde. Alles hebben zij over voor het vleesch en vieren den vrijen teugel aan begeerlijkheden en hartstochten.

Heeft God in het gemoed twee eigenschappen geplant, de begeerte naar kennis en de zucht om het goede te doen, dan moet godzaligheid voor den vriend der ware philosophie het hoogste goed zijn. Tegen dit jagen naar godzaligheid verzetten zich de Sophisten door aan hunne vernuftige invallen de meeste waarde toe te schrijven; ja, wat in hunne verbeelding opkomt, verkondigen zij als geboden Gods en schrijven dit anderen voor.

De mensch leeft naar het uitwendige en naar het inwendige; het uitwendige, ten kwade geneigd, tracht het inwendige mede te sleepen. Wat heeft de ware philosophie te doen? Zij moet naar het woord van JEZUS CHRISTUS den inwendigen mensch versterken, opdat deze niet onder de macht van den uitwendigen gerake; deze toch moet gedood worden in dien zin, dat »sein fleisch, begirligkeiten, sampt »andern des gemüts schnellen bewegungen alle ans Creutz »geschlagen" worden.

De uitwendige of oude mensch wordt door VELSIUS ver-

geleken met »den rothen und rauehen Esau", aan wien de inwendige, geestelijke mensch, Jacob, het eerstgeboorterecht ontnemen moet, opdat hij des vaders zegeningen wegdrage en allengs in deugd toeneme; dan zal het hem gaan als Rebecca's zoon, de hemelen zullen zich openen en de Engelen Gods op hem nederdalen, en hij eindelijk de ruste smaken, gelijk Jacob die genoten heeft aan de zijde zijner Rachel.

Wij willen slechts met een enkel woord gewagen van het woordenspel, door den schrijver ontleend aan het huwelijk van Jacob met Lea en de bedriegelijke handelingen van Laban. De lezer kan zich deze zoete spelingen gemakkelijk denken. Liever luisteren wij naar de klachten van VELSIUS over het verval van de studie der physiologia, dialectica en rhetorica en den onwil, om het leven te slijten in overeenstemming met de lessen en spreuken der ware wijsheid. De voornaamste bedenking, welke VELSIUS tegen de Sophisten, de dienaren van den Antichrist, gelijk hij ze noemt, inbrengt, is deze: dat zij niet van de beoefening der deugden en de veredeling des menschen, maar van het strijden over woorden het meeste werk maken. Het wezen der dingen houdt hen niet bezig en de kennis van het hoogere trekt hen niet aan, maar het ijdele en het vleeschelijke, waardoor ongeloof en bijgeloof gevoed worden, zoodat men er zelfs van hoort, dat de zorg voor de afzonderlijke deelen des lichaams aan eene of andere godheid wordt toevertrouwd, eene voorstelling, waaraan VELSIUS zooveel ergernis neemt, dat hij die gewaande beschermheiligen afgoden noemt en hunne vereering als onzedelijk brandmerkt; want langs dezen weg wordt de mensch verlaagd en de prooi van den tyran, die zich over hem het gezag aanmatigt. Wel prijst men de deugd luide; het middel echter om deugdzaam te worden is afgesneden. Men vervolgt hare echte vrienden en voorstanders.

Bepaaldelijk trekt VELSIUS te velde tegen de verwaarloozing der mathematica, dewijl deze ook voor de beoefening der sterrenkunde en muziek nuttig is. Voor geometrie en rekenkunde is lust, in zoover deze aan aardsche belangen goeden dienst kunnen bewijzen. Ook de astronomie heeft voorstanders, omdat zij misbruikt wordt tot het ontraadselen der toekomst, en helpen moet om de vraag te beantwoorden, of er ook eenig fortuin kan verwacht worden. De muziek wordt geëerd louter als middel, om de zinnen te streelen. De wetenschappen der Sophisten kunnen Egyptische en Chaldeeuwsche wijsheid steunen, den Christen baten ze niet. Het goede pad wordt verlaten; wereld en duivel gediend in plaats van den CHRISTUS. Op deze wijze snelt men het verderf tegen.

Om der conscientie wil heeft VELSIUS dit getuigenis afgelegd; het bloed der verlorenen kan alzoo van zijne hand niet geëischt worden. Hij heeft de waarheid beleden, in zoover hij zelf haar mocht leeren kennen.

Hij besluit zijn betoog met deze vertaling van den Engelenzang: Gott sey preiss in denn allerhöhesten und auf der Erden friede in den Menschen gütter wille.

In het ontwerpen en openbaar maken van dit geschrift ligt iets moedigs; VELSIUS levert daarin een luid klinkend protest tegen de richting van het onderwijs, dat te Keulen en gewis ook elders gegeven werd. Het onpraktische er van had hem geërgerd en hij verdiende lof, dat hij zijn mishagen onverholen uitsprak, hoewel hij de onaangenaamheden raden kon, die hem deswege zouden treffen. In hetgeen hij over den Antichrist en de Sophisten schreef, vonden verscheidene theologische leeraren der universiteit toespelingen op zichzelven, terwijl het donkere tafereel van het zedenbederf,

hetwelk de jeugd op de academie bedreigde, niet minder mishagen wekte.

Zoodra het boek verschenen was, kwam des schrijvers rechtzinnigheid in kwaden reuk. Een zijner vrienden voorzag de onheilen, welke VELSIUS dreigden, en verklaarde zich bereid, alle kosten van den druk, die voor eigen rekening van VELSIUS geschied was, op zich te nemen, mits de verspreiding der exemplaren onderdrukt werd. De storm brak los, bepaaldelijk door het advies, hetwelk de theologische faculteit van Keulen in overeenstemming met die van Leuven gaf. Laatstgenoemde beweerde: oblato nobis libello JUSTI VELSII, cui titulus Verae Philosoph. cet. eoque lecto et relecto, matureque discusso, videtur dictae Facultati, eum libellum esse impium, famosum, seditiosum, et de haeresi violenter suspectum, talemque reddere suum auctorem. Proinde merito dictum libellum esse prohibendum et abolendum, auctorem vero ad revocationem et reparationem esse compellendum [1]). Dit zeer ongunstig oordeel werd verscherpt door den index van paus PAULUS IV, uitgegeven in 1559, die den naam van VELSIUS te lezen gaf onder de schrijvers, wier werken, godsdienstige of van anderen inhoud, volstrekt veroordeeld werden. De zoogenaamde index van Trente, onder PIUS IV in 1564 uitgevaardigd, maakt geene melding van hem, misschien omdat men toen de hoop voedde, dat hij zijne dwalingen zou herroepen. Doch de Antwerpensche appendix van den Trentschen index, 1570, plaatst hem weer onder de ketters en veroordeelt de κρίσις als een gevaarlijk boek. Evenzoo de index van BENEDICTUS XIV in 1758 uitgevaardigd [2]).

Keeren wij van het boek tot den auteur terug.

---

[1]) V. BIANCO deelt, A. a. O., S. 791 flg. den geheelen inhoud van beide judicia mede.

[2]) Het klassiek geschrift van Prof. F. H. REUSCH, der Index der verbotenen Bücher (1883), I, S. 252 bevat deze opgaaf.

VELSIUS leed, gelijk zich verwachten liet, de nederlaag en vroeg in Januari ontslag, dat hem gegeven en spoedig door een bevel gevolgd werd, om de stad te verlaten. Het kan niet ontkend worden, dat meer dan één lid van den raad hem met verschooning wilde behandeld hebben, doch aan deze gezindheid niet ten volle kon gehoor geven, dewijl VELSIUS zelf de zaken tot een uiterste dreef. Hij zag in zichzelven een van God geroepene, wien het zielsoog door Gods genade ontsloten was. Een blik in zijn binnenste wordt ons gegund door een brief, dien hij aan VIGLIUS schreef, den 6en Febr. 1555. Dit schrijven komt voor in de Epistolae van VELSIUS; het is veel te uitvoerig, om hier in zijn geheel overgenomen te worden en in zeker opzicht ook niet belangrijk genoeg, voor zoover het een verhaal behelst van de schriftelijke en mondelinge overleggingen, beleedigingen en verguizingen, door ENNEN beschreven [1]; doch een klein gedeelte vinde hier eene plaats; het leert ons de geestdrijverij van VELSIUS kennen.

Non sum nescius, Praeses amplissime, non parum te mirari, quód his periculosissimis temporibus, quibus perditissimorum hominum quorundam, quorum partim venter Deus est, partim mammonae serviunt, omni semel veritate et pietate abnegatis calumniis non solum passim ob emissum libellum quendam, in quo verae Christianaeque philosophiae comprobatoris atque aemuli et sophistae, quique Antichristi doctrinam sequitur, per contentionem comparationemque descriptio continetur, injuste traducimur: sed etiam confictis falsisque criminibus et accusationibus apud Caesaream majestatem non leve nobis periculum intentatur, nullas ad vos literas in hunc usque diem dederim sed quasi in summa tranquillitate versarer et in tuto maxime consisterem nullam amicorum eorumque quos mihi bene velle

---

[1]) A. a. W., S. 781 flg.

scirem, opem implorarem. Videri enim id aut stupiditatis cuiusdam, periculum in quo versetur non intelligentis, aut arrogantiae nimium sibi confidentis aut de amicis suis bene iudicantis, aut postremum nimium ignavi animi, salutem suam prodentis et abiicientis. Sed intellecto toto hoc negotio, nullam hujusmodi silentii nostri causam esse cum cognoveris, id quidem mirari desines: in majorem autem adduceris admirationem, atque adeo expectationem quo tandem haec res sit evasura. Nec enim ut plerique arbitrentur, humanitus haec à nobis aut suscepta, aut instituta sunt nec ex nostro ingenio aut sapientia, quae quidem nihil sint, divina gratia facile agnosco profluxerunt. Divinitus tota haec res geritur Deoque, qui cum aliis omnibus providet, tum humanarum rerum procurationem habet, autore et gubernatore administratur. Qui cum aversos nimium á se rectaque et ex virtute, coelitus et à Deo petenda et expectanda, vivendi ratione hominum animos, et antiqui illius serpentis calliditate et malitia in omne flagitiorum genus et turpissimam vitam prolapsos, omni semel renunciasse justitiae ac pietati, et in maximam numinis sui oblivionem venisse conspiceret, parumque abesse ut non penitus quicquid hominis et divinae imaginis vestigii haberet homo amitteret: quae ipsius paterna est misericordia, proximis his annis, tum bellorum tum pestis multis in locis desaevientis flagello mundum invisere dignatus est, ut hac ratione ex gravi veluti peccatorum somno excitatos homines ad se converteret. Sed quam nihil aut parum certé hac ratione sit profectum, res ipsa proh dolor manifeste loquitur.

Hoe VIGLIUS dergelijk schrijven opgenomen heeft? Stellig niet met veel instemming, allerminst toen binnen Keulen het gerucht zich verspreidde, dat hij en GRANVELLE VELSIUS, naar diens verklaring, in de vastheid zijner geloofsovertuigingen aan het wankelen zouden hebben ge-

bracht. VIGLIUS' vriend en gunsteling, JACOBUS HORSTIUS, kanunnik van St. Gereon[1]), maakte hem op die geruchten opmerkzaam en ontving 16 Januari 1556 uit Brussel het volgende antwoord van VIGLIUS[2]): Cum tuas Literas, eximie Domine Canonice, legissem, quibus me atque Atrebatensem Episcopum ab VELSIO fidei suae astipulatores assertoresque predicari scribis, idque ita nonnullorum animis isthic insedisse, ut purgatione omnino opus esse censeas: non potui sane risum continere: uti nec ii, quibus id ipsum recitavi, admirantes credulitatem vestram, atque ita vos facili esse judicio, ut de nostra religione ejusmodi assertioni fidem mox attribueritis. Porro ut ego cum VELSIO ea de causa litem contester, persuaderi mihi non facile sinam. Cum neque animus meus unquam ejusmodi contentionum appetens fuerit, nec a publicis negotiis mihi tantum sit otii, ut cum talibus ingeniis digladiari possim. Vos autem interea de me hoc Coloniae persuasum habetote quod videbitur; dummodo ii cum quibus hic vivo, quique me penitius cognitum habent, a Catholica sinceritate non deviare sentiant.

Toen deze brief in de handen van HORSTIUS zich bevond, was het lot van VELSIUS de beslissing naderbij gekomen. Vervuld met den waan eener profetische roeping rekende VELSIUS zijn plicht te vervullen, wanneer hij, op eigen hand en naar eigen gezag, zijne stem verhief. Onlangs waren te Keulen de gebroeders VORSBACH en G. HORNECKER als afvalligen van de Roomsche kerk gegrepen. VELSIUS nam hunne partij in een protest, dat hij openlijk liet afkondigen, tegen een besluit van den Raad, waarbij hem het houden van voorlezingen — hij had er eene over Jezaia V aangekondigd — verboden werd. Zijn protest overschreed de grenzen der bescheidenheid en maakte zijnen begunsti-

---

[1]) Vgl. over zijne betrekking tot VIGLIUS, Anal. Belg. I, A, pag. 183 sq.
[2]) Anal. Belg. II, A, pag. 376 sq.

gers onmogelijk, het nemen van strenger maatregelen te keeren. Hij zelf noemt den burgemeester CONSTANTIN VON LYSKIRCHEN een zijner voorstanders en schroomt niet aangaande dezen te verhalen — hij spreke hier zelf —[1]) inter caetera haec dixit Consul: Senatum non ignorare, vera esse quae a nobis dicuntur seque causam meam justissimam esse agnoscere: sed ejusmodi me adversarios habere, qui si CHRISTUS ipse e coelo descenderet, non triginta diebus eum vivere paterentur. Alsof dergelijke taal nog niet sterk genoeg was, om geestdrijverij te prikkelen, liet VELSIUS denzelfden magistraatspersoon verder zeggen, »CHRISTUM ut Universitates et Ecclesias reformaret, non e coelo descensurum sed hominibus ad id instrumentis usurum, quorum si de numero essem, se vocationi meae minime obstare velle sed potius conatus nostros adjuvare".

Ik sprak van zijne geestdrijverij; dat ik hem niet te hard beschuldig, blijkt vooral uit den inhoud van eene Contestatio, die hij aan de regeering richtte, als de vrucht eener door hem genoten bevinding.

De Contestatio luidt aldus[2]): Quoniam divinae voluntati et jussioni parens, ego JUSTUS VELSIUS, quantum in me fuit, feci, paratumque me exhibui, ut causas justissimae irae Dei annunciando et explicando, hominesque ad paenitentiam provocando, eam ab hac rep. amolirer: id autem facere, persuasione quorundam suae et reip. salutis hostium, ex Senatus, ut intelligo, autoritate prohibeor; Deum incorruptum judicem contestor, me quidem innocentem esse velle ab omnium illorum, qui in iniquitate sua comprehendendi sunt, sanguine, ejus autem crimen in eos derivari, qui huic nostrae manifestissimae vocationi obstant. Caeterum Amplissimum Senatum oro, ut juramenti sui memores, quo

---

[1]) Epistolae, pag. 37.
[2]) Epistolae, pag. 38 sq.

omnia se facere velle ad Dei immortalis gloriam et Reip. salutem jurarunt, hujus contestationis vim diligenter perpendant, et quae deinceps futura sint attente observent. Cognoscent enim, non abbreviatam esse manum Domini. Legant autem sextum caput libri Sapientiae. Van zijne bevinding verhaalt hij het volgende: Cum hanc contestationem die Jovis Consuli, ut dictum est, porrexissem, deinceps die Veneris mane, cum ex more Psalmum, qui tum ordine sequebatur, summa animi attentione ac profundissima meditatione legerem, subito divina divini numinis benignitate lumen quoddam in mente exortum est, in quo CHRISTI spiritus, qui ducit in omnem veritatem, institutione cognovi, Episcopo Coloniensi, clero, iisque ex Senatu qui erga Deum et me, indignum ipsius ministrum, ingrati contra Deum et CHRISTUM ejus, cum Episcopo et clero conspiraturi essent, omnino, nisi mature resipiscerent, secundum ea eventurum esse, quae Psalmo illo continentur. Erat autem is Psalmus 109.

Met verklaarbare gestrengheid werd VELSIUS nu behandeld, vooral nadat hij in eene door hem zelven uitgegevene Supplicatio LUTHER's opvatting van het avondmaal aangeprezen en de transsubstantiatie genoemd had: doctrina ex Sophistica oriunda, S. S. et Ap. traditionibus prorsus contraria.

Hij werd van ketterij beschuldigd en gevangen gezet in den Gereons-toren, waar hij tot den 26en Maart 1556 opgesloten bleef. Hij protesteerde met veel nadruk tegen deze handelwijze, vooral in een schrijven van 12 Juni 1555 aan den keurvorst ADOLPH, Keulen's aartsbisschop, waarin hij dezen op de plichten van zijn ambt wees en op zijne rechtvaardigheid een beroep deed.

Hoe kwalijk deze en dergelijke stappen hem ook geduid werden, waakte toch blijkbaar de beschermende hand van enkelen over hem, die zijn leven beveiligden en den gevangene het genot van zekere vrijheid verschaften.

Werkeloos bracht hij zijne dagen in dien gevangen staat

niet door. Hem viel daar een visioen te beurt, hem, die zichzelven den titel gaf van Servus Dei altissimi et CHRISTI regis aeterni populorum ac gentium. Belangrijker, dan de door hem daarvan gegevene beschrijving, is de brief aan een ongenoemden vriend, in qua justificantis fidei vis et natura ex sacrarum literarum irrefragabili doctrina lucidissime describitur lectu et cognitu utilissima. Al heb ik dien uitvoerigen brief bij herhaling gelezen, het is mij niet gelukt te ontdekken, wie de doctus et pius vir is, aan wien hij gericht werd als antwoord op de door dezen aan VELSIUS gezondene letteren [1]). Met instemming vernemen wij, wat naar de zienswijze van VELSIUS de natuur van het geloof is. Neque enim de qua nunc agimus fides opinio aut existimatio est, qua quomodocunque Deum nobis per CHRISTUM reconciliatum esse arbitramur: aut in CHRISTI meritis, ut delicati Epicurei pueri, molliter acquiescimus. Nam hujusmodi ignava esse, et adumbrata quaedam persuasio potest, quam nulla omnino justitiae sequantur opera; quam non fidem absolute simpliciterque, sed cum adjunctione, fidem mortuam sacrae appellant literae; sed hujusmodi quaedam (ut breviter universam ejus naturam complectar) assensio firma, qua et Deum πιστὸν, id est fidelem, talemque cui merito fidem habeamus et

---

[1]) De merkwaardige persoonsaanduiding, welke verder in den brief voorkomt, helpt mij niet genoeg om het raadsel op te lossen. VELSIUS schrijft, pag. 122: Nunc ut ad ea etiam epistolae tuae veniam, in quibus tam amanter, tam pie me consolari et erigere instituis: scito me, cum ea legerem, prae gaudio spirituali lachrymas continere non potuisse. Sic enim dicebam: Talésne in principum aulis inveniri viros? Sed quid mirum, in ejus principis, qui non solum cum regia sua conjuge amantissime simul et piissime vivit sed etiam ebrietatem, ut audio, et crapulum, his nationibus ἐπιδήμιον malum, quam maximé detestatur et odit: qui non solum ipse multiplici cognitione et prudentia instructus est, sed ejusmodi etiam consiliarios sibi ascivit, viros moderatos et consilii dexteritate conspicuos. Quam etiam ob causam non dubito, quin magni aliquid boni hisce nationibus hinc proficiscetur.

in cujus absoluta autoritate acquiescamus, credimus; et ipsi etiam ejusmodi, id est πιστοὶ reddimur, ut vera et salutaris fides non modo erga Deum et verbum ejus certam fiduciam, sed etiam perfectam, quoad ejus fieri et ab homine praestari potest, obedientiam et Dei Christique ejus praeceptis obtemperationem includat.

Toenmaals behoorde hij tot degenen, die op kerkelijke gemeenschap weinig of geen prijs stelden, maar allen nadruk legden op persoonlijke en individuëele gemeenschap met JEZUS CHRISTUS: veram fidem et vivam universae virtutis ac justitiae fundamentum esse — is zijne leus. Van paus en kerktraditiën en conciliën is bij hem geen spraak meer; de Evangelie-belijder is in hem ontwaakt. Als van zelf keerden zijne herinneringen vaak naar Straatsburg terug, de stad, die hem weleer het verkeer met waardige dienaren van den Heer had verschaft. Een treffend blijk, dat hij in dit verleden leefde, levert ons de bundel zijner epistolae. In het laatst van December 1555 schrijft hij aan den Straatsburger Rector, JOANNES STURM, een uitvoerigen brief, in qua veri Christiani hominis commentatio ac meditatio, cujusmodi esse debeat, describitur et Christianae philosophiae vis breviter explicatur. Het schrijven draagt meer het karakter van eene redevoering dan van een brief. De auteur geeft ook hier alweer bewijzen van zichzelven niet te kennen en spreekt op een toon van vertrouwen, die hem niet voegt. Dat men oordeele: haec sunt, in quibus sum totus: his me instruo, his munio, his fido, ad Deum et supera animum meum erigo, in his beatitudinem et felicitatem positam esse existimo. Itaque nec ad Caesarem ut excurram, nec ad Pontificem ut scribam, mihi (quod adversarii faciunt) opus est, nec undique tremebundus, unde aliquid subsidii habere possim, circumspiciam necesse est. In tuto res meae sunt, securo loco positae.

De laatste bladzijde is niet zonder belang voor eene nadere

bekendheid met den schrijver en met den kring, waarin hij te Straatsburg zich bewoog.

Nobis stat sententia, hinc non discedere, nisi prius vocationis nostrae ratione plene perfecteque cognita a nobis scientificis demonstrationibus confirmanda, eam non solum Episcopus, Clerus et Universitas, sed etiam totus Senatus rejiciat: quod mihi futurum nunquam persuadeo, cum non pauci boni viri et Deum timentes in eo sint. Si tamen, quod Deus avertat, hujusmodi quid evenerit, Apostolorum, imo CHRISTI doctrinam secutus, pulverem a pedibus excutiam, ipsique, quid deinde eventurum sit, experientur.

Haec meae est, qua ad Colonienses in carcere fungor, legationis a Deo ratio et forma mihi praescripta, a qua recedere sine scelere non licet.

Vestrum nunc erit, amicissime STURMI, assiduis ad Deum fundendis in Ecclesia vestra, ubi veritatis Evangelicae doctrina personat, precibus, nostros conatus adjuvare aliosque ut idem faciant sedulo hortari.

Caeterum quae nostrae sit vocationis ratio, ex libro *κρίσεως*, Epistola ad FERDINANDUM Regem Romanorum, Principes Electores, reliquosque Imperii status, nec non Parabolis constat. Salutabis officiose nostro nomine socerum tuum D. JOANNEM SAPIDUM, D. PETRUM MARTYREM, *ἐν τῷ διαλέγεσθαι ἔννομον καὶ ἀγαθὸν συνουσιαστήν*, D. JOANNEM MARBACHIUM, divini verbi concionatorem et Theologiae professorem eximium, D. PETRUM DASYPODIUM, virum undecunque doctissimum, et reliquos uno nomine vestri tum Collegii tum Scholae professores omnes et viros doctos; atque inter caeteros nominatim D. JOANNEM SLEIDANUM, *τὸν τὸ ἱστορικὸν ἐξακριβοῦντα*, et D. FRANCISCUM BALDUINUM, Juris studio instaurando natum. Vale, vir carissime: et me, ut facis, amare pergito. E carcere Gereonis, Coloniae, Non. Decemb. Anno 1555.

Tui amantissimus

JUSTUS VELSIUS.

Dat hij uit zijne gevangenis bij herhaling zich tot den burgemeester VON LYSKIRCHEN en de regeering, zelfs in dichtmaat, wendde, laat zich denken en uit zijne gedrukte brieven bevestigen. Gaan wij met stilzwijgen de letteren voorbij, door hem aan een ongenoemden vriend geschreven, postridie dom. Laetare anno 1556, wij vestigen wel de aandacht op zijn brief aan den Roomsch-koning FERDINAND, waarvan hij zelf melding maakt in zijn schrijven aan STURM. Het doet mij leed, geen exemplaar er van te hebben aangetroffen; uit de hier en daar voorkomende vermelding van het stuk blijkt, dat de titel luidde: epistola ad FERDINANDUM Romanorum regem, Principes Electores, reliquosque Imperii Status.

Over den inhoud kunnen wij echter oordeelen, daar wij zeker niet ver van den rechten weg afdwalen, als wij een beroep doen op de praefatio der Apologia, waarin VELSIUS het woord voert tot FERDINAND en tot keizer KAREL V (over welke wij later zullen handelen), dewijl wij deze houden voor eene herhaling van de ons onbekend geblevene epistola. Ook MELANTHON vernam zijne klachten: Ex Belgico accepi VELSII medici captivi litteras [1]), wier inhoud de hervormer in eene mededeeling van dienzelfden tijd aldus omschrijft: »in quibus haec sunt verba τὰ ὄντα καλῶ, οἶδεν ὁ θεός. Exaudita est mihi vox angeli: brevi videbis ruinam regni pontificii". En wat MELANTHON volgen laat: »non prorsus contemno talia vaticinia, quae, »undecunque sunt, significant, impendere magnos motus, »quos, ut Filius Dei gubernet, precor" [2]), bewijst wel voor de achting, waarin VELSIUS toen nog bij hem stond. Of

---

1) Corp. Ref., VIII, pag. 692.

2) L. l. pag. 694. Vgl. ook de door BAXMANN afgedrukte brieven van MELANTHON in ILLGEN's Zeits. f. d. Hist. Theol., 1861, S. 624.

hij zijn voornemen »respondeo captivo VELSIO" [1]) volvoerd heeft, is ons niet gebleken.

In wijden kring trok het lot van VELSIUS aandacht en medelijden. Een ongenoemde schreef aan CASSANDER en diens vriend WOUTERS, onder dagteekening van Maart 1555, uit Augsburg: dominum VELSIUM salutate et rescribite quis fuerit Tragoediae exitus. Apologiam si quam edidit, ad me mittite [2]).

CASSANDER koesterde nu welwillende gevoelens jegens VELSIUS; diens gedragingen in den jongsten tijd hadden sympathie bij hem opgewekt, getuige de brief, dien hij richtte aan beider vriend REYNT ALBERDA, den gunstig bekenden burgemeester van Groningen [3]). De VELSII nostri metamorphosi puto vos quaedam audivisse. Is sibi asserit, carcerem hunc non locum poenarum, sed pietatis vero scholam fuisse, ut qui illum ex prophano Philosopho Christianum theologum reddiderit; ita factum est, ut qui ante, ut nosti, nihil praeter inanes afflaret glorias, nil modo nisi spirituale et coeleste spiret. Itaque Episcopum literis, Senatum, tum scriptis, tum voce commonefecit, et nisi obtemperent, exitium minitavit et quam strenue et graviter haec inculcat, tam fortiter et graviter ab illis contemnitur ut videtur. In het breede beschrijft CASSANDER vervolgens de wijze, waarop het lijden van VELSIUS een einde nam. Uit zijne gevangenis werd hij bij nacht naar een gereed liggend schip gebracht en te Mühlheim aan wal gezet. Vandaar schijnt hij zich onverwijld naar Frankfort aan de Main begeven te hebben.

Of zijn vertrek uit Keulen betreurd werd? Was hij daar

---

1) L. l. pag. 698.
2) BURMANNI, Sylloge epistol. II, pag. 237.
3) Opera, pag. 1158 sq.

het middelpunt eener reformatorische beweging geweest? Liet zijn heengaan een merkbaar ledig achter?

Toestemmend kan op deze vragen niet geantwoord worden. Aantrekkende kracht is zijn leven lang niet van hem uitgegaan. Hij werd verwijderd en men miste hem niet. Het voorgevallene werd als een persoonlijk feit ras vergeten. De auteur der Historia Collegii Coloniensis Societatis JESU ab anno 1542, quo Societas nostra primum hac in urbe coepit sedem figere cet.[1]), verklaart in zijn overzicht van hetgeen in den loop der jaren voorviel, dat gedurende 1554 en 1555 niets van belang plaats greep.

III.

Het zal niet overbodig zijn, eenige oogenblikken in verbeelding te vertoeven ter plaatse, werwaarts VELSIUS zijne schreden gewend had, helaas te kwader ure; toenmaals toch was Frankfort a/M. allerminst de plek, waar een man als VELSIUS vinden kon wat hij voor alles noodig had, rust[2]); want hij kwam er op een tijdstip, dat de kerkelijke wereld in groote beweging was.

Laat mij den toestand met korte trekken schetsen. In het begin van 1554 bevond zich te Frankfort de Waalsche predikant VALERANDUS POLLANUS, uit Engeland gevlucht, om de vervolging van koningin MARIA te ontwijken; een deel zijner gemeente was hem gevolgd, dat eerst te Keulen

---

[1]) In uittreksel vertaald en opgenomen door V. BIANCO, A. a. O., S. 855 flg.

[2]) De toenmalige gesteldheid van Frankfort verdient de aandacht van de beoefenaars der kerkelijke geschiedenis; wie het voorrecht mist, om te kunnen raadplegen de 4 folio-banden Frankfurter Religions-Handlungen, leze FRESENIUS' Kirchengeschichte von denen Reformirten in Frankfurt a/M. (1751) en vooral STEITZ' monographie der Lutherische Prädicant Hartmann Beyer (1852), S. 99 flg.

vertoefd had, om, indien de Frankforter Raad het vergunde, met haren leeraar in laatstgenoemde stad een veilig onderkomen te vinden. Werkelijk willigde de Raad het verzoek in en werd aan POLLANUS vergund de godsdienstoefeningen zijner geestverwanten te leiden. Maar toen bleek, dat de Waalsche gemeente geenszins in de Luthersche avondmaalsbeschouwing deelde, werden er van de zijde der Luthersche predikanten van Frankfort bezwaren geopperd, om die vreemdelingen te laten in het vrije genot van openbare belijdenis.

Deze Waalsche broeders waren in het laatst van Juni gevolgd door Engelsche Protestanten, die, evenzeer te Frankfort gunstig ontvangen, om dezelfde oorzaak weldra in de uitoefening der hun door den raad toegekende vrijheid belemmerd werden. Het volgend jaar 1555 zag men Vlaamsche vervolgden Frankfort binnentrekken, waar dezen, door A LASCO voorgegaan, de veilige wijkplaats vonden, die hun in Denemarken en elders ontzegd was. Ook tegen dezen verhief zich Luthersche rechtzinnigheid, en wel zoo luid, dat A LASCO genoopt werd om in schrift te brengen en door den druk gemeen te maken een purgatio ministrorum in Ecclesiis peregrinis Francofurti, adversus eorum calumnias, qui ipsorum doctrinam de CHRISTI Domini in coena sua praesentia, dissentionis accusant ab Augustana Confessione[1]).

Ik zal niets in het midden brengen ter verontschuldiging van den harden geloofsijver der Luthersche predikanten; doch ik durf de stellige verzekering geven, dat de daardoor verwekte nadeelen minder groot waren, dan die, welke het gevolg moesten heeten van de binnen de gemeenten der vreemdelingen heerschende oneenigheden. In het breede

---

[1]) Opera, ed. A. KUYPER, tom I, pag. 243 sq.

daarvan hier op te halen, mag ik overbodig heeten, dewijl het voor mijn oogmerk voldoende is, vluchtig de kennismaking met de voorgangers dier gemeenten te hernieuwen; met hen toch kwam VELSIUS in aanraking.

Reeds noemden wij VALERANDUS POLLANUS. De vervolgingen hadden op hem allerschadelijksten invloed gehad. In 1547 had hij, te Basel vertoevende, zich zeer onbehoorlijk gedragen, zoodat BULLINGER van zijnen vriend FR. DRYANDER deze waarschuwing ontving: »si VALERANDUS forte ad vos venerit, agnoscas naturam hominis et scias in quibus causis versetur, quae non solum ipsi erunt damno, sed honestissimis etiam hominibus sunt dedecori [1]). Bovendien was hij wrevelig, twistziek en bij de meeste leden zijner gemeente weinig of niet geacht. De eenige, die zoover ik weet iets tot zijn lof heeft gezegd, is A LASCO, die in een brief aan CALVIN het volgende over zijnen ambtgenoot schreef [2]): Illud unum scio et testari etiam vere possum, VALERANDUM graviter secum ipsum colluctatum esse et in dies colluctari, ut se ipsum vincat. Quod equidem certaminis genus, ut est omnium longe pulcherrimum, ita etiam omnium longe difficillimum esse fateamur necesse est, quicunque in Domino in dies magis ac magis renovari ex animo optamus.

Vrijwillig legde POLLANUS zijn dienst neer, toen hem bleek, dat hij op die plaats geen nut stichtte, en naar zijn eigen aan CALVIN afgelegd getuigenis, wellicht de vrede in de gemeente door zijn heengaan kon bevorderd worden. Zijne verwachting is niet vervuld. De man, die de plaats innam van den pas overleden predikant RICHARD VAUVILLE, de uit Wesel beroepene FRANCISCUS RIVERIUS, meer bekend onder den naam van PERRUCELLUS, geraakte alras met den

---

1) Vgl. Zeitsch. f. d. Hist. Theol. 1870, S. 415.
2) Opera, II, pag. 715.

anderen Waalschen predikant HOUBRAQUIUS in hevig geschil, terwijl inmiddels POLLANUS pogingen aanwendde om het neergelegde ambt weer op te vatten [1]).

Wijd uiteenloopende waardeering van liturgische vormen verdeelde de Engelsche gemeente. JOHN KNOX was haar voorganger sedert November 1554, die, op aandrang van CALVIN, aan haar beroep gehoor gegeven en aanvankelijk daar een gezegenden werkkring gevonden had, hoewel hij met goedvinden der gemeente vele liturgische gebruiken, op raad van CALVIN, afgeschaft had. Maar nauwelijks was R. COX, weleer de leermeester van koning EDUARD, te Frankfort gekomen, of deze verzette zich tegen de ingevoerde veranderingen, en dwong KNOX den dienst der gemeente te verlaten. Vóór de komst van VELSIUS was KNOX afgereisd; toen deze er kwam, hoogst waarschijnlijk in de eerste dagen van April 1556, vond hij er A LASCO nog werkzaam, wel niet in betrekking van predikant, maar als voorstander en geestelijken vader der Vlaamsche gemeente, een man van invloed, die moedig voor zijne gevoelens streed en van wien, naar ik meen, geen kwaad is gezegd dan door degenen, met wie hij in dogmatische inzichten verschilde. Ik twijfel echter, of zijne zeer bepaalde leerstellige overtuigingen op VELSIUS wel groote aantrekkingskracht hebben geoefend.

Of MARTINUS MICRONIUS bij de Vlaamsche gemeente te Frankfort het predikambt waargenomen heeft, wordt in twijfel getrokken [2]); dat PETRUS DATHENUS er werkzaam was sedert 1555 blijkt uit zijne mededeeling: »welche (verjagten »Christen) sampt gedachten Hern VON LASKY, mich durch »ir schreyben zu irem Kirchendiener beruffen haben" [3]) en

---

[1]) Frankf. Religions-Handlungen, II, S. 186 flg.

[2]) Frankf. Religions-Handl., II, S. 193.

[3]) Kurze und warhafftige Erzëhlung, door DATHENUS zelven opgesteld en ons bewaard in Frankf. Religions-Handl. II, Beylage S. 127. Vgl. over de waarde van deze Erzëhlung Dr. TER HAAR, Specimen Dath.

uit de Ghesch. ende Handel. der gem. in Engeland[1]): »na zekeren tyd zo is A LASCO verreyst van Embden na Frankfort en vercreegh van d'overheyd, dat »aldaer een Nederduytsche Gemeente opgericht wierdt tot »troost van de verstroyde broeders; den predikant, die »dese Gemeente eerst bediende, was den vermaerden PETRUS »DATHENUS". Waarschijnlijk werd hij uit Embden naar Frankfort geroepen. Moeielijke tijden doorleefde hij in zijn dienst, predikende en strijdende. Wie verwacht van den toen 24jarige de bezadigdheid, die rijper jaren nauwelijks siert?

Zoodanige voorgangers bezaten de gemeenten der vreemdelingen in de dagen, toen VELSIUS er aankwam om er zich metterwoon te vestigen. Aan het onderricht der jeugd in de kennis der philosophie of oude talen blijkt hij zich gewijd te hebben. Althans wij kunnen hier het bewijs overleggen, dat neven van MATTHYS WEYER aan de zorg en het onderwijs van VELSIUS werden opgedragen.

Genoemde WEYER, over wien ARNOLD enkele merkwaardigheden mededeelt[2]), leefde te Wesel, waar hij 25 April 1560 op 39jarigen leeftijd ontsliep. Hollander van geboorte, behoorde hij tot de talrijke schaar, die, met de Roomsche kerk gebroken hebbende, van geenerlei kerkelijke verbintenis eenig heil meer verwachtte. Het geschreven woord, de bijbel, en het inwendig woord, het geweten, waren zijne onfeilbare gidsen om te komen tot het einddoel der schepping, de volkomene herschepping naar het Godegelijkend beeld van den tweeden Adam. Driemaal daags verscheen hij voor den Heer in het gebed, des morgens, des mid-

---

vit. exhib. (1858) pag. 24; over de moeiten der gemeente door de Lutherschen aangedaan, Werken der Marnix-Ver., Serie III, deel I, bl. 46.

[1]) Werken der Marnix-Ver., Serie III, deel I, bl. 24.

[2]) Kirchen- und Ketzer-Hist., IIer Theil, S. 336 flg.

dags, des avonds. De gedachte, dat dergelijke plechtige handeling hem wachtte, dergelijke verschijning voor God, gelijk hijzelf zich uitdrukt, prikkelde hem tot het streven naar heiligmaking, dewijl hij anders voor den heiligen God niet zou hebben durven verschijnen.

Tot de geestverwanten van FRANCK of SCHWENCKFELD kan hij niet gerekend worden; van hunne dogmatische denkbeelden vinden wij bij hem geen spoor. Het Huis der liefde acht hij op vleeschelijke grondslagen gebouwd en een geschrift als dat van DIRK PHILIPS van die nieuwe creatuer wekt zijne sympathie niet, dewijl het boetvaardigheid en wedergeboorte kwalijk onderscheidt. Om de laatste is het hem te doen; de ware en algeheele afsterving der zonde rekent hij het doel des levens. Een zuiver geestelijken Wederdooper zou ik hem willen noemen, die geen hooger vorm van godsdienstig leven kende, dan dat van het individu en de kracht van het gemeentelijk of kerkgenootschappelijk leven miskende.

Met hem stond VELSIUS in betrekking; sinds hoelang, weten wij niet; twee brieven, door WEYER aan VELSIUS gericht, komen voor in de Grondelicke Onderrichtinghe van veelen Hoochwichtighen Articulen, eenen yegelycken die tot Reyniginge zynre Sunden ende in die wederghebоorte begheert te comen, seer dienstelyck. Doer den hooch — van Godt verlichten M. W. met zynen vrienden, bekenden ende bywoonderen tot verscheyden tyden soo schriftelick als mondelick ghehandelt ende wtghesproken. Alles na syn doot 't eerst byeenvergadert ende aen den dach ghegheven, enz. Francfort 1579[1]). De eerste bevat, volgens de daarboven ge-

[1]) Tot heden is het exemplaar, dat voor mij ligt, het eenige, dat mij bekend is geworden. Uit de bibliotheek van C. P. SERRURE (Catalogue I,

plaatste inhoudsopgaaf, eene schoone vermaning, hoe men de jeugd opvoeden moet »met een claer onderscheit, hoe »verre die Philosophen verscheyden zijn van die Christen". Aanbeveling der jonge neven is aanleiding tot dit schrijven, waarin over de lotgevallen en geloofsverwisseling van VELSIUS geen woord voorkomt, maar hij wel, als van ter zijde, om zijne ingenomenheid met de classieke wereld terecht gewezen wordt. WEYER erkent nogtans, dat de oudheid edele burgers gehad heeft, doch betuigt zijne verwachting, dat het Christendom iets veel grooters en heerlijkers voortbrengen moet en voortbrengen zal. VELSIUS leide de hem toevertrouwde jongelingen niet slechts op tot kennis der classieken, maar vooral tot de »kennisse CHRISTI".

De volgende brief, de 19e van den bundel, is ook gericht aan VELSIUS, en begroet hem als »lieve Doctor". Hij is van belang voor nadere kennismaking met den persoon van VELSIUS. Op den toon der zachtmoedigheid wordt er in uiteengezet het verschil tusschen hooghartigen en Christelijken ijver. Hoewel het niet uitdrukkelijk gezegd wordt, schijnt VELSIUS eene vermaning verdiend te hebben. Het *discite a me, quod mitis sim et humilis corde* wordt hem herinnerd, en hij met nadruk der genade Gods aanbevolen, opdat »den *ick* soo groot niet sy". Over des schrijvers neven wordt geen woord gerept, zoodat ik onderstel, dat zij niet meer aan de zorgen van VELSIUS waren toevertrouwd.

---

pag. 35 N° 264) ging het over naar de koninklijke te *Brussel*. De inhoud bestaat uit *brieven en reden of spreuken*; het is 200 bladzijden groot in 8°. De bezorger van den druk noemt zich niet; hij verhaalt, dat de bundel, waarvan hij de uitgaaf op zich nam, verzameld is door een jong mensch, namelijk JAN SPE, die veel aan het huis van WEYER verkeerde, en elf maanden na zijnen vriend, 2 Maart 1561, ontsliep. Vanwaar het komt, dat het boek eerst in 1579 ter perse gelegd is, blijkt nergens; van de vertaling in het Duitsch en herdrukken in onze taal maakt ARNOLD, *Kirchen- und Ketzerhist.* II, S. 336 gewag, die ook een uitvoerig en nauwkeurig overzicht van WEYER's boek zijnen lezers ten beste geeft.

Trouwens, een ernstig en bedachtzaam man als WEYER mocht geen vrede hebben met den weg, dien VELSIUS te Frankfort betrad. Immers, van rustig studeeren en onderricht geven kon wel geene spraak zijn.

Op kerkelijk gebied deed hij zich kennen als een drijver, met wien WEYER niet sympathiseerde. Laat mij slechts verhalen, wat er gebeurde.

VELSIUS had zich, kort na zijne vestiging te Frankfort, vervoegd bij een der predikanten van de Engelsche gemeente, ROBERT HORNE [1]) en dezen medegedeeld, dat hem profetische openbaringen waren ten deel gevallen, waarover hij in het openbaar het woord wenschte te voeren. HOTMAN, aan wien wij dit bericht te danken hebben, noemt hem, homo loquaculus et satis audax [2]). Ook bij de Waalsche gemeente heeft hij gepoogd als prediker op te treden en zoo de bestaande orde in den dienst te storen.

Het gerucht van dergelijk vergrijp tegen de kerkelijke tucht klonk luid; zelfs de Duitsche predikanten van Wesel werden er door in het harnas gejaagd tegen de voorgangers van de gemeenten der vreemdelingen, die met allerlei moeielijkheden hadden te kampen [3]).

Toen CALVIN omstreeks dien tijd te Frankfort kwam, om als vredestichter zoo mogelijk de verdeelde Christenheid te vereenigen en vooral verzachting te brengen in de harde bejegening, die de Engelsche vluchtelingen daar ondervonden [4]), maakte hij ook, op allesbehalve aangename wijze, met VELSIUS persoonlijk kennis, van wiens aanwezigheid in Frank-

---

[1]) Later werd hij bisschop van Winchester en bleef met de Zwitsersche godgeleerden zeer bevriend.

[2]) Vgl. FR. et JOA. HOTOMANORUM epistolae ex Bibl. J. G. MEELII (1700), pag. 10 of Corpus Reform. XLIV, pag. 301.

[3]) Vgl. RIVERIUS in de door hem geleverde Historia, Frankf. Relig-Handl. I Beylage, S. 183, uit wiens bericht de noot bij WOLTERS Reform. der Stadt Wesel, S. 209 gewenscht licht ontvangt.

[4]) HENRY, das Leben Joh. Calvins, III, 1er Abth., S. 417 flg.

fort POLLANUS reeds vroeger bericht gezonden had [1]). CALVIN beklaagt zich over de moeite, hem door VELSIUS aangedaan, in een brief aan MELANTHON, van wien hij weet, dat deze reeds bij herhaling aan VELSIUS geschreven heeft. Die brieven zijn niet bewaard. Wij kunnen den inhoud wel gissen; zij zullen vermaningen en waarschuwingen bevat hebben, waaraan VELSIUS echter geen gehoor gaf. In het omgekeerde geval toch zou CALVIN, onder dagteekening van 17 September 1556, aan MELANTHON niet hebben behoeven te schrijven [2]): quasi vero parum mihi esset in hac re negotii, insanus quidam VELSIUS, ad quem bis scripsisti, novis tricis nos implicuit. Sed ejus importunitati tantum biduum dedimus. De onaangename indruk der kennismaking was CALVIN bijgebleven; te Genève teruggekeerd, beschreef hij aan MUSCULUS het dispuut met deze woorden: interea VELSIUS, cujus tibi opinor non ignotam esse vesaniam, bidui disputatione nos exercuit. Tuebatur liberum arbitrium et praedestinationem oppugnabat. Quanto cum dedecore atque etiam totius auditorii ludibrio discesserit homo mira arrogantia turgidus, ex aliis te scire malo [3]). HOTMAN, die onder de hoorders zich bevond, legt de verklaring af: summa propositionum erat haec: aut esse liberum arbitrium, aut Deum tyrannum esse. Biduum ita disputavit, ut summo omnium ordinum hominumque consensu, si quid reliqui haberet quod de existimatione deperderet, id ei totum sit abjudicatum. De door VELSIUS aangeslagene theses zijn gedrukt geweest; mij kwamen zij echter niet in handen. Doch alleen bij de onderstelde mogelijkheid, dat ze door

---

[1]) Corpus Reform. XLIV, pag. 234.

[2]) Corpus Reform. l. l. pag. 281.

[3]) Corpus Reform. l. l. pag. 319. De geleerde uitgevers deelen eene kantteekening mede in het origineel voorkomende: VELSIUS est, qui ante annos..... BUCERUM in eodem (gen)ere disceptationis..... cavit, die zij noch wij kunnen toelichten.

den druk verbreid werden, laat zich verklaren, dat afwezigen in zeer bepaalde woorden over het gehouden dispuut schreven. Zoo berichtte JOHANNES CNIPIUS aan CALVIN [1]): COELIUS SECUNDUS CURIO in praeclara epistola ad me scripta perhonorificam tui mentionem facit, PELAGIO VELSIUM, AUGUSTINO CALVINUM comparans. Ook WEYER deelde in den 20sten brief des bundels aan een vriend zijn gevoelen over dit dispuut mede. Hij oordeelt over beiden, CALVIN en VELSIUS, ongunstig: de een zoowel als de ander komt hem voor tot groote eenzijdigheid en overdrijving vervallen te wezen, daar beiden de beteekenis van den strijd miskennen, dien de oude mensch met den nieuwen te kampen heeft en het teeken van geestelijk leven, dat in dien strijd gelegen is, voorbijzien.

Zelfs daar, waar wij niet licht het dispuut zouden vermeld achten, vinden wij er gewag van gemaakt, namelijk door SURIUS [2]), wiens voorstelling wel niet in den smaak van VELSIUS zal gevallen zijn, vooral niet dewijl zij een gerucht verbreidde, dat allen grond van waarheid miste: accidit quoque ridiculum quoddam Francofordhiae; CALVINUS publice disputat cum JUSTO VELSIO (qui apud Coloniam Agrippinam parum faustus hospes aliquamdiu haeserat quin et in carcerem conjectus fuerat) de libero arbitrio: cumque ille magnus Sophos, qui apud Genevenses tantum non Deus aliquis habitus est, cum ministris ejus loci de causa Sacramentaria conferre vellet, tanquam Zwinglianus rejectus est, non sine crimine laesae majestatis, si penes Genevates sit sententiae pronunciandae potestas et authoritas. Sunt qui in scriptis suis indicare videantur, VELSIUM, abjuratis erroribus, revertisse ad Catholicam Ecclesiam. Res mihi necdum penitus comperta est: sed si ita tamen est,

---

[1]) Corp. Ref., tom. l. pag. 452.
[2]) Comment. brevis rerum in orbe gestarum (1574), pag. 365.

gratulandum est homini docto, quod magno et raro Dei beneficio potuit agnoscere lapsus suos.

Die verwachting is niet vervuld. Welke stappen VELSIUS ook gedaan hebbe, de door SURIUS gewenschte is achterwege gebleven, zoodat men het bericht van HAMELMANN: quamquam ille VELSIUS ad Apostasiam postea dilaberetur [1]), voor ongeloofwaardig te houden heeft.

Terwijl VELSIUS te Frankfort metterwoon gevestigd was, nam hij de diensten der drukpers te baat om over zijn lot en zijne gevoelens de rechtbank van het publiek te laten beslissen. In die stad teekende hij decimo Cal. Sept. MDLVI de uitvoerige praefatie zijner Apologia contra haereticae pravitatis appellatos Inquisitores, eorumque captiosa de fide ipsi proposita interrogatoria, in qua quae maximo Dei optimi, sapientissimi et potentissimi beneficio, extremis his temporibus, salutariter inter homines, in profundissimum animi perturbationum, ignorantiae, errorum et vitiositatis universae barathrum sua culpa praecipitatos et demersos, ibique quasi somnum quemdam profundum dormientes, et umbris ac imaginibus gaudentes, excitatae sunt dubitationes et controversiae, eorumque maxime opera, in quorum, aliquousque a gravi somno veluti expergefactorum, animis dubia lux et tanquam diei crepusculum quoddam jam exortum est, ejusdem etiam benignissimi numinis misericordia et gratia, demonstrative ac scientifice ex indubitatis notionibus et principiis, sacrisque ac divinitus traditis oraculis, iisque, quae hinc confecta et

---

[1]) Oper. geneal. hist. pag. 1338.

conclusa sunt, tum dissolvuntur tum explicantur. Cui per ἀνακεφαλαιώσεως seu epilogi modum brevis etiam quaedam fidei ipsius confessio subjuncta est[1]). Die praefatie bevat den brief, waarmede hij zich tot KAREL V en diens broeder FERDINAND wendde, als de door hem geëerde overheid, van welke hij bescherming voor zijn persoon en de belijdenis zijner gevoelens verwachtte. Hij verdedigt daarin het recht van het koesteren van gemoedelijke twijfelingen en beklaagt zich over de harde behandeling hem te Keulen aangedaan. Met name beschuldigt hij den welbekenden JOHANN GROPPER (incitatae mentis homo) als den opstoker van het hem aangedane leed, waarvan hij eene uitvoerige beschrijving geeft, in de hoop, dat de hooggeplaatsten, om het belang der zaak en wegens het ongelijk, hem, een hunner onderdanen, berokkend, op het gebeurde hunne aandacht zullen vestigen. Volgaarne maak ik mij de gelegenheid ten nutte, om eenigszins uitvoërig bij den inhoud der Apologia stil te staan. Zij brengt de vragen hem door de geloofsonderzoekers gedaan ter kennisse van de lezers.

I°. An credat, unam sanctam Catholicam et Apostolicam Ecclesiam: eamque non solum invisibilem, sed etiam visibilem in terris existere.

II°. An credat, Christum inde ab initio apud sanctam suam Ecclesiam perpetuo fuisse eamque suo spiritu semper rexisse, recturum deinceps usque ad consummationem seculi.

III°. An credat, apud hanc Ecclesiam semper fuisse ac fore dogmatum ad salutem necessariorum veritatem.

IV°. An credat, extra hanc Ecclesiam neque salutem neque remissionem peccatorum esse omnesque, qui se ab ea

---

[1]) Het zeldzame boek werd mij uit de bibliotheek der Utrechtsche hoogeschool goedgunstig ter leen verstrekt.

destinata mentis alienatione separant, vel haereticos vel schismaticos merito censeri.

V°. An credat, sancti PETRI, cui in genere dictum est, Pasce oves meas, cathedram, quae Romana est Ecclesia, inter caeteras omnes principalitatem obtinere et ab ea unitatem sacerdotalem, ut CYPRIANUS ait, et Ecclesiae Catholicae pendere.

VI°. An credat, oecumenica concilia, rite et legitime indicta, in definitionibus fidem concernentibus a tota Ecclesia postea receptis, unquam errasse, aut ejusmodi definitiones rursum in dubium revocari, aut disputari licere.

VII°. Num credat, Ecclesiam Catholicam apud eos, qui nostro seculo Ecclesiam Romanam et ordinariam Episcoporum successionem, et Ecclesiasticam hierarchiam, nobis quasi per manus traditam, non agnoscentes, se Euangelicos vocant: an vero apud omnes toto terrarum orbe diffusos Christianos, Catholicos communiter appellatos, qui Ecclesiae unitatem sub obedientia unius Romani Pontificis colunt et conservant, existere, cum apud utrosque esse non possit, ut beatus CYPRIANUS ait, et scriptura pariter, ac ratio scripturae consonans convincit. Hinc diligenter quaeritur a VELSIO: an noster sit, aut adversariorum.

VIII°. An credat, sanam doctrinam, quae ad salutem aeternam creditu et observatu necessaria est, in Ecclesia Romana seu Catholica, quae sancti PETRI sedem agnoscit, aliquot superioribus seculis, in hancusque diem, humana et sophistica doctrina corruptam et contaminatam esse.

VIIII°. An credat, huic urbi Coloniensi veritatis lumen in doctrina CHRISTI hucusque defuisse, quod praeteritis temporibus absconditum per ignorantiam hactenus dissimularit Deus: id quod ipse VELSIUS primus velit in ipsam inferre.

X°. An credat, MARTINUM LUTHERUM, PHILIPPUM MELANTHONEM, ZWINGLIUM, OECOLAMPADIUM, et caeteros qui ab his vel Lutherani vel Zwingliani dicuntur, et se uno nomine Euangelicos appellant, viros non modo doctos, sed et pios censendos esse, quibus uberius ingenii et verae eruditionis donum contigerit.

XI°. An credat, hosce viros doctrinam Romanam ad salutem pertinentem, non temere, nec sine magna causa insectatos fuisse, nec insectari.

XII°. An credat, formam inquisitionis, qua hodie in Ecclesia secundum jura Canonica contra haereticos seu de haeresi suspectos proceditur, verae et Catholicae Ecclesiae fuisse incognitam.

XIII°. An credat, jura communia, quae in libris decretorum, decretalium, et Clementinarum constitutionum continentur, secundum quas in foro Ecclesiastico in causis judicatur, nova et illegitima jura esse et cum CHRISTI et cum Apostolorum institutis pugnare.

XIV°. An credat, in sacro altaris mysterio panem et vinum, vi verbi coelestis, cum accedat consecratio, in veram carnem et verum sanguinem CHRISTI converti et transsubstantiari, ita quod facta consecratione etiam ante sumptionem, et deinceps sub externis saltem speciebus, viva et vivificatrix caro et sanguis CHRISTI, cum sua divinitate hypostatica unione conjuncta, vere, realiter, et substantialiter existant.

XV°. An credat, non solum digne, sed etiam indigne fide minus solida et impura conscientia communicantes, verum CHRISTI sanguinem et carnem percipere.

XVI°. An credat, veram carnem et verum sanguinem a consecratione facta, sub speciebus externis, quamdiu salvae et ad sumendum idoneae perseverarint, permanere: An vero credat, eucharistiam, quae in usus infirmorum, et aliorum CHRISTI fidelium religiose demum sumenda

asservatur, symbolicum tantum panem, non etiam vere et realiter corpus et sanguinem CHRISTI esse.

XVII°. An credat, CHRISTUM, in eucharistia vere et realiter praesentem, adorandum esse, cum manibus sacerdotum elevatur, ostenditur et porrigitur.

XVIII°. An credat, eucharistiam asservatam in ciborio seu pixide, aut deportatam, aut circumlatam adorare, idololatriam esse: et an credat illos, qui in Germania et alibi hoc docere presumpserunt, viros doctos et pios et uberius ingenii et verae cognitionis donum accepisse: caeterum eos, qui contrarium sentiunt, pro crassis et carnalibus habendos esse.

XIX°. An credat, olim BERENGARIUM asserentem, panem et vinum, quae in altari ponuntur, post consecrationem solummodo symbola seu nudum sacramentum esse et non verum corpus et sanguinem CHRISTI, jure a tribus oecumenicis conciliis Verselensi, Evionensi et Romano damnatum, et ad palinodiam adductum fuisse, quae habetur, de consecratione, dist. 2 c. Ego BERENGARIUS.

XX°. An credat, MATTHAEUM et LAURENTIUM VORSBACH, et GODDERDUM HORNECKER, quorum primus parvulorum Baptismum improbat: secundus, LAURENTIUS CHRISTI vivificatricem carnem divinitati suae conjunctam in eucharistia contineri pernegat: tertius HORNECKER eucharistiam, quando in altari reponitur seu deportatur vitulum Bethavem proclamat: et simul omnes adorandum esse inficiantur: an credat, hos injuste carcere et vinculis constringi et inquisitioni objici.

XXI°. An credat, cives hujus urbis ab hoc die usque in tempus quo primum eucharistiam, cum elevatur, reponitur, et deportatur, adorant, pro idololatris habendos esse.

XXII°. An credat, verum corpus et sanguinem CHRISTI atque adeo totum CHRISTUM sub una qualibet specie sacra-

menti contineri: ideoque cuilibet homini Christiano, sacrificanti sub una specie, communicari.

XXIII°. An credat, pie et religiose ob evitationem multorum periculorum et scandalorum a Constantiensi et Basiliensi conciliis constitutum esse, consuetudinem Ecclesiae communicandi laïcos sub una specie, non ut sacrilegam damnandam: sed ut piam et rationabilem observandam esse, donec generali concilio aliud statuatur.

XXIV°. An credat, verum corpus et sanguinem CHRISTI in Eucharistia verum et Deo gratum sacrificium esse, quod Deo pro vivis et pro mortuis in Ecclesia sua, donec CHRISTUS ad judicandum redierit, sit offerendum.

XXV°. An credat, lavacrum baptismatis esse aquam regenerantem et purificantem, seu, ut CYPRIANUS vocat, undam genitalem, qua abluto conferatur gratia regenerans et justificans, ipsi per spiritum sanctum indita.

XXVI°. An credat, septem esse Ecclesiae Catholicae sacramenta, id est, formas visibiles invisibilis gratiae, quas simul significant et conferunt, videlicet, baptismi, confirmationis, eucharistiae, poenitentiae, ordinis, matrimonii et extremae unctionis.

XXVII°. An credat, gloriosam Virginem matrem, Apostolos, Martyres, aliosque Sanctos apud Deum viventes, pie venerandos, et ad patrocinandum pro nobis ad Deum implorandos et invocandos esse et an credat, VIGILANTIUM aliter sentientem jure ab Ecclesia damnatum fuisse.

XXVIII°. An credat, defunctorum animas, quae non satis purificatae ob non peractam digne poenitentiam, hinc decesserunt, purgatorii poenas sustinere, easdemque orationibus, eleëmosynis et sacrificiis, quae pro iis in Ecclesia fiunt et offeruntur, adjuvari et AËRIUM haereticum contrasentientem ante mille annos juste ab Ecclesia damnatum esse.

Postremo: An credat, pium esse templa et oratoria externa Deo construere, et ceremonias, quae in ecclesia frequentantur, ad pietatem excitandam et religionem in plebe retinendam, utiles esse: et propterea non abolendas, sed conservandas fore.

De antwoorden, door hem te Keulen gegeven, kennen wij niet, want de voor ons liggende Apologia is — hij erkent het zelf — door hem, uit de gevangenis ontkomen, opgesteld. Trouwens lijdt het geen twijfel, of hij zou Keulen niet levend verlaten hebben, indien hij den geheelen inhoud dier Apologia hadde medegedeeld. In genoemde stad sprak de ergernis zich krachtig uit. Den Nederlander en vroegeren ambtgenoot in de godgeleerde faculteit, JOHANNES SLOT, was het niet genoeg medegewerkt te hebben tot het afzetten van VELSIUS, neen, kort na de uitgaaf der Apologia zond hij in het licht Apologiae Justi Velsii Hagani Confutatio (1557), een jaar later gevolgd door disputationum adversus haereticos liber unus, in quo sub propugnatione articulorum Justo Velsio Coloniae propositorum, omnes ferme hujus Saeculi Controversiae discutiuntur[1]). De pen van dezen adversarius mocht hij niet ontkomen, voor diens hand had hij niet meer te vreezen. Hier te Frankfort belette hem niets, aan zijne gedachten den vrijen loop te laten en in het openbaar rekenschap van zijne gevoelens te geven.

Beweert hij uitdrukkelijk, met zijn geloofsovertuigingen binnen de grenzen der Confessio Augustana gebleven te zijn, hij zegt meer dan hij bewijzen kan. Wat hij ten aanzien van den doop belijdt, wettigt de tegen hem geuite beschuldiging, dat hij Anabaptistische gevoelens koesterde.

---

[1]) Beide geschriften zijn mij slechts naar den titel bekend, gelijk die voorkomt bij v. BIANCO, A. a. O. I, S. 786.

Immers hij verklaart pag. 107: Credimus igitur, per sacramentum Baptismi, quod recte mare illud dicitur, in cujus profundum, ut inquit MICHEAS, omnia peccata nostra sunt projicienda, nos peccato mori, utpote in CHRISTI mortem baptizatos, et cum ipso sepultos per baptismum in mortem, cum ipse sit agnus ille, qui tollit peccata mundi, sacerdos ille magnus, qui seipsum pro peccatis nostris obtulit, ut per fidem propter CHRISTUM ea nobis condonata intelligamus, et ab iis nos emundatos, et ex aqua et spiritu renatos, ut in novitate vitae ambulantes jam introïre in regnum Dei possimus.

De uitvoerigheid zijner antwoorden, de veelheid van woorden, welke hij bezigt, steekt aanmerkelijk af bij de beknoptheid der hem gedane vragen, die inderdaad in juistheid niets te wenschen overlaten.

Uit zijne beantwoording willen wij één proef aanvoeren: wij kiezen de volgende, dewijl zij getuigt, dat hij over de hervormers wist te spreken op waardiger wijs dan velen zijner tijdgenooten, wier spreken den hoogen toon der lofrede aansloeg. Hij onthoudt er zich van.

De lezer oordeele:

Nam quantum quidem ad illos viros pertinet, quorum nominatim hic fit mentio, non quid credam et indubitata fide teneam (neque enim aliquis hic Christianae fidei articulus est) sed quam opinionem et existimationem conceperim, explicare non gravabor. Ex iis igitur, quae ipsorum extant ingenii monumenta, doctos eos esse viros censeo. Et cum Scripturae sacrae interpretandae et illustrandae, puriorique religioni instaurandae strenuam in plerisque operam navarint, hactenus uberius iis ingenii et verae eruditionis donum contigisse arbitror, quatenus sacris Scripturis et Apostolicis traditionibus conformia docuerunt. Sicubi autem ab iis deviarunt, sibi relictos ostendisse se homines esse, qui et errare et falli possent. De pietate eorum, cum solius

Dei sit corda intueri, nihil certo statuere possum: bene tamen (quod Christiani est hominis) de illis spero, tum ex iis quae scripserunt, tum quod vitam eorum nullis vitiis contaminatam unquam intellexerim, sed de eorum nonnullis optima quaeque praedicari publica fama audierim: De iis autem qui ad ipsos annominantur, stultum est interrogare quod sentiam, quod infinita (ut dictum est) et indeterminata haec, sit interrogatio, cum pateat, omnis generis homines tum horum tum Euangelicorum, sed et Christianorum titulo comprehendi posse. Men behoeft niet te vragen, op welken hervormer, hij, dit schrijvende, het oog heeft gehad. Zijne vriendschappelijke betrekking met MELANTHON was nog niet verbroken: althans van zijne zijde deed hij alles, om haar te onderhouden. Dien had hij een exemplaar der Apologia toegezonden en daarbij gevoegd een merkwaardig schrijven, dat ons gebeuren mag den lezer in druk voor te leggen [1]).

S. P. Mitto tibi, vir amicissime, Apologiae nostrae exemplar, simul autem et copiam literarum, quas Do. CALVINO, cum huc venisset, cum subjectis propositionibus misi, quibus etiam adjunctae sunt tres nostris adversantes, non satis perite ab ipsis Dmi. HORNI, Anglicanae ecclesiae pastoris opera extructas propositiones, quod sic inter nos convenisset, ut quas ex nostris non probarerit, iis contradictorias suas opponeret. Quomodo et quid utrinque sit disputatum, Deo volente non ita multo post publice bona fide evulgabo, ex quibus improbitas et impietas sophistico-rhetoris CALVINI, A LASCO et HORNI *τῶν κατά Φύσιν τὴν διεΦθαρμένην ἔτι βιούντων, ὅ τοῦ οὐδέπω πεπιστευκότος εἶναι Φησὶ* 'Ιουστῖνος,

---

[1]) Het oorspronkelijke berust op de bibliotheek te München; Prof. CORNELIUS had de goedheid mij daarvan eene kopie te verschaffen, waardoor ik in staat ben, deze letteren ter algemeene kennis te brengen en op nieuw het gewicht der Collectie van CAMERARIUS, waartoe ook deze brief behoort, te doen waardeeren.

omnibus ad Dei et veritatis gloriam et falsitatis demolitionem, orisque loquentis mendacium obstructionem conspicua evadet. Neque enim minus Antichristianos sophistas hos esse quam aut GROPPERUM aut BILLICKIUM existimo, ut qui, quae menti et sensui sunt evidentia, impudenter negent, Scripturae apertos locos falsis et contortis explicationibus adulterent, ac sic cum ipsis omnem recte disserendi rationem prorsus praecidant. Caeterum: in quo errent, liberum arbitrium funditus e medio, ac proinde humanam naturam tollentes, omniaque ac Deum ipsum immutabili necessitati et plus quam fato stoïco subjicientes, quod nimirum in non minimo nostrae religionis, sed et omnis probitatis quasi fundamento, in quo aliquid certi est mentis et rationis facile perspexerit, ne levem quisquis aut contemnendam hujusmodi controversiam existimet. Et tamen si Deo placet, ob haec eorum *παράδοξα* homines excommunicantur et exulatum a furibus his et latronibus, non per januam in ovile ingressis, sed aliunde conscendentibus, mittuntur, idque post unum aut alterum statum subdolum et captiosum cum ipsis habitum colloquium, ut manifeste nos ex eorum numero esse constet, de quibus in Actis inquit PAULUS: ego enim novi hoc, quod ingressuri sunt post discessum meum lupi graves in vos, non parcentes gregi et ex vobis ipsis exoriuntur viri loquentes perversa, ut abducant discipulos post se *ὑπὲρ τοῦ νεωτέραν τινὰ αἵρεσιν συστήσασθαι.* Haec ad te nunc scribere, vir piissime, visum est, ut quid hic actum sit, breviter intelligas et *συναγωνίζειν κακοπαθοῦντι τῷ εὐαγγελίῳ* strenue pergas. Vale, frater in CHRISTO carissime et nos, ut facis, CHRISTO complecti pergito.

Francofurt ad Menum. 15 Cal. Octob. anno 1556.

Tui amantissimus

JUSTUS VELSIUS.

Het antwoord van MELANTHON kennen wij niet, maar kunnen lichtelijk den inhoud gissen. Zoo te hooren spreken over de in den brief genoemde mannen, als VELSIUS doet, dit moest wel zijne verontwaardiging wekken, al heeft hij die waarschijnlijk op minder harden toon geuit dan de schrijver verdiend had.

In het volgende jaar gaf VELSIUS te Frankfort zijne epistolae in het licht; althans van daar is de praefatio gedagteekend; op den titel noemde hij zich JUSTUS VELSIUS, Haganus, invicti Dei Christique ejus servus et vocatus Christianus Philosophus.

Ik zou wel gewenscht hebben, dat hij nu voorgoed de pen hadde neergelegd, althans waar het godgeleerde quaestiën gold. Verre van daar. Ook met SCHWENCKFELD knoopte hij eene briefwisseling aan, wier inhoud wij echter alleen kennen uit de antwoorden van SCHWENCKFELD [1]). VELSIUS schreef in de Latijnsche taal, om zijne bezwaren in te brengen tegen diens stellingen, dat de mensch JEZUS CHRISTUS niet een creatuur Gods, maar de ware zoon van God moest heeten; dat er eigenlijk geen ander woord Gods is, dan Gods geliefde zoon; dat wij door geenerlei uitwendig waarneembaar middel gemeenschap met God erlangen.

Deze, door VELSIUS bestreden, stellingen verdedigde SCHWENCKFELD in een brief, geschreven in November 1557, op hoogst welwillenden toon. De eerste bedenking van VELSIUS betreffende de menschwording — »mysteria non temere propaganda" — keert hij af door de juiste opmerking, dat eerbied voor den zone Gods het licht des geestes vraagt, om Hem beter te leeren kennen. VELSIUS moge met recht beweren, quod uterque homo seu Adamus Scripturis est creatura en, dus ook de Christus, formalis seu substantialis hominis ratione een creatuur Gods geacht moet worden:

---

[1]) Epistolar. II, Erstes Stück, S. 274—289.

maar hij vergeet, dat de heilige geest in de geboorte van den CHRISTUS een gansch nieuw mensch heeft voortgebracht als nova operatio. SCHWENCKFELD beweert, dat eerst door zulk eene onderstelling het vaderschap Gods tot zijn volle recht komt en het begrip van geschapen te zijn ten aanzien van den CHRISTUS ter zijde gezet wordt.

»Was ir denn weiter vom andern symbolico verbo schreibt, »quod ore profertur et scribitur ex Spiritu Dei profectum »(welches wir das Schrifftliche und mündliche Wort heissen), »dass es auch Gottes Wort möge genannt werden, ist mir »nicht zuwider; dass ir aber drauff schreibt: ut symbolo »nimirum tribuamus quod rei est proprium, welchs ich ver»stehe, als ob ihr wöllet, dass gemeltem verbo scripto et »praedicato seu prolativo, das gegeben werde was des rechten »selbstendigen Wortes Gottes, das ist CHRISTI eigen ist, »und Signo was Signati ist, da kan ich Salva Conscientia »nicht mit stimmen, denn das selbstendige ewige Wort ist »Gott selbst warhafftig, das schrifftliche aber oder mundt»liche wort ist nicht Gott, sondern ein creatur; nun will »sichs aber beim Christlichen Glauben nicht gebüren, das »wir den creaturen das zueignen, was allein Gottes eigen ist, »wie ihr selber wisset, und dass Gott der Herr die Juden, »die solchs theten, manichfaltig drumb hat gestraffet".

VELSIUS schat, naar de meening van SCHWENCKFELD, de sacramenten te hoog: »man irret auch heutiges tages bey »den Sacramenten der Kirchen, dass man Symbola pro re »und signa pro signato verkeufft, oder je eins ans ander, »wie CALVINUS, bindet und ettliche Sprüche felschlich drauff »deutet. Unser Himmlische meister JESUS CHRISTUS giebt »dem Symbolico (externo verbo) keine Göttliche Krafft wie »die Zauberer thun, sondern er nennet's nur ein zeugniss »von ihm und seinen wohlthaten, damit ihm seine herr»lichkeit allein und eigen bleibe, davon verbum scriptum »oder prolatum zeuget".

Ten slotte prijst hij nogmaals de door hem voorgedragene gevoelens aan, als zuivere uitvloeisels van zijne begeerte, om de heerlijkheid van zijn Heer en Koning te handhaven. Daarom verzet hij zich tegen hetgeen MELANTHON leert: Deum se communicare nobis per externa media, per verbum vocale scilicet et sacramenta, dewijl dit strijdt met de Schrift, welke niets weet van middelen, waarvan God zich bedient.

Of VELSIUS op den duur met SCHWENCKFELD in briefwisseling gebleven is, blijkt niet duidelijk uit den Sendbrief an genannten Doctor VELSIUM geschriben in Schwaben, Mense Martio 1560 en in het Epistolar opgenomen van S. 289 tot 312. De brief is werkelijk eene verhandeling, waarin SCHWENCKFELD zijne gedachten toelicht vom lauffe des Worts Gottes en von den Göttlichen Kindschafft CHRISTI. Hulde moet gebracht worden aan het waardige van den toon, waardoor dit opstel zich onderscheidt en blijkbaar zich verheft boven den brief van VELSIUS, tot wien SCHWENCKFELD bij den aanvang deze woorden richt: »hochgelehrter lieber Herr Doctor VELSI, »euwer unfreundtlich, scharff, ungründlich Schreiben hab ich, »Gottlob, mit unbewegtem hertzen und freiem gemüt ge»lesen und wider gelesen". De schrijver vreest, dat VELSIUS eene prooi der philosophie geworden is en zijne boeken of niet of zonder oordeel des onderscheids gelezen heeft. Het bevreemdt hem, dat een man, dien hij onder zijne vrienden geteld en wiens goeden naam hij vaak tegen de aanvallen van anderen verdedigd heeft, hem beschuldigt van vele lieden op den dwaalweg gebracht en den vrijen loop van het woord Gods door zijne geschriften belemmerd te hebben. Het boek de cursu verbi Dei, door SCHWENCKFELD 33 jaren geleden in druk uitgegeven, heeft VELSIUS niet begrepen. In plaats van anderen op hoogen toon te oordeelen, moest VELSIUS liever zelf voor het rijk Gods arbeiden. »Gut wäre

»es, lieber Herr VELSI, dass ihr in mehr demüt unnd Gottes »furchte schreibet und handelt, weil euch seine Gerichte »noch ganz verborgen".

Ter aanscherping van het vroeger beweerde, bedient SCHWENCKFELD zich in dezen brief van eenige uitspraken van LUDOVICUS VIVES, als van de volgende: omnia, quae agunt, instrumentis egent, praeter Deum. Deus non creavit res sibi, sed rebus; quod si praestantissima est Dei virtus ac potestas, utique nullo instrumento indiget, quippe instrumentum imbecillitatis est; ut quod per se non potest, assequatur per aliud. Naar zulke uitspraken moest VELSIUS te eerder luisteren, dewijl VIVES zijn landgenoot was en diens schriften hem zeker bekend waren [1]).

Ook ditmaal had VELSIUS zich van de Latijnsche taal bediend, gelijk onder anderen blijkt uit de door SCHWENCKFELD overgenomene en zeer afgekeurde woorden, dat het vleesch van den CHRISTUS zijn oorsprong had ex quatuor elementis et humoribus, atro et flavabili sanguine en dat het lichaam ex divae Virginis menstruo et sanguine et semine geformeerd was. Zelfs het herhalen van zulke meeningen beschouwt SCHWENCKFELD als eene aanranden van de heerlijkheid Gods. Op zijnen 70jarigen leeftijd heeft hij dezen brief aan VELSIUS gericht en door den druk gemeen gemaakt, opdat ook anderen de waarheid mochten kennen. Aan het slot wijst hij het door VELSIUS hem aangeboden mondgesprek af, dewijl hij daarvan niets verwacht, zoolang VELSIUS in hem slechts ziet een ketter en scheurmaker, al noemt hij zich »einen liebhaber meiner Seligkeit".

Inderdaad, door minder theologiseeren zou VELSIUS zijn

---

[1]) Vgl. de uittreksels uit het werk van VIVES de veritate fidei Christianae in Dr. BRAAMS Dissertatio exhibens J. L. Vivis Theologiam Ch. (1853), pag. 37 sqq. en W. FRANCKEN AZ. Joh. Lud. Vives, de vriend van Erasmus (1853), bl. 70 volg.

eigen rust en die van anderen bevorderd hebben. Maar hij ging voort en veroorzaakte zich zelven tallooze onaangenaamheden zoowel te Frankfort als te Bremen, werwaarts hij omstreeks dezen tijd een uitstap gedaan schijnt te hebben. Want in laatstgenoemde stad hield hij met den bekenden ultralutheraan, JOHAN TIMAN, te diens huize, een twistgesprek over de leer der rechtvaardiging, dat noch den een noch den ander zal bekeerd hebben. De pen heeft hij niet opgenomen tegen TIMAN, hoe gereed hij was om er naar te grijpen.

DATHENUS heeft zeker nooit de onaangenaamheden vergeten, welke door de geschriften en gedragingen van VELSIUS ontstonden. In zijne kurtze und warhafftige Erzehlung[1]) gedenkt hij de dwalingen van VELSIUS als door de gansche gemeente veroordeeld. Hij had alle reden, om zich om den wille der gemeente over VELSIUS te beklagen.

Deze toch leverde in 1560 bij den raad het verzoek in, om te Frankfort een werk van zijne hand ter perse te mogen leggen, getiteld die Summa Christlicher Lehre und Lebens.

Het blijkt duidelijk, dat niemand dergenen, die later óver VELSIUS geschreven hebben, een exemplaar van dit werk in handen heeft gehad[2]). Ook mij is dit niet gelukt: toch moet ik aannemen, dat het gedrukt is geweest, en VELSIUS getracht heeft, ook te Frankfort een uitgaaf te doen plaats hebben.

De raad vroeg 14 Aug. 1560 het advies van het Luthersche ministerie, en ontving daarop een week later een uitvoerig afkeurend oordeel, dat in zijn geheel is afgedrukt in de Frankf. Relig.-Handl. II, Beylage N° XXX, S. 288 flg.

---

[1]) Frankf. Relig.-Handl. II, Beylage S. 165.

[2]) Vgl. SALIG, Ges. der Augsp. Conf. II, S. 1140, die dit boek verwisselt met de vroeger uitgegeven κρίσις.

Uit dit afkeurend verslag leeren wij den inhoud van het boek kennen. Het ministerie (»die Predicanten sampt und »sonderlich") bevond, dat het boek vol is van Anabaptistische en Schwenckfeldische dwalingen, al komen hier en daar eenige goede opmerkingen voor; vooral scheen het afkeurenswaardig, dat de schrijver aandrong op een geheel volkomen leven en eene geheel zuivere, onbevlekte kerk of Christenheid, alzoo van een ideaal spreekt, dat door menschen van vleesch en bloed niet te bereiken is, en lichtelijk verlokt tot gehuichelde vroomheid en monnikendwang »Die»weil dann gedachtes Buch der Apostolischen Lehr und »Augspurgischen Confession entgegen und zuwider, auch »ohne das offenbar, dass dieser D. VELSIUS ein unruwiger »Geist ist, zudem das er inn dieser Statt kein Ampt noch »Beruff hat zu lehren, bitten wir E. F. W. wöllen ver»schaffen, dass diss Buch in ewer Statt nit gedrukt werde, »dann es würde die secten und rotten (deren vorhin leyder »zuviel hinnen est) helffen mehren, wie wir dann wissen, »das sich allbereijt etliche zu Ihm thun, das kein Zweivel, »er würde Ihm in kurtzer zeit nicht ein kleinen anhang »machen. Sovil sey uff's kürtzest von diesem Buch geant»wortet". De gelegenheid, om naar aanleiding van dit boek den Raad te waarschuwen tegen de leden der vreemdelingen-gemeenten, wordt door het Ministerie met beide handen aangegrepen en de indruk, dien dit advies maakte, was zoo groot, dat daaraan door FRANCISCUS PHILIPS, een der Waalsche predikanten van Frankfort, in het door hem vervaardigd opstel la Défense des Eglises Etrangères de Frankfort en Allemagne, de opheffing der Waalsche en Vlaamsche gemeenten is toegeschreven.

Het verzoek van VELSIUS werd door den Raad afgeslagen en hem zelfs het verder verblijf in de stad ontzegd; hij stoorde zich eerst aan dat gebod niet en bleef; maar de Raad herhaalde den 14en April 1561 zijn woord en gelastte

hem »sein haüslich anwesen anderstwo zu haben und seinen »Pfenning zu zehren"[1]).

IV.

Naar Heidelberg vertrok hij, voorafgegaan door het kwaad gerucht, dat van hem verbreid werd. HOTOMANNUS verwondert er zich over, dat men te Heidelberg den man duldde, dien hij een ejectum animal noemt, en wiens onbescheidene brieven aan MELANTHON hem en allen, die ze lazen, ergerden[2]). Ook schijnt hij reeds vroeger te Heidelberg zich opgehouden en met JOHANNES FLINNER, een der predikanten, geschil gehad te hebben. Het bewijs voor deze bewering ontleen ik aan enkele regelen uit een brief van 26 Juni 1558, dien VELSIUS aan zijn tegenstander zond: vae tibi Pseudoapostolo et operario doloso, vulpes corruptrix vineae Domini; quid tu vini gurges atque belluae natus, abdomini et non CHRISTO revera tus reddens cet.[3]).

Weldra deed hij te Heidelberg van zich spreken. De rector der hoogeschool, de kundige en wijze THOMAS ERAST, had bij den academischen Senaat voor hem het verlof verkregen, om voorlezingen in de geneeskundige faculteit te mogen houden. Men verwachtte bovendien veel goeds van zijne philologische bekwaamheden en twijfelde niet aan het wijsgeerig talent van een man, van wien het heette, dat hij den geheelen Aristoteles van buiten kende[4]). De Pfalzgraaf FRIEDRICH III gaf gehoor aan den wensch van

---

[1]) Frankf. Relig.-Handl. II, S. 111.

[2]) Corp. Ref. XLV, pag. 226. De door HOTMAN bedoelde brieven zijn niet bewaard gebleven.

[3]) Het fragment komt voor bij RÖHRICH, Ges. der Ref. im Elsass, III, S. 94.

[4]) Zie WUNDT, Magazin für die Kirch- und Gelehrt-Geschichte des Kurf. Pfalz (1790), II, S. 219 flg.

ERAST, duldde VELSIUS, doch liet hem in het oog houden. Die maatregel werd geboden door de omstandigheden. Want er waren in Heidelberg woelige dagen aangebroken. De hevige twisten tusschen HESSHUSIUS en CLEBITZ hadden er schuld aan. Hoe zou VELSIUS hebben kunnen zwijgen? Hij liet theses afkondigen, die voornamelijk het vraagstuk van den vrijen wil, van de mogelijkheid der zondeloosheid in dit leven en dergelijke onderwerpen, betroffen [1]). Vooral echter nam hij een levendig aandeel in de avondmaalsquaestie, die weinig stichtelijk in Heidelberg behandeld werd; met heftigheid koos hij partij tegen HESSHUSIUS [2]). Wien mishaagde al dit drijven en verdoemen meer dan den Pfalzgraaf.

Wij kennen het lastige van den toestand, waarin deze ten gevolge van de godsdienstige beroeringen verkeerde. Om hem voor het Lutherdom te behouden, ijverde sterk zijn schoonvader JOHANN FRIEDRICH van Saksen, zelf een volbloed Lutheraan, dien het niet genoeg was in persoon aan het hof te Heidelberg met dat oogmerk te verschijnen, maar die zich derwaarts deed vergezellen door godgeleerden als MAXIMILIAAN MÖRLIN, eerst een vurig aanhanger van FLACIUS, nu de echt Luthersche en geëerde superintendent te Coburg, en JOHANN STÖSSEL, wiens rechtzinnigheid bij niemand aan eenigen twijfel blootstond [3]). Den eersten Zondag in Mei 1560 hield STÖSSEL eene leerrede, in tegenwoordig-

---

1) Vgl. C. A. WILKENS, Tileman Hesshusius, ein Streittheolog (1860), S. 42, 54.

2) Weinig nauwkeurig schrijft ALTING, de ecclesiis Palatinis, pag. 68: Successerunt ex ministris VELSIUS et GASPARUS (NESERUS), quorum ille excommunicavit HESSHUSIUM, iste publice eum suem vastantem vineam Dominicam appellavit. VELSIUS moge zich in conventikelen als voorganger opgeworpen hebben, als prediker zal hij wel niet door de gemeente erkend zijn.

3) Later nam STÖSSEL de gevoelens aan, die hij te Heidelberg had helpen bestrijden.

heid van den Pfalzgraaf, waarin de prediker zijnen vorstelijken toehoorder voor een Zwingliaan uitmaakte en als verachter van het ware sacrament ten toon stelde. Onder de schaar, die naar dergelijke ongepaste uitvallen geluisterd had, behoorde ook VELSIUS, toen reeds in den kring van het hof een veel besproken man. Over hem handelt de Pfalzgraaf in een brief van 14 Mei 1560, waaruit helaas! geen aantrekkelijk beeld van VELSIUS opdoemt. Het gedeelte van den brief, hetwelk op VELSIUS betrekking heeft, volge hier[1]: Neben dem wurd ich berichtet, das JUSTUS VELSIUS der unsinnig man, davon ich E. L. vergangner tag meldung und zum tayl bericht gethan, in obgemelter predigt gewesen, und daruff an Doctor MAXIMILIANUM MÖRLIN ayne scharpfe und unfletige schrift gethan soll haben, darauff one zweyfell ervolgen wurdt, das er doctor sich mit ime in schrifften eynlassen wurdet. So kan ich aber nochmals E. L. freundtlicher meynung nit verhalten, das er ayn unsinniger man, der gleychwol gelehrt, wie ich bericht, auch auss seynen scriptis zum tayl gesehen, aber underm hudt nit wol verwarth, darumb ich ime auch das predigen und lesen in seinem hauss (wie ers ayn zeytlang getrieben) sobald ichs erfahrn mit ernst nidergelegt; solte nuh er der doctor sich mit ime eyngelassen, so wurde an ime meynes erachtens wenig ruhms zu erjagen seyn. Ob aber wolte gesagt werden, wahrumb er von mir von hinnen nit abgeschafft wurde, dieweyl er weder der schulen oder sonst niemants nütz, so antworth ich daruff, das er meynes wissens bisz daher hausz gehalten, das in andern sachen niemants beleydigt, aber die kirchendiener hayst er alle

---

[1]) Briefe Friedrich des Frommen, Kurf. von der Pfalz, gesammelt von A. KLUCKHOHN, I S. 138 fg. Vgl. van denzelfden auteur de verhandeling over de vraag: Wie ist Kurf. FRIEDRICH III Calvinist geworden? in Münchener Histor. Jahrbuch für 1866, S. 421 flg. en daaruit vertaald in de Godgeleerde Bijdragen 1868, bl. 765 volgg.

bauchprediger, will ir keynen guth seyn lassen, und ist meyns erachtens ayn lauter getrieb des teuffels, der ine also anficht, wie er sich dan vernehmen lest, es red gott mit ihme.

Langer verblijf te Heidelberg had weinig aantrekkelijks meer. Hij waagde het naar Frankfort terug te keeren, zich vleiende met de hoop, dat de raad de bedreigde strenge maatregelen niet zou toepassen. Doch zelf bedierf hij alweder zijnen toestand. DATHEEN's schrijven aan CALVIN van 20 Sept. 1560 geeft recht tot die stelling: Magnas in Flandrica nostra ecclesia turbas excitare conatus est, stupendis somniis, imo blasphemiis suis effusis ac propositis, quibus asserit in renatis peccatum originis prorsus sublatum, eumque esse diaboli mancipium qui adhuc appetitus ad peccatum in se sentit. Item, peccatorem, etiam poenitentem et credentem, non esse membrum ecclesiae. Item, peccantes prorsus excidere a regeneratione. Item, nullam jam esse in mundo visibilem ecclesiam, nisi fortassis Romana, in qua papae tyrannide et sacrificulorum quaestu sublatis verum doctrinae fundamentum adhuc manet. Sed Dei beneficio publice confusus est et superatus, non sine magna ecclesiae nostrae aedificatione [1]). Aan het verkondigen van dergelijke meeningen binnen de jurisdictie van Frankfort werd, en nu voorgoed, een einde gemaakt, daar de raad 14 April 1561 een besluit uitvaardigde van dezen inhoud: »durch »eine wiederholte Verordnung so wol den Druck des VELSII »Büchleins als auch dessen Urheber die Stadt zu verbie»then" [2]). Hij besloot naar Bazel te reizen en daar vrijheid te vragen, om in het openbaar eenige stellingen te verdedigen.

Dit gebeurde in Juni 1561. Luisteren wij naar een aan

---

[1]) Corpus Ref. XLVI, pag. 190.
[2]) FRESENIUS, Kircheng. von denen Ref. in Frankf. (1751), S. 138.

BULLINGER gegeven bericht betreffende het te Bazel voorgevallene, dat door HOSPINIANUS aan zijnen vriend werd medegedeeld [1]). Praeterito Sabbathi die major academiae senatus hominem audivit, auditum statim in hospitium suum dimisit, responsumque aequo animo expectare jussit. Hesterno lunae die recitatum est scriptum, et visum quibusdam IV capita potissimum continere 1. se vocatum a Deo ut Prophetam et Apostolum, D. LUTHERI quidem vocationem fuisse ejusdem generis, sed mancam et mutilam, Ministrorum verò Evangelicorum nullam esse. 2. Ecclesias Evangelicas non esse Ecclesias, sed haereticorum et schismaticorum conciliabula. 3. LUTHERUM doctrinâ suâ negocium justificationis pervertisse et cum maxima hominum pernicie corrupisse. 4. Facultates hominis naturales non prorsus nullas esse. Decretum est, ut ad ejus petitionem sic respondeatur. Non viderì, è re vel Ecclesiae vel Academiae vel etiam Reip. fore, ut haec publice disputanda proponantur. Caeterùm, quum Theologica sint, ad ordinem Theologorum pertinere, reliquos Academiae ordines de his agere non posse. Quod si igitur amicum colloquium cum Theologis et Ecclesiae Ministris velit privatim subire, non esse dubium, quin ipsum sint patienter audituri, et juxta apostoli praeceptum fidei suae rationem reddituri cum mansuetudine et reverentia. Rogati autem Theologi et Ministri presentes (quoniam et colloquium subterfugere, et nonnihil exacerbati videbantur) ut apud suos symmystas hoc agerent, ne repelleretur à colloquio, neve aliter exciperetur, quam deceret Christianos fratres, quibus à Domino nihil diligentius inculcatum atque injunctum, quam charitas.

Et quoniam VELSIUS regenerationem tantopere urgeret, charitate significarent, se quoque regenerationis efficacitatem persentiscere. Rogati item sunt, ut si colloquium futu-

---

[1]) Vgl. Annales Anabapt. à J. H. OTTIO, p. 137 sq.

rum esset, darent quoque reliquis Professoribus locum audiendi, si qui vellent. Postquam pluribus de obscuritate illius egit addit: Mihi videtur vir iste zelum Dei habere, non autem secundum scientiam: suspicor enim eum ἀναβαπτιστικώτερον de quibusdam sentire etc.

Even ongunstig blijft het oordeel over VELSIUS luiden, waar in een brief aan BULLINGER van 26 Juni gezegd wordt, l. l. pag. 138: ex Aristotele non nisi venena hausit, sophistice et thrasonice agit. Respondit ei Academia, licet eum accusare possent ob convitia apud Magistratum, propter negatam publicam disputationem tamen se hoc ei condonare privatasque collationes promittere. Ad quod hic: se non venisse, ut in angulis, sed publice in theatris sua proponeret, utpote quae ad universos pertinerent. Quod quia facere prohiberetur, nolle se aliud agere, quam pulverem de calceamentis excutere, et hostibus veritatis gravissimum Dei judicium denuntiare, horribilique Anathemate percutere. Atque sic utrinque discessum. Postridie verò hominem rediisse ad quendam de Ministrorum ordine, et ei virulentam nescio quam Epistolam reddidisse, plenam convitiis, probris, maledictisque, supra modum petulantibus atque ex Spiritus S. instinctu scriptam asseverâsse. Sed tamen hunc ceu corrupti ingenii hominem dimittendum, non deferendum censuerunt. Ita heri, si vera est fama, versus urbem vestram iter est ingressus. Agetis cum homine, sat scio, ut decebit viros apostolicos, non gladio carnis, sed Spiritus etc.

Ook in Bazel scheen langer verblijf onraadzaam. Over het kwaad gerucht, dat vandaar van hem uitging, schreef BULLINGER 25 Juni 1561 aan BEZA: Ex Basilea audimus, JUSTUM quemdam VELSIUM jactare apostolatum venisseque Basileam disputandi gratia, ac proposuisse librum nescio quem, conscriptum contra nos omnes et contra nostrum ministerium. Dixit se profecturum Tigurum, Bernam, Genevam et nescio quo plus ultra. Et quantum ex ami-

corum literis colligere potui praefert se LUTHERO in apostolatum, dicit nullam adhuc collatam esse ecclesiam, se vero a Deo vocatum et missum, ut CHRISTO ecclesias colligat. Adserit operum justitiam, liberum arbitrium et nescio quae alia. Hortatus sum Basileenses ut pro merito hostem CHRISTI et gratiae ejus tractent. Non quaerit ille CHRISTUM et fastu inflatus dissipationem ecclesiarum quaerit. Sed franget ejus stultitiam Dominus [1]).

Werkelijk richtte hij zijn weg naar Zürich, waar hij aan de predikanten een schrijven overhandigde, welks inhoud ons onbekend bleef, doch waarvan BULLINGER dit getuigt [2]): Has literas misit VELSIUS circa Septembris initium aliquot septimanis postquam hic fuisset; ego vero ne viderer hominis maleferiati minas pertimescere, nec coegi coetum nec legi epistolam hanc; dixi fratribus quae scripsisset et concedebam epistolam iis, qui legere voluissent. In hoc scripto depingit statum, 1. infidelium, gentium, atheorum, 2. ejus, qui ex non Christiano Christianus fit, quem veteres κατηχόυμενον dixere, 3. ejus, qui tanquam maturo partu in lucem editus, Christianus jam effectus. His obtestationem ad Tigurinos gravissimam subjicit, eo quod veritatem in iniquitate repudient etc.

Aan BULLINGER had hij een exemplaar van zijn jongst verschenen boek aangeboden, die daarover dit oordeel hem mededeelde:

Obtulisti mihi heri, vir praestantissime et doctissime VELSI, scriptum hoc tuum, quod nunc restituo, et in hunc finem obtulisti, ut hoc fratribus et symmystis diligenter legendum et perpendendum exhiberem. Pertinere hoc ad dissipatas Ecclesias recolligendas. Ac te hoc unice spectare, ut Ecclesiae vulnera sanentur. Quo nomine etiam non pigeat,

---

[1]) Corpus Ref. XLVI, 526.
[2]) OTTII Annal. pag. 139.

te privatas disputationes et collationes subire publicas. Proposui et exposui haec omnia hisce meis fratribus et symmystis, quos praesentes cernis, qui haec tibi responderi jusserunt. Principio dolere et nobis Ecclesiarum vulnera, ideoque sedulo orare Dominum, ut ea sanare dignetur: interim cùm infirmitatis nostrae probe simus conscii et agnoscamus, quanta ab eo requirantur, qui velit ea sanare, nos in hoc incumbimus potissimum, quo Ecclesia fidei nostrae credita in CHRISTO et vera tranquillitate permaneat. Deinde cum tamen multa disseris de vocatione, vocationisque generibus, et improbes eos, qui gloriantur in LUTHERO, cujus tu vocationem mancam nuncupas, arbitramur ea ad illos pertinere, qui contra alios nomine LUTHERI inflantur. Nos in solius CHRISTI nomine gloriamur, neque vel dicta, vel facta LUTHERI ulla recipimus, nisi congruant ea cum CHRISTO, et cum regula fidei atque Scriptura S. Ad eundem modum nihil ad nos pertinere existimamus ea quae copiose disseris de pseudo-evangelicorum doctorum vocatione, ingenio et moribus, ex epistola PAULI 2 ad TIMOTHEUM, et quae addis de corruptis Ecclesiis, quas vocas civitates gentium abalienatas a rep. ISRAELIS. De nobis enim et nostro ministerio pii omnes bene sentiunt hactenus: et licet peccatores simus, fideles tamen per gratiam Dei inventi sumus. Quid hostes de nobis judicent, nihil moramur. Praeterea speramus in Ecclesiis nostrae fidei commissis notas Christianae et Apostolicae Ecclesiae, quo nomine Deo gratias agimus, et ne unquam nos deserat, sedulo oramus. Porro quae tu multis in scripto tuo exponis de Romana Ecclesia et tyrannide Papistica, descivisse illam à CHRISTO, et factam esse meretricem, id jam ab annis 40 et amplius à praedecessoribus nostris et nobis traditum est. Postremo cum XX propositionibus et VII capitibus summam verae religionis et doctrinae comprehenderis proposuerisque, ut Ecclesiae formulam verae doctrinae habeant, nostrae vero

Ecclesiae jam ab annis 40 veram habuerint doctrinam, quae ex Scripturis petita in CHRISTO poenitentiam et peccatorum remissionem annunciat, carnalem securitatem, ei omnis generis vitia atque peccata accuset, non putamus ullam esse necessariam vel privatam tecum collationem vel disputationem publicam. Pacata est per Dei gratiam Ecclesia nostra. Nulla sunt in eà dissidia, concors ambulat in CHRISTO. Si qui morbi ejus incolumitatem laedere velint admonitionibus piis et adhortationibus succurrimus. Quod si tuam operam conferre velis dissidentibus alicubi Ecclesiis, vel iis, ubi nomen CHRISTI nondum est auditum, per nos quidem licet etc.

Weinig smaak vond VELSIUS in dezen brief. Met dien in handen antwoordde hij, voorgelicht door eene hem bij nacht ten deel gevallen openbaring, gebeden te hebben dat BULLINGER en zijne vrienden ooren mochten hebben voor hetgeen hij aan BORRHAUS medegedeeld had. Dezen, eigenlijk MARTIN CELLARIUS genoemd, een vriend en aanhanger van STORCH, had VELSIUS in Bazel ontmoet; CELLARIUS heette thans BORRHAUS en onderwees te Bazel de uitlegkunde van het O. T. Wijselijk werd hem herinnerd, dat BORRHAUS voor zichzelven antwoorden moest en de godgeleerden van Zürich ongezind waren verder met VELSIUS zich in te laten.

In de eerste dagen van Augustus is deze over Frankfort[1]) naar Marburg vertrokken blijkens de belangrijke

[1]) Eer wij VELSIUS Frankfort zien verlaten, spreken wij nog een oogenblik over den door hem daar verrichten arbeid.

Ik heb van zijne schriften, gelijk die door SWEERTIUS, PAQUOT, ENNEN en anderen worden opgeteld, alleen gehandeld inzoover ze mij onder de oogen gekomen zijn; de meeste bleven dus onvermeld. BRUNET en GRAESSE zwijgen er geheel over, terwijl GERDES in zijn FLORILEGIUM pag. 352 slechts een tweetal noemt.

Vroeger heb ik aan VELSIUS het auteurschap toegekend der Christiana Confessio de coena Domini exhibita nuper quibusdam theo-

aanteekening in den Catalogus Studiosorum Scholae Marpurgensis[1]): sub finem mensis Augusti (1561) Francoforto Marpurgum cum venisset, D. JUSTUS VELSIUS Haganus, Medicinae Doctor, ultro is suam operam ad rei Medicae professionem obtulit, ac cito, cum spes facta esset honesti praemii, docere coepit. Verum non multo post honorarium munus ei datum, atque ut illustrissimus Princeps PHILIPPUS per literas mandabat, dimissus.

De oorzaak schuilt in het duister; hoogst waarschijnlijk heeft ze bij hem zelven gelegen, daar hij te Marburg met ingenomenheid ontvangen en na zijn vertrek, althans bij enkelen, vriendelijk herdacht werd. De edele PETRUS NIGIDIUS, een van de sieraden onder de docenten dier school, gedacht aan VELSIUS met een gedicht, dat wel waard is, aan de vergetelheid ontrukt te blijven. Ik neem het over van PAQUOT[2]):

---

logis a JOHANNE CANDIDO, anno Domini 1560 en gemeend, dat het exemplaar van dit opstel, hetwelk de academische bibliotheek van Utrecht bezit, te recht op den titel achter den naam van Candidus met inkt den naam van VELSIUS mededeelt. Vgl. Drie Evangeliedienaren uit den tijd der Hervorming, bl. 183. Doch de onbekende, die dit woord op den titel schreef, heeft gedwaald en mij doen dwalen. Beter onderricht door het raadplegen der Frankf. Religions-Handlungen I, Beyl. LVIII, II, S. 106, Beylage N° XVI, S. 86 herstel ik de fout. Johannes Candidus was de pseudonym van JOHANN CNIPIUS, den geëerden docent te Frankfort, den geestverwant van MELANTHON en den vriend van CALVIN, dien wij uit de keurige levensschets kennen, welke Dr. STEITZ ons schonk en waarin hij geteekend is als der theologische Vertreter des Melanchthianismus in Frankfort. Behalve de genoemde brochure schreef CNIPIUS nog een stukje, ook in het bezit der Utrechtsche academische bibliotheek, dat den titel voert de Coenae Domini veritate Catholica in gratiam studiosae juventutis methodice tractata, mede in 1560 gedrukt.

[1]) Ed. JULIUS CAESAR, pars altera, pag. 50. Daardoor wordt hetgeen STRIEDER, Hess. Gel- und Schrifts-Gesch. XVI, S. 289 te lezen geeft, bevestigd en toegelicht.

[2]) L. c. pag. 438.

VELSIUS huc veniens, paucos tantummodo menses
In nostrâ coepit ritè docere scholâ.
Cur verò rursus subitò discesserit idem,
Nescio: nec quorsum venerit ipse scio.
Eximius sanè vir hic exstitit; atque GALENI,
Sicut et HIPPOCRATIS, noverat ille libros.
Legit ARISTOTELEM monumentaque dia PLATONIS,
Excellens Medicus, vir polyhistor erat.
Quin etiam jussit Graecis conscripta libellis
Romano pariter more Latina loqui.
In Tabulam scripsit Thebani multa CEBETIS,
Magnifica plenos utilitate libros:
Dignus, ob egregias igitur, quas noverat, artes,
Mathusalamaeos aequiparare dies.

V.

Werwaarts had de zwerver, die zich den levensweg zoo moeielijk maakte, nu zijne schreden gericht? wat hem uit Marburg verdreven, als ware hij vluchteling? Gelijk de philologie hem niet weerhouden had, om als theoloog op te treden, bleken ook de medicijnen niet in staat, zijne aandacht te boeien bij onderwerpen, die al zijn tijd en vlijt vereischten en verdienden. Studeeren verdraagt zich niet met dwepen. En hij was een dweepziek man geworden.

Te Marburg raken wij zijn spoor kwijt, tot wij hem plotseling, ja onverwachts te Londen terugvinden in 1562. De Gheschiedenissen ende Handelingen die voornemelick aengaen de Nederduytsche natie ende gemeynten, wonende in Engelant ende in 't bysonder tot Londen[1]) verhalen ons, dat zich »alhier een vreemden werregeest in de gemeynte verthoont met namen

[1]) Werken der Marnix-Vereeniging, Serie III, Deel I, bl. 57 volg.

JUSTUS VELSIUS uit den Haghe, dryvende verscheyden dwaelachtige opiniën, die hy socht heymelick en in 't openbaer de menschen te doen gelooven, en beroerde de gemoederen van verscheyden persoonen, zoo datse van hem wat begonnen te houden en van zyn leeringhe: hy dreef onder andere punten, dat de mensche niet en werd gerechtveerdight voor God door de toegerekende en (door den geloove) aenghenomen gerechtigheyt CHRISTI, maer daer de mensche die wederboren wordt tot die volcommentheyt hier geraekt die in ADAM was etc. Hiertoe misbruyckte hy verscheyden plaetsen der heylige Schrift, onnoodigh te verhalen, en opdat zyn dwalinghen beter mochten bekent zyn zo gaf hy dezelve den broederen schriftelicken over, zyn schrift noemende: Den regel des christen-mensches, daer aen een yder hem altyds behoorde te ondersoecken[1]), en dewyle hem de Broederen zyn dwalingen aenwesen, zo openbaerde hy genoeghsaem met wat geest hy gedreven wierdt; hy vermat hem zyn leeringe met mirakelen te comen bevestigen, sulcx met een seer smadelick schrift aen de kerck-deure plackende, maer alzo hy quam om deselve voor een groote menighte te doen, zoo heeft hem d'overheyt (daervan te vooren verwittight zynde) voor den Bisschop gevanckelick weghgevoert: hierover wierdt hy zeer vertoorent en als een propheet wilde voor-zegghen de dood van den Bisschop, ende andere die hy voor zyn vyanden hielt. Maer al zyn prophetiën werden valsch bevonden, zo dat degene die te voren yet van hem maeckten, hem als

---

[1]) Het werkje heeft ook zeer eigenaardige Christologische beschouwingen bevat, volgens het door Prof. BONET-MAURY medegedeelde (des origines du Christianisme unitaire chez les Anglais (1881), pag. 64): (VELSIUS) soutenait, que JESUS CHRIST est »Dieu en homme, ou plutôt homme-dieu, et que tout chrétien peut, à son exemple, devenir par la foi homme-dieu. De geleerde schrijver beroept zich op STRYPE, Life of Grindal, pag. 135, dat ik niet heb kunnen raadplegen.

een valsch propheet en hersseloos mensche verlieten, ende voor zodanigh wierd hy eindelyk ooc te lande uitgeseyt".

Uit eene andere bron ontdekken wij, hoezeer VELSIUS door wind van leering en inzichten geslingerd werd. Terwijl hij zich te Londen bevond, vertoefde er ook CHRISTOPHE D'ASSONLEVILLE, als gezant van de landvoogdes MARGARETHA bij het Engelsche hof.

Daar is wel nooit door iemand aan diens rechtzinnigheid getwijfeld en met dezen vinden wij VELSIUS in betrekking, en wel van intiemen aard. Immers genoemde gezant schrijft aan GRANVELLE, onder dagteekening van 24 April 1563, het volgende [1]: »c'est une grande confusion de la multitude des »nostres, qui sont icy fuis pour la religion. On les estime »en Londres, Sandwich et comarque adjacente, de »XVIII à XX mille testes. Il y en a plusieurs, qui désiroient »retourner, comme VELSIUS a dit au seigneur de QUADRA »et moy". Wat er volgt zij met omzichtigheid aangehoord, daar het aan duidelijkheid te wenschen overlaat en op dingen zinspeelt, die ons duister zijn. »VELSIUS, qui s'est »enfui, parce que LINDANUS le menaçoit de l'appoigner, »montre un grand respect pour l'autorité de l'Eglise, sur»tout depuis qu'il s'est mis à lire les livres nouvellement »trouvés de DENIS L'AREOPAGITE; comme il est de grande »autorité, specialement en Hollande, de bonne vie et docte" wordt door den gezant veel van VELSIUS' terugkeer tot de Roomsche kerk verwacht. Ik zeide, dat in deze regelen vrij wat duisters schuilt; in ieder geval bewijzen zij, dat er van de zijde van VELSIUS toenaderende stappen tot invloedrijke kerkelijke personen hadden plaats gehad. Doch waar en wanneer hij oorzaak gekregen heeft om den invloed van den welbekenden WILLEM VERLINDE, als bisschop van Roer-

---

[1]) GACHARD, Correspondance de Philippe II sur les affaires des Pays-Bas, I, pag. 247.

mond onder den naam van GUILIELMUS LINDANUS een geëerd man, te vreezen, is ons niet gebleken. Van beider ontmoeting is door LINDANUS zelven melding gemaakt in een geschrift, dat dezen titel draagt: Ruewardus, sive de animi tranquillitate. Dialogus, quo Sectarum omnium haeretici ex suismet principiis ad Catholicam revocantur Ecclesiam[1]). Daar lezen wij, pag. 128, ter plaatse waar de ketterijen betreffende de eucharistia worden opgenoemd en veroordeeld: JUSTUS VELSIUS ait plus esse sub utraque specie, quam sub altera, quod fortassis ad species potius quam ad res ipsas pertinere interpretabitur, si in sua tamen persistat nobis dudum coram exposita sententia. LINDANUS kent blijkbaar de onstandvastigheid van VELSIUS en zal wel niet ingestemd hebben met de gronden, waarop deze aan de Communio sub utraque de voorkeur gaf. Onwaarschijnlijk is het niet, dat zij aan Leuven's hoogeschool tijdgenooten zijn geweest, terwijl het verblijf van LINDANUS binnen 's Gravenhage en Dordrecht[2]) tot persoonlijke ontmoeting de gelegenheid openstelde.

De verwarde geest van VELSIUS heeft zeker smaak gevonden in de schriften van den zoogenaamden Areopagiter, en zijne lippen hebben misschien aan den gezant meer beloofd, dan zijn hart meende; want van oprechte begeerte, om tot de Roomsche kerk weder te keeren, vinden wij in zijn volgend leven geen blijk.

Verdwaald op de paden der dweperij, beschouwde hij zichzelven als door God gezonden om in het openbaar getuigenis af te leggen van meeningen en inzichten, wier zuiverheid hij naliet aan de Schrift te toetsen.

---

[1]) Het werkje verscheen in 1563. Een herdruk, Keulen 1567, mocht ik uit de Gentsche bibliotheek ter leen ontvangen.

[2]) Vgl. de berichten betreffende LINDANUS bij HAVENSIUS, de erectione novorum in Belgio episcopatuum (1609), pag. 88 sq.

Van dit doolpad is hij niet terug gekomen; hij is er op gebleven tot het einde zijner dagen.

Nadat hij uit Londen vertrokken was, ontdekken wij eerst in 1566 met zekerheid het spoor van zijn voetstap weder. In genoemd jaar bevond hij zich te Groningen, vanwaar hij aan zijn ouden vriend VIGLIUS eenige regelen zond, gelijk hij dit ook in 1565 gedaan had met weinig goeden uitslag. Want VIGLIUS had dien brief ongeopend teruggezonden, blijkbaar ongezind, om met VELSIUS oude betrekkingen weer aan te knoopen. Doch VELSIUS gaf geen kamp. Den laatsten Maart 1566 nam hij de pen op, en zond den terug ontvangen brief opnieuw aan VIGLIUS, met het navolgend schrijven[1]: »S. P. Qui corda et renes scrutatur, »amplissime praeses, testis mihi est, et in die tremendi »judicii erit, quo erga te animo semper fuerim, et etiam »nunc sim, benevolentissimo, inquam, et amicissimo: ut »cui tua non minus salus (quod tamen hominum vulgo in»credibile videatur, est autem in amicitia, potissimum Chris»tiana, necessarium) quam mea ipsius, semper chara fuerit, »nec umquam, quoad vixero, esse desinet: eoque laudabilem »DIONYSII AREOPAGITAE affectum, verèque Christianum pectus »imitatus, Οὐκ ἀνέξομαί σε Φίλτατόν μοι ἄνδρα, πλεονεκτηθῆναι »τῷ Σατανᾷ[1]): quin potiùs nihil non agam, ut te Deo, ad »cujus imaginem, mentis et rationis particeps, conditus es, »lucrifaciam. Et quoniam quas ad te pridie ANDREAE, anno »praecedente, dederam litteras, in quibus ea, quae ad utri»usque nostrum salutem pertinent, continebantur, eas oc»clusas, quod minime tamen speraveram, mihi remisisti: »consultum mihi fuit visum, easdem tibi apertas, et his

---

[1]) Ik heb dit bericht uit de tweede hand; in de Anal. Belgica II A pag. 377 wordt de brief overgenomen uit den Epist. fasc. van ANDREAS SCHURIUS, een verzameling die ik niet heb kunnen raadplegen.

[2]) Non tolerabo te, dilectissimum mihi virum, Satanae quaestum fieri, aut, a Satana circumventum iri.

»inclusas remittere, ac sic pio quodam dolo, ad tuam ipsius »salutem, te fallere inscriptione etiam et charactere mu»tatis. Oro igitur te, et per aeterni numinis, incorrupti vivo»rum et mortuorum judicis, tremendam authoritatem ob»testor, ut non aliorsum haec, atque a me facta sunt, »accipias: nec pro fraterna dilectione hostile odium repen»das: quin potius, quod te facturum plane in Domino con»fido, deposita omni simultate, pristinum erga me tui aman»tissimum affectum induas, et amori nostro respondeas. »Quod quidem si feceris, et Deo gratam, et te dignam rem »feceris; meliorique conscientia, et acceptabiliores labiorum »hostias in posterum Deo Patri, qui in spiritu et veritate »adorari vult, offeres; qui hactenus eas aspernatur ac re»jicit, ut Veritas ipsa nos docet, quamdiu fratri reconciliati »non sumus. Caeterum quod in iis literis, quas his inclu»simus, continetur, id ipsum a te et per te ut obtineam, ad »Dei gloriam, et multorum salutem, postulo: quod quidem »et obtenturum me prorsus confido, meliora et saluti tuae »conjunctiora de te sperans. Faxit Deus omnipotens, ut »expectationi meae res respondeat, quo possit imminentibus »undique malis, quoquomodo, nostra etiam opella occurri. »Vale et nos, ut par est, in CHRISTO complectitor.

»Groningae, Postridie Calendas Aprilis. Anno MDLXVI. »Tuae Amplitudinis observantissimus, JUSTUS VELSIUS Ha»ganus".

In genoemde stad vond hij waarschijnlijk een onderkomen bij zijn vriend, REYNT ALBERDA, eer deze in 1567 Groningen moest ontvluchten, om niet als ijverig protestant het offer van de hitte der vervolging te worden.

Werwaarts VELSIUS zijne zwerftochten heeft voortgezet, schuilt in het duister; jaren lang hoort men niets meer van hem, totdat hij nog eens te voorschijn treedt en wel te Haarlem, Leiden, den Haag en andere plaatsen van Holland.

Volgens het door BOR[1]) te boek gestelde heeft VELSIUS in 1577 de Staten van Holland op hoogen toon berispt en hen onbevoegd genoemd, om wetten te maken en uit te vaardigen op het stuk der religie, dewijl zij zelven geen religie hadden. Het slot van den brief luidde: »ik zeg het »hun in de waerheyt Godts, ja niet ik, maar de heilige »Geest Godts self, die in my is, dat indien se van zulk »een voornemen en laetdunkenheyt niet ophouden, sy hen- »zelve Godts toorne op den hals sullen haelen".

Hier en daar trad hij als prediker op belovende zijn woord met wonderen te staven; deze gelukten hem echter niet, zooals hij betuigde, wegens het ongeloof der hoorders. Te Leiden klom zijn overmoed tot zulk eene hoogte, dat hem de stad moest ontzegd worden.

Met geweld liet hij zich eene van de deuren der Pieterskerk openbreken, klom daar op een bank en hield eene rede tot de saamgevloeide menigte. Hij deelde zijn voornemen mede, om dit te herhalen. Toen de magistraat hem uit de stad bande, stelde hij een brief op, waarin hij de overheid aan den Satan overgaf en zichzelven betitelde »des recht- »veerdigen oordeelaers der levenden en der dooden JESU »CHRISTI, welcken alle macht gegeven is in hemel en op »aerde, geroepen Dienaer, JUSTUS VELSIUS, HAGANUS". Te Leiden bleef de heugenis van dit voorval lang bewaard. De hoogleeraar HORNIUS spreekt daarover in zijne Historia Ecclesiastica (1665) pag. 213 met deze woorden: Primo commemorandum, quod a. CIƆIƆLXXVIII JUSTUS VELSIUS Haga—Batavus, vir imprimis doctus, in delirium lapsus, dixerit se a Deo missum ut populum ab interitu liberaret et doctrinam suam miraculis confirmaret. Caecos et claudos in integrum cum restituere vellet neque tamen posset, incredulitati eorum caussam adscribebat. Dicebat

[1]) Boek XIII. BRANDT, Hist. der Ref. I, bl. 629 volg., volgt BOR.

Spiritum Sanctum per os suum loqui. Cumque ordines Hollandiae turbas metuerent, eum Leidà deportandum curarunt. Ook de Utrechtsche hoogleeraar LAMPE herdacht dezen enthousiast in zijne Synopsis Hist. Sacr. pag. 467, blijkbaar naar de mededeeling van HORNIUS.

Werkelijk houde ik het er voor, dat wij met HORNIUS de oorzaak van deze stappen van VELSIUS in een delirium moeten zoeken.

Het tractaatje, dat in 1579 van zijne hand verscheen als »een seer schoon en heerlyck", heb ik nergens gevonden; alleen het slot is bekend: »een iegelyk sie toe, want my »verachtende, en verwerpende (ik seg u by de eeuwige »waerheyt Godts), so sal hij niet alleen in my, maer oock »in den heyligen Geest sondigen, met eene sonde, die nooyt »sal vergeven worden". Het is waarschijnlijk dit tractaatje, waarover de Dordtsche predikant HENDRIK VAN DEN CORPUT aan zijnen ambtgenoot ARENT CORNELISZ. CROESE te Delft, onder dagteekening van 29 Jan. 1580 op dezen afkeurenden toon schrijft [1]: »Aangaande VELSIUM is my gedaen een »schriftken te Leyden gedrukt; my wondert dat toegelaten »wort sulcx te doen, ick hope God sal weeren, doch waer »goet, dat men sulcke vervalschers ende verstoorders der »waerheyt openbaerlick met Gods woort ordentlick mochte »wederleggen".

Het gerucht ging hem na, dat hij, nu op hooge jaren gekomen, niet wel bij 't hoofd bleek te zijn. 't Bevat de eenvoudigste en vergoelijkendste verklaring van zijn gedrag.

Het laatste blijk van zijn aanwezen ontmoeten wij in een niet gedagteekenden brief van VAN DEN CORPUT, naar het schijnt in het laatst van 1581 geschreven [2]. Daarin lezen

---

[1]) Werken der Marnix-Vereeniging, Serie III, deel II, bl. 123.
[2]) Werken der Marnix-Vereeniging, t. a. p. bl. 180 vlg.

wij: »'t is my lieff dat VELSIUS nyet aengenomen en is; ick »sorge hy syn aert nyet laten en soude".

Wat hij begeerd heeft en wat hem geweigerd is, kunnen wij niet nader bepalen bij gebrek aan de noodige inlichtingen. Moge spoedig de ure des doods voor den ongelukkige geslagen zijn, wiens sterfjaar ons evenmin bekend werd als dat zijner geboorte, maar van wiens leven wij genoeg weten, om het als grootendeels mislukt te beklagen.

VI.

Ne sutor ultra crepidam. Aan het einde van dit levensbericht herhaal ik in dit spreekwoord een citaat van een der oudste biographen van VELSIUS.

Indien de den lezer medegedeelde schets het wint van de door SWEERTIUS geleverde in betrekkelijke volledigheid, ik ken toch geen beter besluit dan deze Latijnsche spreuk, een waar woord in de schatting van allen, die kennis maken met de lotgevallen en geschriften van JUSTUS VELSIUS.

CASPAR FRANCK.

De lezing van polemische geschriften heeft zelden groote aantrekkelijkheid. Doorgaande voert godsdiensthaat in die opstellen het hoogste woord, en getuigen zij van een gemis aan waardeering, dat nadeelig werkt op de bestrijding en verdediging beide.

De gemaakte opmerking geldt met name van de polemiek der Roomschgezinden. De minachting jegens het Protestantisme belemmert grondigheid van onderzoek en geeft den toon aan waarop geschreven wordt.

Sinds de dagen der Hervorming draagt hunne polemiek dit kenmerk; zij verraadt vaak eene onkunde, die toegeschreven moet worden aan onwilligheid om opzettelijk en onverdeeld de aandacht te wijden aan het geschrift of den schrijver, die veroordeeld moeten worden. Vandaar de eentonigheid dier polemiek; zij herhaalt het vroeger gezegde en huldigt de leer van het gezag ook op dit gebied zonder terughouding.

Ik wensch het gezegde toe te lichten door mijne lezers bekend te maken met en inzage te verleenen van een Ca-

talogus haereticorum, die, in 1576 uitgegeven, reeds de proeven levert van nazeggen en naschrijven, zonder eenige poging tot zelfstandig onderzoek.

De geheele titel luidt aldus:

Catalogus Haereticorum. Das ist: Warhafftige erzelung der namhafften Irrthumb und Ketzer, welche von anfang der Welt biss auff unsere Zeit entstanden; darinnen verfasst derselbigen leben, was sie gelehrt, zu was zeiten ain jeder angefangen, was für Concilia und Kirchenlehrer ire Irrthum verdampt; ob auch ain jeder in seinen aignen, fürgenommen glauben könne selig werden. Alles auss glaubwirdigen Scribenten nach ordnung des Alphabeths bescriben, unnd auffs kürtzest, Teutscher Nation zu nutz und gütem, zusam gezogen: durch CASPAR FRANCKEN Ortrandum, der H. Schrifft Doctor. Getruckt zu Ingolstat bei DAVID SCHNEIDER. Mit Röm. Kay. May. Freyhait.

Laat mij eerst u den schrijver trachten voor te stellen, een man, met wien het wel de moeite waardig is kennis te maken. Buiten den kring van het Roomsche kerkgenootschap is zijn naam niet vaak genoemd. Dr. F. WEINKAUFF vermeldt dien in zijne grondige navorschingen over SEBASTIAN FRANCK van Donauwerd [1]), en noemt daar, S. 50, den titel van het boek, waarin CASPAR FRANCK van zijnen overgang tot de Roomsche kerk rekenschap gaf. Want CASPAR FRANCK werd geboren, 2 November 1543 te Ortrandt bij Meissen, uit ouders, die tot de Evangelische kerk behoorden. De vader was onderwijzer en naar het schijnt in staat, om CASPAR en diens broeders eene goede opvoeding te geven. Welke universiteit bezocht is, bleek

[1]) BIRLINGER, Alemannia, VI.

mij niet: alleen weten wij, dat CASPAR in het landschap Haag bij het leven van den graaf LADISLAUS FRAUNBERG als diens hofprediker het Evangelie verbreidde, totdat hij, die reeds den graad van Magister bezat, in 1566 vertrok naar de hoogeschool van Ingolstadt, waar hij in den aanvang van 1568 tot de Roomsche kerk overging, anderhalf jaar de godgeleerde lessen bijwoonde, tot Priester gewijd naar Haag voor korten tijd wederkeerde, om er in zijnen vroegeren werkkring de leerstellingen der Roomsche kerk te verkondigen, en daarna dezelfde taak te Ramsau te volbrengen. In 1572 vond hij aan de Moritz-Kirche te Ingolstadt eene aanstelling, reisde drie jaar later naar Italië, promoveerde te Sienna in de godgeleerdheid, werd bij zijn terugkeer te Ingolstadt in 1578 hoogleeraar, in welk ambt hij tot 12 Maart 1584 mocht werkzaam wezen, toen zijn dood de hoogeschool een groot verlies veroorzaakte. Driemaal had hij haar rectoraat waargenomen, in 1573, 1579 en 1582 [1]). De korte mededeelingen door mij aan de berichten van Dr. PRANTL ontleend [2]) en toegelicht door diens uitdrukkelijke verzekering, dat FRANCK »durch eine »reiche litterarische Thätigkeit sich hervorthat und als »angesehener Lehrer bis zu seinem Tode aüsserst anregend »wirkte" [3]) in het vak der bijbelsche exegese, wekten mijn verlangen, om iets meer van dezen man te vernemen, met name van zijnen overgang.

Door de vriendelijke tusschenkomst van Prof. CORNELIUS te München mocht ik de gewenschte bronnen bekomen. Vooral dank ik hem de gelegenheid, om kennis te kunnen maken met FRANCK's geschrift van 1568: Klare und

---

[1]) Das Matrikelbuch der Universität Ingols. u. s. w. (1872), pag. 16.

[2]) Geschichte der Ludwig-Maximilians-Universität in Ingolstadt, Landshut, München, 2er Band (1872), S. 492.

[3]) A. a. O. I, S. 307.

grundtliche ursachen warumb M. CASPAR FRANCK von der Sect zum der allgemeynen Christlichen und Römischen Kirchen getretten, auch, vermittelst Göttlicher gnaden, bis an sein end darbey zu verharren gedacht ist. Und alle andere, so nit ewig wöllen verloren sein, seinem Exempel nachfolgen sollen. Sampt erklärung der fürnembsten yetziger zeyt strittigen artickeln, Bayden Päpstlichen unnd Lutherischen nützlich zu lesen, 430 bladzijden in 8°.

In zeker opzicht heeft mij de lezing van het boek teleurgesteld; ik had de verwachting gekoesterd, dat voorrede of verdere inhoud personalia betreffende den auteur zouden bevatten, en antwoord geven op allerlei vragen, die bij dergelijken overgang ons op de lippen komen.

CASPAR FRANCK beantwoordt geen enkele. En bij nadere overweging strekt hem dit werkelijk tot eer. De man, die zichzelven en het zijne om de zaak van CHRISTUS — hoe hij haar ook versta — op den achtergrond dringt, is het toonbeeld van eene zelfverloochening, welke het hoogere boven alles zoekt. Misschien heeft de eerbied voor zijne ouders, die zijnen overgang beleefden en betreurden en die niet slechts hem, maar ook zijne broeders, CHRISTOPHORUS (later hofprediker van den Oostenrijkschen Aartshertog KAREL) en ANASTASIUS (te Salzburg als rechtsgeleerde vermaard geworden) dien weg zagen inslaan, hem weerhouden, om zijn lot en zijn levensgang ter spraak te brengen. Hoewel de toon, waarop over LUTHER en de andere hervormers gesproken wordt, even weinig waardeerend klinkt als die, welken wij in andere polemische geschriften van dien tijd vernemen, onderscheidt zich het werk door een gebed, waarmede het besluit en waarin de bekeering van »viel ehrliche leut" ootmoedig van de werking des heiligen geestes wordt afgesmeekt.

De oorzaken, welke hem tot den overgang hebben doen

besluiten, worden blootgelegd in twintig hoofdstukken, wier inhoud bestaat in eene slecht gelukte poging, om door het gezag der traditie de leer der Roomsche kerk als de eenig Christelijke aan te prijzen. De betoogtrant is de bekende; b. v. alle heilige martelaren hebben zich aan de Roomsche kerk gehouden; alle heilige Oud-Vaders die kerk voor de ware Christelijke erkend; in leer en plechtigheden is eene steeds zeer te waardeeren onveranderlijkheid waar te nemen, enz.

Naar den indruk welken de inhoud op mij maakt, zou ik meenen, dat het den schrijver niet zwaar gevallen is, vroeger bestaan hebbende banden te verscheuren. Zelfs is in zijn geschrift nauwelijks nog eenig spoor van het spraakgebruik der Evangelische Christenen te ontdekken; alleen de bij herhaling voorkomende uitdrukking: »de Vader van »onzen Heer Jezus Christus" is hem uit vroegeren tijd eigen gebleven. Van heeler harte is hij de nieuw aangenomen belijdenis toegedaan en heeft blijkbaar vollen vrede met de bewijsgronden, voor hare rechtvaardiging bijgebracht.

De onderstelling is niet gewaagd, dat FRANCK reeds tot het Romanisme neigde, toen hij in 1566 naar Ingolstadt toog. Gewis heeft hij daarom getracht huisgenoot te worden van den man, die ook de Luthersche kerk verlaten had en met vurigen ijver tot de Roomsche was toegetreden. Ik bedoel den Ingolstadter hoogleeraar MARTIN EISENGREIN, een Stuttgarter van geboorte, in 1555 na het volbrengen zijner studiën te Weenen, die hij eerst te Tubingen aangevangen en te Ingolstadt voortgezet had, Roomsch geworden [1]). De ijver eens renegaats is spreek-

---

[1]) De uitvoerigste berichten betreffende EISENGREIN en FRANCK leveren J. N. MEDERER, Annales Ingolstadiensis Academiae part. I en II (1782) en A. M. KOBOLT, Baierisches Gelehrten-Lexicon (1795). Beide bronnen waren mij toegankelijk. Behalve de reeds genoemde leden van het geslacht FRANCK leerde ik uit MEDERER l. l. pag. 38 nog een SE-

woordelijk; EISENGREIN zag den zijnen bekroond. Gelijk hij van de zijde der Roomsche kerk allerlei eerbewijzen ontvangen had, vielen deze ook aan FRANCK ten deel. De aanzienlijksten des lands gaven blijken van belangstelling in zijn persoon. Hij werd benoemd tot hofprediker en geestelijke raad van hertog ALBRECHT van Beyeren en bij zijn verblijf te Rome door paus GREGORIUS XIII tot protonotarius en comes lateranensis.

Van zijne meerendeels apologetische en polemische geschriften trekt het bl. 181 genoemde vooral onze aandacht. Immers, wij stellen er belang in te vernemen, hoe er over het Protestantisme en zijne voorstanders geoordeeld werd door een man, die tot hen behoord en een poos hunne belangen met zijne gaven gediend had.

Op de lijst zijner werken, gelijk die door MEDERER, Pars II pag. 907 sq. is afgedrukt, wordt het eerst vermeld dilucida expositio justissimarum caussarum, cet., anno 1568 recusa; de Duitsche tekst is in datzelfde jaar door de pers verspreid.

MEDERER noch KOBOLT maken van deze overzetting melding; evenmin doen zij zulks van die des bovengenoemden Catalogus haereticorum; den Latijnschen tekst vermelden zij op het jaar 1576, het jaar dus waarin de Duitsche vertaling het licht zag.

De vorred van den Duitschen tekst is geteekend den 20 Maii im Jar nach CHRISTI geburt 1567. Ik hoop

---

BASTIAN FRANCK kennen, Licentiaat in de Theologie, die als boezemvriend van MARTIN EISENGREIN bij diens sterfbed eene plaats innam en getuige was van het Christelijk uiteinde des door hem hoogvereerden mans. Of er tusschen de genoemden en CHRISTIAN FRANCK, hoogleeraar te Weenen, die achtereenvolgens tot de Roomsche, Hervormde en Luthersche kerk behoorde, familiebetrekking bestaan heeft, kan ik niet bepalen. Bij ADELUNG, Geschichte der menschl. Narrheit II[er] Th., S. 193 fg. komt eene uitvoerige levensschets van den laatstgenoemden FRANCK voor.

het bewijs te leveren, dat in de jaartelling een drukfout schuilt, namelijk deze, dat in plaats van 1567 te lezen is 1576.

De oorspronkelijke Latijnsche tekst en de vertaling kwamen te gelijk in handen der lezers. Het was de wensch des schrijvers; immers aan de niet geletterde wereld bood hij voor de eerste maal in de moedertaal eene naamlijst van ketters en ketterijen »meines wissens inn Teutscher »sprach niemals dergestallt zusam geschriben", gelijk het luidt in de vorred of opdracht.

Deze aan den administrator HAINRICH gerichte voorrede vraagt eenige oogenblikken onze aandacht.

Haar opschrift luidt: »dem hochwirdigen Fürsten und »Herrn, Hernn HAINRICH, administratorn des Hochmaister-»thumbs in Preussen, Maister Teutschordens in Teut-»schen und Welchschen Landen".

De bedoelde kan niemand anders zijn dan HEINRICH VON BOBENHAUSEN, die van 1572 tot 1588 Grootmeester der Duitsche orde is geweest. De geschiedenis dezer orde, vooral na het tijdstip, waarop de grootmeester ALBRECHT van Brandenburg uit de orde trad en zich door Polen met Pruisen liet beleenen, is minder bekend dan zij verdient; wie het boek van JOHANNES VOIGT bezitten, zullen dezen schrijver dankbaar zijn voor den ijver, waarmede hij de lotgevallen der orde heeft beschreven [1]).

HEINRICH VON BOBENHAUSEN werd met de hooge waardigheid van het grootmeesterschap vereerd als opvolger van GEORG HUND VON WENCKHEIM, die zes jaar lang vóór hem de moeielijke plichten, aan dat ambt verbonden, waarnam. De opgave der vorred sluit niet met deze tijdsbepaling, want in 1567 was hij nog geen grootmeester, wel in 1576. Tijdens het eerstgenoemde jaar 1567 vinden wij

---

[1]) Geschichte des Deutschen Ritter-Ordens in seinen zwölf Balleien in Deutschland, 1857, 1859, 2 Th.

hem als Comthur [1]) in Blumenthal, na vroeger van 1548 tot 1557 te Mergentheim en Frankfort, van 1558 tot 1561 met het bestuur over de geheele balye Franken te zijn belast geweest [2]).

Terwijl HEINRICH te Blumenthal de plichten van zijn ambt waarnam, schijnt hij zich den persoon en het lot van FRANCK te hebben aangetrokken. Immers laatstgenoemde schrijft in zijne vorred: »ich hab mit diser Dedication mein »danckbars, underthänigs gemüt gegen E. F. G. erzaigen »wöllen. Dann sie mir noch zu Blümethal (da ich mit »weilendt dem auch Hochwürdigen Fürsten unnd Hernn »JOHANN EGLOFF, Bisschoff zu Augspurg gewesen, unnd alda »ain Predigle, sovil Gott gnad verlihen, gehalten) in meinem »erlidtnen unfal und schaden, gnedige hülff erzaigt und »nachmals auch, da sie zu diser hohen dignitet unnd »würdigkait von Gottes gnaden erhöhet, ferner alle gnad »gnedichlich angebotten" u. s. w. In geenen deele is het onwaarschijnlijk, dat hij zich tot den Comthur van Blumenthal gewend en bij dezen, na zijn overgang tot de Roomsche kerk hulp en voorspraak gezocht en gevonden heeft.

De gebeurtenis, waarop hij doelt, is ons niet bekend en het veld der gissingen hier te ruim, om met kans van welslagen daarop een uitstap te ondernemen.

De overgenomene zinsneden leveren ook hare bijdrage tot aanwijzing van de fout, welke in de jaarteekening van de vorred door mij is opgemerkt. Er wordt daar gesproken van Augsburg's bisschop JOHANNES EGOLPH VON KNÖRINGEN; deze bezette dien zetel van 18 Mei 1573 tot zijnen dood

---

1) »Die Deutsche Benennung Komenthur oder Komthur ist aus der La»teinischen Bezeichnung Commendator hervorgegangen". VOIGT, A. a. O. I, S. 109 flg.

2) VOIGT, A. a. O. II, S. 210.

in 1575[1]). De vorred is dus geschreven na des bisschops afsterven, en met alle vrijmoedigheid veranderen wij het jaartal 1567 in 1576.

Overgaande tot den inhoud van den Catalogus haereticorum slaan wij bij voorkeur de bladzijden op, welke over Nederlanders handelen. De meest belangwekkende noem ik bl. 228 en volgende, dewijl daar CORNELIS ADRIAANSZ. VAN HAEMSTEDE vermeld wordt. Vanwaar was deze naam tot de ooren van FRANCK doorgedrongen?

Ik moet aan de eerlijkheid van FRANCK hulde toebrengen, dewijl hij de bron noemt, waaruit hij geput heeft: »wie »LINDANUS darvon schreibt". Geen van onze vaderlandsche geleerden, die over VAN HAEMSTEDE handelen, toont geweten te hebben, dat diens naam op de lijst der ketters werd ingeschreven. Alleszins verdient dus het door FRANCK geboekte met aandacht gelezen en met belangstelling overwogen te worden.

Hij komt er rond voor uit, dat LINDANUS de autoriteit is, die hij volgt.

WILLEM VERLINDE of VAN DER LINDE, meest bekend onder zijn Latijnschen naam GUILIELMUS LINDANUS, Dordtrechtenaar van geboorte[2]), (hij zag te dier stede in 1525 het levenslicht), te Leuven en Parijs gevormd, gaf in 1552 de eerste proef van zijne letterkundige bekwaamheden door het in druk verspreiden van een tractaat de optimo scripturas interpretandi genere libri III, in 1553 gevolgd

---

[1]) A. POTTHAST, bibliotheca historica medii aevi, Supplement (1868), S. 272.

[2]) Uitvoerig en nauwkeurig is zijn leven beschreven door ARNOLDUS HAVENSIUS, de Erectione novorum episcopatuum in Belgio, welks tweede uitgaaf, die van 1609, mij ten dienste staat. Men zie aldaar pag. 88 sq. Behalve eene lijst der door LINDANUS in druk gegeven werken, vindt men pag. 238 eene opgave der door hem nagelatene handschriften; beide, gedrukte en niet gedrukte, geven een hoog denkbeeld van zijne onvermoeide werkzaamheid.

door de tabulae anasceuasticae atque analyticae omnium haereseoon hujus seculi, quibus ostenditur impias priscorum haeresiarcharum blasphemias titulo Evangelii renovari. Hij zag zich weldra geroepen tot het onderwijzen van de godgeleerdheid aan de hoogeschool te Dillenburg, waar hij vijf jaren zich van zijne taak kweet. Toen vertrok hij naar Leeuwarden om daar als vicarius van den aartsbisschop van Utrecht zooveel mogelijk de ketterij te bestrijden. Een gelijkluidende opdracht verplaatste hem naar 's Gravenhage; daar vervaardigde hij de tractaten Dubitantius en Ruewardus, maar werd er door de troebelen van 1566 verdreven en ontkwam ter nauwernood in veiligheid naar Dordtrecht. Eerst in 1569 kon hij, inmiddels tot bisschop van Roermond benoemd, zich daar ter stede vestigen; onder tal van moeielijkheden handhaafde hij zich op dien zetel tot kort voor zijn dood in 1588, na voor weinig weken den stoel van Roermond met dien van Gent verwisseld te hebben.

Tijdgenoot en nakomeling hebben aan de verdiensten van dezen kerkvorst recht laten wedervaren en gaarne voeg ik mijne lofspraken bij die zijner geloofsgenooten onder voorbehoud van de vrijheid, om te klagen over des bisschops stoutmoedigheid, die hem aanzette, de pen te voeren en onderwerpen te behandelen, zonder daartoe behoorlijk te zijn voorbereid.

Ketterhaat was hem, zoo al niet met de moedermelk ingegeven, toch reeds zeer vroeg ingeblazen. Als tienjarige knaap had hij zijnen vader hooren zeggen: »indien ik wist, »dat deze mijn zoon die nieuwe leerbegrippen aannam, zou »ik op staanden voet zijn hoofd tegen den wand verpletteren [1])". Onder dergelijke leiding opgegroeid is hij een ijveraar

---

[1]) HAVENSIUS, l. l. pag. 95.

geworden, zooals zijn vader nauwelijks had durven hopen. Op reis naar Nijmegen, ter ontvangst van de bruid des konings, ANNA van Oostenrijk, ontdekte hij bij een boekverkooper te Well eenige honderden exemplaren van MARNIX' Biencorf, welke kort te voren het licht had gezien, liet deze 's nachts verbranden en weerstond den aandrang van den ambachtsheer, die ten behoeve van den boekverkooper schadeloosstelling eischte[1]). Binnen Rome, werwaarts hij tweemaal getogen is, ergerde hij zich aan de vele kettersche geschriften, die daar te koop waren, en tegen wier verspreiding zijns inziens niet streng genoeg werd gewaakt; hij verlangde zulk toezicht zoowel voor godgeleerde, als voor letterkundige voortbrengselen en noemde bepaaldelijk de notae in Thesaurum linguae sanctae PAGNINI door JOHANNES MERCERUS in 1575 te Lyon ter perse gelegd, al erkenden vele Roomsche geleerden de zeldzame bekwaamheden van MERCIER. Dat deze Calvinist heette, was voor LINDANUS genoeg, om dit boek te veroordeelen als met doodelijk venijn besmet. Om de uitgesprokene waarschuwingen nog meer klem bij te zetten, dewijl zij in de omgeving van den pauselijken stoel slechts matig behartigd werden, toonde hij aan paus SIXTUS V, toen hij van dezen afscheid nam, een Grieksch Nieuw Testament, te Genève gedrukt, voorzien van Latijnsche opschriften boven de hoofdstukken, toxico Calvinistico venenata[2]), dat hij te Rome scheen gekocht te hebben en wees op het gevaar, waardoor Italië bedreigd werd, om even als Duitschland en Frankrijk door de ketterij besmet te worden.

Ik sprak met een enkel woord over de twee eerste ge-

---

[1]) Dit feit is reeds vermeld in de inleiding der godsdienstige en kerkelijke geschriften van MARNIX door Prof. VAN TOORENENBERGEN, deel I bl. XLV.

[2]) HAVENSIUS, l. l. pag. 216.

schriften, welke LINDANUS door den druk verspreidde. Geen van beide heb ik in handen gehad, maar hun inhoud leeren kennen door de opgaaf er van gegeven in de oratio de Lindani vita et scriptis, te Leuven uitgesproken door Dr. TH. J. LAMY 11 Juli 1859 [1]). Reeds in deze eerste proeven van polemischen arbeid sprak LINDANUS op den harden en afstootenden toon, die een doorgaand kenmerk is gebleven van zijne geschriften en het duidelijk bewijs levert, dat hij niet naar den vriendelijken raad geluisterd had, welken hij kort na de uitgaaf dier eerstelingen van geen minderen Maecenas dan van den hoogeerwaarden P. CANISIUS ontvangen mocht. Den 25en Febr. 1556 schreef deze hem onder andere het navolgende [2]): habeo viros doctos hactenus mihi consentientes, in tuis nimirum scriptis multa dici mollius posse, praesertim ubi falsas allusiones immisces de nomine CALVINI, MELANCHTHONIS et similium. Rhetoris est, non hujus temporis Theologorum, hisce flosculis luxuriari. Non sanamus aegrotos hisce pharmacis, sed potius reddimus insanabiliores. Cordate et mature sobrieque defendenda veritas, ut modestia nostra nota sit omnibus hominibus et, si fieri queat, testimonium etiam ab iis, qui foris sunt, accipiamus. Quocirca nolim ansam Germanis tribuas, ut juvenilem potius in hoc scripto aliisque fervorem novi scriptoris incusent, quam gravitatem et lenitatem, Theologo pio dignam, ament commendentque.

De les heeft niet gebaat en LINDANUS zijn weg vervolgd, gelijk hij dien meende te moeten betreden. Eenzijdigheid voert tot oppervlakkigheid; oppervlakkigheid is schielijk met de pen gereed, en onwillig om begane fouten te herstellen.

---

[1]) Opgenomen in Annuaire de l'université Catholique de Louvain, 1860, pag. 298 sq., waarmede vergeleken worde P. CLAESSENS, esquisse bibliographique de deux évèques belges, cet. Annuaire 1871, pag. 288 s.

[2]) Annuaire, 1852, pag. 310 sq.

Op dezen voorganger beroept zich FRANCK.

Welke van diens geschriften bedoelt hij? Zij zijn vele in getal, gelijk uit den Catalogus blijkt door Dr. LAMY medegedeeld [1]).

Zonder twijfel had FRANCK kennis gemaakt met het Latijnsche werkje, door LINDANUS in 1562 verbreid en den titel voerende: Dubitantius. Dialogus de origine sectarum hujus infelicissimi saeculi, et earum fructibus antichristi praecursoribus. Van dit geschrift werd de indruk, dien het bij zijne eerste uitgaaf gemaakt had, verlevendigd, toen de prior der Augustijnen binnen Brugge JACOB VAN DE VELDE bij den aanvang des jaars 1567 daarvan eene overzetting in de Nederlandsche taal leverde: een claer betoog van den oorspronck der Lutherie, van die menichvuldicheyt der Secten, van die tweedrachticheit die onder de Sectarissen is. Van die schade en bloedstortinghe, die ter cause der Secten is gheschiet in 'tChristendom van den jare duust vyf hondert zeventhiene tot den jare duust vyf hondert zessen zestich [2]). Uit de opdracht aan de regeering van Brugge en de voorreden aen den Lezer blijkt, dat het werk gericht is tegen alle Secten, »Lutheranen ofte Confessionisten, Zwin»glianen ofte Calvinisten, Zwenkfeldianen, Mennonisten ofte »Wederdoopers" en de vertaling vervaardigd onder den indruk van den beeldenstorm.

Het kan mijn voornemen niet wezen van alle ketters en ketterijen, door LINDANUS tentoongesteld, hier een overzicht te geven: zelfs niet van de voornaamste. Hij volgt den

---

1) Annuaire, 1860, p. 317 sq.

2) VALERIUS ANDREAS noemt in zijne Bibl. Belgica pag. 433 den auteur JACOBUS VELDIUS, doch vermeldt de vertaling niet onder de geschriften van VELDIUS. De vriendelijke belangstelling van den Heer ARNOLD te Gent stelde mij in staat het geschrift van LINDANUS te kunnen lezen.

reeds in zijn tijd plat getreden weg en spreekt over LUTHER, ZWINGLI, CALVIN en anderen op den toon der diepste minachting. Slechts éene bladzijde uit het boek leg ik voor het oog des lezers open, dewijl zij een ketter bespreekt die een land- en tijdgenoot van LINDANUS was, en van wiens ketterij het hem niet moeielijk kon vallen nauwkeurige berichten in te winnen. Dat hij het blijkbaar niet gedaan en daardoor zeer lichtvaardig geoordeeld heeft, strekt hem tot oneer.

Die ketter is de ons wel bekende CORNELIS ADRIAANSZOON VAN HAEMSTEDE, de schrijver van het oudste Nederlandsche martelaarsboek. In 1873 heb ik over zijn persoon en zijn werk gehandeld [1], nadat lang vóór mij Dr. J. AB UTRECHT DRESSELHUIS [2] hem voorgesteld had in zijn bedrijf, zijne denkwijze en zijn karakter. Sedert verschenen *gheschiedenissen ende handelingen die voornemelick aengaen de Nederduytsche natie ende gemeynten tot Londen* (*Werken der Marnix-Vereeniging*, Serie III deel I) en een bundel *Brieven uit onderscheidene kerkelijke Archieven* [3], (*Werken*, Serie III deel II), waarin eenige van en over HAEMSTEDE bijeengevoegd bl. 50 volg. den lezer worden voorgelegd. Een en ander bevestigt volkomen het door mij weleer geuite vermoeden [4], dat de corruptie van den tekst der uitgave van het *Martelaarsboek*, in 1566 verschenen, met opzet geschied is, dewijl men het er voor hield, dat VAN HAEMSTEDE zijn gevoelen over den doop den martelaar, wiens dienst en lijden hij behandelde, heeft doen uitspreken. De eerste druk van het *Martelaarsboek* was in 1559 in handen van het publiek gekomen; in 1562 stierf de door velen veroordeelde

---

[1] *Geschiedkundige Nasporingen* II, bl. 9 volg.

[2] KIST en ROYAARDS, *Archief voor kerkelijke geschiedenis*, Deel VI.

[3] Uitgegeven door H. Q. JANSSEN en J. J. VAN TOORENENBERGEN.

[4] *Gesch. Naspor.* II, bl. 123.

auteur, na wiens dood men vrije hand dacht te hebben, om met zijn werk te doen gelijk men wilde.

Wij herinneren ons, dat de tegen VAN HAEMSTEDE ingebrachte beschuldigingen betroffen de vrijheid van het profeteeren, de menschwording van CHRISTUS, den doop der kinderen, en dat zij groote beweging binnen de gemeenten verwekten.

LINDANUS, die na zijn vertrek uit Dillingen, in Leeuwarden, 's Gravenhage en Dordrecht verkeerd heeft, en door den drang der omstandigheden genoodzaakt was, zijne geestelijke waardigheid zooveel mogelijk verborgen te houden, had ruimschoots gelegenheid, berichten in te winnen aangaande den man, dien hij als ketter wilde ten toonstellen. Op geruchten, die hem waren ter oore gekomen, schrijft hij het navolgende, aldus door VAN DE VELDE uit het Latijn in de genoemde overzetting weêrgegeven bl. 155: »Hamstedii. Van een ADRIAEN VAN HAMSTE gheheeten, die »langhe ballynck was in Zeelandt, dede daer veel quaets, »van daer vliende in Enghelant, wiert uter stadt van »Londen ghebannen. Deze onder alle zyn razerie leerde, »dat geen sonde en was, die kynderen te laten zonder »'t doopsel. Item dat fondament des Christendoms niet en »was te ghelooven dat CHRISTUS warachtich Godt ende »mensche es, gheboren van MARIA, warachtich aenveert »hebbende ons menschelieke natuere, al waert dat men dit »loochende, dat daer niet veel an en hynck. Item noch meer »andere boosheyt, daar hy mede vervoorderde die Weder»doopers".

Zoo luidt het bericht van LINDANUS, waarin slechts een deel der tegen VAN HAEMSTEDE aangevoerde beschuldigingen vermeld en over zijn persoon op de oppervlakkigste wijze gesproken wordt.

Het ware, dunkt mij, wel de moeite waardig geweest, naar dien »ballynck" eenig onderzoek in te stellen, waar-

door LINDANUS zeer gemakkelijk had kunnen te weten komen, dat VAN HAEMSTEDE met brandenden ijver de gemeente van Antwerpen opgebouwd, en tot Zeeland in geene andere betrekking gestaan had, dan dat hij uit deze provincie geboortig was.

Wie op dergelijke luchtige wijs over een tijd- en landgenoot schrijft, verbeurt ons vertrouwen, waar hij het woord voert over verledene tijden en vroeger gestorven personen. Des bisschops schrijven is een bewijs, dat zijne polemiek het niet der moeite waardig achtte, grondige navorschingen in het werk te stellen, de rechten der waarheid niet telde en aan de dogmatiek de volle macht gaf over de historie.

Bijna letterlijk is het door LINDANUS geschrevene in den Catalogus haereticorum van FRANCK overgenomen. Immers, daar leest men S. 228 flg. »Haemstedii. Haben »den namen von ADRIANO HAMSTEDIO, welcher in Seelandt, »unnd nachmals in Engellandt geschwermet, dass es »frey stund unnd nichts dar an gelegen wäre, wann gleich »vil Jar die Kinder ungetaufft bliben, unnd es dorfft ihm »niemandt ain gewissen darumb nemen, dass auch nicht »ain Fundament des Christlichen Glaubens sey dass CHRISTUS »aus dem Samen des Weibs geboren und das menschliche »Flaisch an sich genomen hab, wie LINDANUS dar von »schreibt".

Blijkbaar heeft FRANCK zonder eenig nader onderzoek LINDANUS nageschreven, in goed vertrouwen, dat deze niet zonder kennis van zaken op dergelijke wijze zich zal hebben uitgelaten.

Is de mededeeling van LINDANUS, gelijk deze in zijnen Dubitantius voorkomt, ook door andere kettermeesters behalve FRANCK overgenomen?

Deze vraag zal alleen naar eisch kunnen beantwoord worden, indien men de later verschenen Catalogi haereticorum raadpleegt.

Daartoe ontbreekt mij de gelegenheid; slechts één, en wel een der voornaamste stond mij ten dienste, namelijk het uitvoerig werk van ALFONSO A CASTRO, Zamorensis, adversus omnes haereses libri XIIII, naar den Antwerpschen druk van 1565, die als een zeer verbeterde en vermeerderde werd aangekondigd [1]). Uitvoerig worden daar, pag. 68 sqq. de ketterijen ten aanzien van den doop besproken, HAEMSTEDE's naam echter niet genoemd. Ik kan dit verzwijgen van den naam alleen daaruit verklaren, dat de auteur van dezen Catalogus haereticorum nooit van Haemstediani gehoord had, en daarvan ook niet had kunnen hooren, dewijl de enkele leden der gemeente van Londen die met de gevoelens van hunnen voorganger instemden, nimmer eene partij of secte gevormd, noch zich naar den naam van HAEMSTEDE genoemd hebben.

Deze verklaring wordt niet ontzenuwd door de opmerking, dat A CASTRO wel spreekt over HERMAN VAN RIJSWIJK, pag. 55 en elders, terwijl noch hij, noch een ander iets weet van volgelingen of geestverwanten van dezen HERMAN.

De gevallen staan niet gelijk; A CASTRO en anderen, die over HERMAN VAN RIJSWIJK geschreven hebben, putteden hunne kennis uit den Catalogus, dien BERNARDUS LUTZENBURGUS in druk liet uitgaan [2]); daarin wordt over de gevoelens van HERMAN zoo uitvoerig gehandeld, dat er grond is voor de onderstelling, dat LUTZENBURGUS schriften van dezen HERMAN kon raadplegen, waarvan tot heden, naar ik meen, geen enkele ontdekt is geworden.

---

[1]) Over de veranderingen, welke dit geschrift van A CASTRO bij verschillende uitgaven heeft ondergaan, zoodat b. v. uit den druk van 1565 woorden als de volgende zijn weggelaten: cum constet plures Papas adeo illiteratos esse, ut Grammaticam penitus ignorent, qui fit, ut sacras literas interpretari non possint, raadplege men vooral CRENIUS, Anim. phil. et hist. pars XI pag. 86, XVI pag. 46, XVII pag. 352.

[2]) Ten vijfden male in 1537.

Maar VAN HAEMSTEDE's Martelaarsboek blijkt niet aan A CASTRO bekend te zijn geweest en van de door hem en over hem gewisselde stukken zal wel niets tot de ooren van dezen schrijver zijn doorgedrongen.

Na den dood van VAN HAEMSTEDE verscheen het door hem vervaardigde Martelaarsboek weldra zonder dat zijn naam als auteur vermeld werd. Hij verdween dus in zekeren zin geheel van het tooneel.

Voor FRANCK was het voorbeeld van LINDANUS voldoende, om VAN HAEMSTEDE het hoofd eener secte te noemen. Als zoodanig bleef hij vermeld op den later gedrukten Catalogus haereticorum, die door THEODORUS PETRAEUS te Keulen in 1629 ter perse werd bezorgd [1]). De daar pag. 82 voorkomende mededeeling naast die van FRANCK leggende, ontdekken wij bij gelijkheid van fouten, enkele verbeteringen: Hamstedii sub CAROLO V. Hi nomen suum sortiuntur ab ADRIANO HAMSTEDIO, spectantque ad tertiam nostri temporis Euangelicorum classem, eorum videlicet, qui LUTHERI occasione a Catholica fide dissentientes, dogmata sequuntur LUTHERO contraria. Et HAMSTEDIUS quidem in Selandia aliquamdiu commoratus, profugus inde in Angliam commigravit; ubi EDMUNDI Londinensis Episcopi sententia ab officio suspensus et ad publice in Ecclesia revocandum compulsus, inde quoque ob contumaciam profligatus est et excommunicatus.

Docebat autem infantes sine baptismo ad annos aliquot servare licere, neque ullius conscientiam hac in re ad certum tempus obligare posse. Affirmabat item credere Dominum ex semine mulieris natum, ac humanae carnis nostrique generis participem factum esse, nequaquam religionis Christianae fundamentum censendum esse, sed ipsius funda-

---

[1]) Uit de bibliotheek van Prof. ACQUOY mocht ik een exemplaar ter inzage erlangen.

menti circumstantiam quandam atque idcirco, qui CHRISTUM ex mulieris semine negat esse, is non fundamentum neget sed unam ex fundamenti circumstantiis. Habuit et alia nonnulla commenta Anabaptistarum deliriis affinia". PETRAEUS beroept zich niet op LINDANUS, hoewel hij in de dedicatio van zijnen Catalogus onder de door hem gebezigde bronnen de boeken van den Roermonder bisschop niet onvermeld laat.

Ik durf niet beweren, dat de Catalogus van PETRAEUS de sporen draagt van des auteurs grondige bekendheid met de ketterijen, die op zijn vaderlandschen grond waren ontstaan [1]). Ten aanzien van het over onzen VAN HAEMSTEDE berichte geldt volkomen de door PAQUOT op den geheelen Catalogus gemaakte opmerking [2]): Cet ouvrage n'a pas l'exactitude que les recherches des savans ont portée depuis dans ces matières. In zoover zijn Catalogus hier te lande in de handen van Protestanten geraakte, zullen ongetwijfeld velen met bevreemding hebben hooren spreken over volgelingen van VAN HAEMSTEDE, daar er niet veel navraag behoefde te geschieden om tot de zekerheid te geraken, dat er geene volgelingen van een ketter VAN HAEMSTEDE bekend waren. Toenmaals, in 1629, wist de Hervormde kerk in de Nederlanden nauwelijks iets meer over de ketterijen van VAN HAEMSTEDE zelven.

Nogtans is FRANCK zijnen voorganger niet overal zoo op den voet gevolgd. Met name wat LUTHER betreft, onderscheidt zich zijne polemiek in enkele opzichten gunstig van die des bisschops.

FRANCK behandelt de ketterijen van LUTHER van bl. 289 tot 372. Een gedeelte van den inhoud dezer bladzijden —

---

[1]) Men zie over onzen landgenoot THEODOOR PEETERS (PETRAEUS), PAQUOT Mémoires II, pag. 220 ss.

[2]) L. c. pag. 227.

312 tot 329 — bestaat uit een herdruk van den Duitschen tekst, die in 1535 tegelijk met den Latijnschen het licht zag, van den Lutherischer Irrgarten oder 36 Stell und Ort, da der einige und irrige LUTHER in einem einigen puncten von der Communion eyner oder beyder Gestalt ihm selbst zu wider gelehrt.

CASPAR QUERHAMMER te Hall, een vriend van COCHLAEUS, was daarvan de auteur, een heftig tegenstander der Reformatie, die, getroffen door de opmerking, dat de zaak der Hervorming bij uitnemendheid bevorderd werd door middel van de Evangelische gezangboeken, in 1537 zijne tusschenkomst leende tot de uitgave van een dergelijken bundel voor zijne Roomsche geloofsgenooten.

FRANCK beschouwt, beter gezegd beschimpt, achtereenvolgens LUTHER's Lehre vom freyen Willen und Gesatz Gottes; daarna des hervormers Urthail von den Lehrern der Kirchen; vervolgens zijne denkbeelden von güten Wercken, en von Glauben allain; staat stil bij de leer vom Abentmal, waarbij QUERHAMMER's beschuldigingen worden opgenomen en let op LUTHER's Bekandnuss von der Tauf, von der Ehe, vom Fasten, Bitten und Beichten en wijdt de laatste bladzijden aan LUTHER's beschouwingen vom alten Gottesdienst, Priesterthumb en was von weltlichen Oberkait zu halten, Trost wider den Teufel, von abthünung der Mess, wie LUTHER die Bibel verteuschet, al hetwelk hem den weg heet gebaand te hebben, om ten slotte aan te toonen, dat bijna alle door de kerk veroordeelde ketterijen der vorige eeuwen door LUTHER weer zijn in het leven getreden.

Vraagt men nu of FRANCK eenige poging aanwendt, om het optreden van LUTHER ten jare 1517 te verklaren, of hij rekening houdt met de omstandigheden, waaronder LUTHER werkte, schreef en streed; of hij eenig begrip heeft van, iets

gevoelt voor den zielestrijd van deze naar innige, persoonlijke gemeenschap met God dorstende ziel; of hij begrijpt, dat deze door onrust geplaagde de rust eerst gevonden heeft, toen de waarheden der heilige Schrift hem geworden waren Openbaringen Gods en hij gelooven mocht niet meer op gezag der kerk, maar op grond zijner eigene ervaring dat JEZUS is de CHRISTUS — vraagt gij daarnaar, dan heb ik niets te antwoorden.

De monotonie der polemiek tegen LUTHER bij en na zijn leven moet ieder treffen, die zich met de voornaamste geschriften van dien tijd op dat gebied bekend maakt. Wie er zich van overtuigen wil, raadplege Dr. LAEMMER's onderzoek naar die vortridentinisch-katholische Theologie des Reformations-Zeitalters aus den Quellen dargestellt[1]) en vange de bestudeering van dit werk aan met des schrijvers breede, echter niet volledige, opgaaf der tegen LUTHER uitgegevene tractaten. Maar als had de hervormer voorzien, waaraan de polemiek vooral hare wapenen tegen hem ontleenen zou, schreef hij, 20 Juli 1530, aan MELANTHON: quod adversarii colligunt contradictiones ex meis libris, etiam faciunt pro gloria sapientiae suae ostendenda. Quo modo isti asini contradictiones nostrae doctrinae judicent, qui neutram partem contradictoriorum intelligunt? Quid enim nostra doctrina aliud esse potest in oculis impiorum quam mera contradictoria, cum simul exigat et damnet opera, simul tollat et restituat ritus, simul magistratum colat et arguat, simul peccatum asserat et neget?

---

[1]) HUGO LAEMMER zond dit boek in het licht ten jare 1858, toen hij nog licentiaat en privaat-docent der godgeleerdheid aan de hoogeschool te Berlijn was; hij ging weinige maanden later tot de Roomsche kerk over. Zijne Analecta Romana, Kirchengeschichtliche Forschungen in Römischen Bibliotheken und Archiven (1861) en de door hem bezorgde uitgaaf EUSEBII PAMPHILI Hist. Eccles. libri decem (1862) getuigen van zijnen wetenschappelijken ijver.

sed quid aquas in mare [1])? Zoo liet hij zich hooren onder den verschen indruk van hetgeen JOH. FABER tegen en over hem beweerd had en dat de eeuwen door herhaald is, omdat men niet wilde of kon opmerken, wat de Katholieke geleerde F. W. KAMPSCHULTE met volle recht opteekende: »LUTHER handelt vielfach mehr nach den Eingebungen und »Bedürfnissen des Augenblicks als nach klar erkannten »Gründen und hat eine Scheu, aus den eigenen Sätzen die »nahe liegenden Schlussfolgerungen zu ziehen. Wer zählt »die Wandelungen, die er in verschiedenen Dingen durch»gemacht, die Widersprüche, in die er verfallen? Wie »manches, was er ins Leben rief, war nur vorläufiges Aus»kunftsmittel und erwies sich später als unhaltbar" [2]).

Toen noch later heeft de Roomsche polemiek zich kunnen verheffen tot dat eenige punt van uitgang, waarbij polemiek kans van slagen heeft, dat van waardeering des tegenstanders. Waar het beproefd is, heeft de Clerus terstond zijn anathema doen hooren. Prof. BENRATH verhaalt ons [3]), dat in 1882 in Italië een vita di Martin Luthero verscheen, door een Katholiek opgesteld, hetwelk over LUTHER een onpartijdig oordeel uitsprak. »Ist er Ka»tholik" schrijft deze geleerde, »so gehört er zu den vor»urtheilslosesten. Das hat ihm auch die Indexcongregation »attestirt, indem sie dem Schriftchen alsbald die einzige

---

[1]) LUTHER's Briefe, IV, S. 103.

[2]) Johann Calvin, seine Kirche und sein Staat in Genf. (1869), I, S. XIII. De dood heeft de hand doen verstijven, die ons dit werk schonk. Mocht Prof. CORNELIUS de taak zijns vriends afwerken, wiens talent en karakter hij zoo waardig huldigde, toen hij schreef: er hat den Gegenstand dem einseitigen Eifer der theologischen Partei entrissen und für die historische Wissenschaft in Besitz genommen (Alg. Deuts. Biographie, XV, S. 65.

[3]) Theologischer Jahresbericht, herausgegeben von B. PÜNJER, II^er Band, S. 180.

»Anerkennung, über welche sie noch verfügt, zutheil wer»den liess: ein unbedingtes Verbot".

Keert men op die wijze de kracht van de stem der geschiedenis? Blijft het verledene niet spreken tot het nageslacht? Zoo vraag ik met het oog op de jongste, veel besprokene vrucht der Roomsche polemiek; ik bedoel JOHANNES JANSSEN's Geschichte des deutschen Volkes seit dem Ausgang des Mittelalters[1]).

De inhoud van het werk levert niet het bewijs, dat de schrijver werkelijk bestudeerd heeft en eerlijk gebruikt al de geschriften, wier titels hij opgeeft. Bisschop REINKENS oordeelde te recht: »Scheinbar lässt JANSSEN nur die Quellen »reden; aber durch Verschweigen, leises Beschönigen, und »durch unvermerktes Umdrehen von Ursache und Wirkung »sagt er das gegentheil" [2]).

Het boek van JANSSEN is geworden, gelijk »ein Historiker »wie JANSSEN durch sein Glauben zu arbeiten gezwungen »ist" [3]). Volbloed Roomsch zou hij, indien echte historische

---

[1]) Ik bezit de achtste uitgaaf, die van 1883.

[2]) Prof. NIPPOLD haalt deze woorden aan Handb. der neuesten Kircheng. II Band, 3te Auflage (1883), S. 200. Men vergelijke er mede het uiterst leerzaam overzicht, door denzelfden geleverd van de papale of confessioneele geschiedenisbeschrijving in het 1e deel van genoemd Handbuch, S. 603 flg.

[3]) Woorden van Prof. MAX LENZ, uit zijne analytische Kritik von JANSSEN's Geschichte des deut. V, geplaatst in SYBEL's Historische Zeitschrift, Band 50, S. 231 fg., ook afzonderlijk in 1883 verkrijgbaar gesteld, den lezers van JANSSEN's werk zeer aan te bevelen. Ik voeg er nog de volgende bij: »in Wahrheit wurde JANSSEN der Objectivität in unserem »Sinne, selbst wenn er es wollte, gar nicht dienen durfen, ohne seiner höch»sten Pflicht untreu zu werden". De bedoeling wordt nader toegelicht door dit citaat uit het Hist. Jahrb. der Görres Gesellschaft: »ein Katho»lischer Autor muss es geradezu als seine strenge Pflicht erkennen, die »principiell allein richtige und deshalb objective Auffassung der Kirche »von der Glaubensspaltung zum klar betonten Grundgesetz der eigenen »historischen Anschauung zu machen und von diesem Gesichtspunkte aus »die kirchenpolitischen Vorgänge der Zeit massvoll und gerecht in ihrem »wahren Pragmatismus zu würdigen".

zin hem bezield hadde, de pen niet gevoerd hebben over dergelijk onderwerp. Wie het doet in den geest en trant, als KAMPSCHULTE aanving het leven van CALVIN te beschrijven, is, bewust of onbewust, niet meer een Ultramontaan. Die van den echten stempel zijn, spreken zoo als Rome wil dat er gesproken wordt.

Op het Concilie, in 1870 te Rome gehouden, toonde Dr. HEFELE een echt Ultramontaan te zijn, door, zoodra de kerk het dogma, dat hij bestreed, tot dogma verheven had, alle tegenspraak als dwaling, ja als zonde te laten varen. Het Ultramontanisme laat niet met zich onderhandelen, veel min gekscheren; het is van ijzer, niet van was; van bukken of buigen weet deze huiveringwekkende consequentie niet. Haar dienaar zal, indien hij op den naam van geschiedschrijver rechtmatige aanspraken wil doen gelden, om den wille zijner goede reputatie in de geleerde wereld en van zijnen vrede met de kerk, de Hervorming der 16e eeuw als een gevaarvol onderwerp schuwen.

Wie den Paus eert als den Stedehouder van CHRISTUS op aarde, van dien is het niet te vergen, dat hij belangstellende aandacht schenkt aan hetgeen tegen dien Stedehouder geschreven en ondernomen is; het moet hem in de ooren klinken als blasphemie.

Keeren wij tot JANSSEN terug; als wij in een zijner tegenschriften an meine Kritiker (1882, S. 97) lezen: »in »Wahrheit ist das Papstthum zugleich mit dem Christenthum »in die Welt getreten", behooren wij, om niet de grondigheid van JANSSEN's kennis te verdenken, dadelijk een beroep te doen op zijn ultramontanisme en eene dergelijke phrase te houden voor een deel zijner kerkelijke belijdenis, niet voor de uitspraak zijner wetenschap.

Het 1e deel, ongetwijfeld het belangrijkste der tot heden verschenene, verklaart en wettigt het optreden van LUTHER bij den aanvang der 16e eeuw. De sympathie, welke zijne

bestrijding van den aflaat en van de hiërarchie wekte, levert het bewijs, dat het voedsel, door de kerk in de middeleeuwen verstrekt, voor de zielen zijne kracht verloren had. Er moest eene reformatie komen, niet slechts van hiërarchische vormen, maar van 's menschen betrekking tot God. Geen priester, geen ritus, geen ceremonie meer als bronnen of voorwaarden van heil; de verdiensten van CHRISTUS het een en het alles. Daarvoor hebben de hervormers geijverd, hoe kortzichtig, hoe feilbaar, hoe zondig ze waren. Voor de gebreken en fouten van LUTHER heeft JANSSEN een opmerkzaam oog; voor zijne deugden geene waardeering.

Doch wat woorden van afkeuring komen mij in de pen, als ik lees, hoe JANSSEN misbruik maakt van LUTHER's bekentenissen over zijne feilen en gebreken? Ik meende, dat dergelijke uitingen van zelfbeschuldiging door een zoon der Roomsche kerk geacht werden als onder het zegel der biecht afgelegd. Bij wien komt het op, één bladzijde, één zinsnede uit de Confessiones van AUGUSTINUS, bedauwd met de tranen van berouw, den kerkvader zelven als verwijt naar het hoofd te werpen? 't Is waar, wat niet eerst JANSSEN maar elke schrijver over de geschiedenis der Hervorming opmerkte, dat LUTHER noch MELANTHON blikken van welgevallen op hunnen arbeid en zijne vruchten geslagen hebben. Weet JANSSEN niet, dat de middelmatigheid alleen spoedig en volkomen voldaan is en groote geesten over niets meer zich bedroeven dan over de kloof, die er is en die er blijft tusschen hun ideaal en de werkelijkheid? De tranen uit de oogen gevloeid van den Eenige, die de aarde verlaten kon met den zegezang op de lippen: het is volbracht, de tranen geschreid over Jeruzalem wettigen en heiligen de zuchten der teleurstelling, geslaakt door allen, die op zijn voetspoor de hand slaan aan de grootsche taak van den opbouw des Godsrijks op aarde.

Ik wil echter het 1e deel niet uit de handen leggen zonder onderzocht te hebben, of JANSSEN werkelijk de beste bronnen gebezigd heeft. Hij handelt over NICOLAAS VAN CUSA, als dengene, door wiens tusschenkomst de kerk hare zegeningen in deze periode over Duitschland bracht. De 2, 3 bladzijden, aan het onderwerp gewijd, bevatten eene hooggestemde lofrede op den kardinaal.

Ik moet twijfelend vragen, of Dr. JANSSEN het leven en de geschriften van CUSA en hetgeen over hem is te boek gesteld, wel grondig bestudeerd heeft. Ik lees bij GIESELER, Handbuch der Kirchengeschichte — een man, wiens grondigheid en onpartijdigheid boven alle bedenking is — II, IVe Abth. S. 62, dat tijdens het Concilie te Bazel NICOLAAS in zijn libri III de Catholica concordantia »Grundsätze äusserte, welche das Papstthum in seinen in»nersten Grundlagen bedroheten". FLACIUS ILLYRICUS gaf aan CUSA wegens deze libri III eene plaats onder de testes veritatis en de rechtsgeleerde SIMON SCHARDIUS nam ze op in zijn Sylloge hist.-polit. ecclesiastica, een opus omnibus verae antiquitatis et antiquae veritatis Studiosis hisce imprimis temporibus, contra Papalis potestatis propugnatores, imperatoriaeque auctoritatis contemtores et convulsores, lectu et cognitu maxime necessarium et utile, 1566, 2e druk 1618. Ter bevestiging van zijne bewering haalt GIESELER, naar loffelijke gewoonte, enkele plaatsen uit de Catholica Concordantia aan, onder andere de bekende woorden: Sunt meo judicio illa de CONSTANTINO (sc. de donatione) apocrypha, sunt fortassis etiam quaedam alia longa et magna scripta, Sanctis CLEMENTI et ANACLETO Papae attributa, in quibus volentes Romanam sedem omni laude dignam plus, quam Ecclesiae sanctae expedit et decet, exaltare, se penitus aut quasi fundant.

Heeft CUSA daarna deze zienswijze geheel verzaakt of is hij

in beginsel haar getrouw gebleven, zóó dat zijn later openbaar geworden Ultramontanisme daarmede eenigszins kan vereenigd worden? Dr. C. F. BROCKHAUS heeft in 1867 een onderzoek over dit punt ingesteld in zijn geschrift Nic. Cusani de Concilii universalis potestate sententia, door JANSSEN niet aangehaald. De schrijver gebruikt de levensbeschrijvingen, welke SCHARPFF en DÜX ons geschonken hebben, maar doet het zonder eenige kritiek; hoewel die reeds in 1856 door Dr. G. VOIGT [1]) op beide was toegepast, waarbij deze zich beklaagt, dat beide biographen CUSA tot een wijze en heilige maken en het betreurt, »dass der parteiische Curialismus fast alle Persönlichkeiten »und Thatsachen in ein schiefes Licht stellt".

Wel citeert JANSSEN het geschrift van F. J. CLEMENS, Giordano Bruno und Nicolaus von Cusa (1847), zonder echter in den tekst er eenig gebruik van te maken ten behoeve van den lezer, die misschien weet, dat GIORDANO BRUNO als het slachtoffer der inquisitie gedood is geworden, en zich verwondert, met den naam van dezen Italiaan dien van CUSA zoo eng verbonden te zien. De tekst verspreidt hierover geenerlei licht.

In de aanteekeningen worden nog een paar monographieën over de philosophie van CUSA opgegeven, doch er mag aan getwijfeld worden, of de lezer ze bij de hand heeft. Hadde JANSSEN ons verwezen naar RITTER's Geschichte der Philosophie, Th. IX, dan zou ieder gemakkelijk gelegenheid gevonden hebben, om kennis te maken èn met CUSA's stelsel èn met dat van BRUNO, door wien CUSA als goddelijke leermeester begroet werd.

Een ander bezwaar tegen des schrijvers manier van aanhalen is hierin gelegen, dat hij zich vrijheden veroorlooft, die

---

[1]) In de monographie Enea Silvio de Piccolomini als Papst Pius der Zweite, I, S. 207.

den lezer op een dwaalspoor brengen. Althans zoo ging het mij, toen ik, S. 5 deze regels las: »am eigenthümlichsten »gibt sich der wahrhaft philosophische und von ächt christ»licher Menschenliebe durchglühte Geist des Cardinals in »jenem bekannten Versuche kund, der die Beilegung »aller Religionsstreitigkeiten auf friedlichem »Wege, die Herstellung eines allgemeinen Glaubensfrie»dens ünd die Vereinigung der gesammten Menschheit »unter der römisch-katholischen Weltreligion zu schildern »bestimmt war".

Een vreemdeling in de schriften van CUSA zal moeite hebben, om in den opgegeven Duitschen titel den Latijnschen der Opera van CUSA, weêr te vinden. Deze luidt aldus: dialogus — de pace seu concordantia fidei[1]).

De dialogus is eene kennismaking in alle opzichten waard; reeds de vorm is opmerkelijk; een gesprek tusschen belijders van onderscheiden godsdienstvormen, onder leiding en deelname van PETRUS en PAULUS; veel meer nog de inhoud. Op welken grond Dr. JANSSEN beweert, dat daarin een werkelijk philosophische geest spreekt, blijft mij ten eenemale duister, daar ik de sophistische redeneeringen over de triniteit, transsubstantiatie enz. alles behalve echt wijsgeerig vind. Dat de schrijver de eenige plaats, waar op de kerk wordt gezinspeeld — want haar naam komt in den dialogus niet voor — mandatum est per Regem regum, ut Sapientes redeant et ad unitatem veri cultus nationes inducant et quod administratorii Spiritus illos ducant et eis assistant et deinde cum plena omnium potestate in Hierusalem quasi ad centrum commune confluant et omnium

---

[1]) In het mij uit de academische bibliotheek van Leiden vriendelijk geleende exemplaar der Parijsche editie ex officina Ascensiana 1514 wordt de dialogus gevonden, tom. I, fol. CXIIII sq. De door SEMLER in 1787 uitgegeven vertaling van den dialogus heb ik niet ter inzage kunnen bekomen.

nominibus unam fidem acceptent, cet., weergeeft als in zijne door mij overgenomene woorden geschiedt en met dien tekst vóór zich van römisch-katholisch spreken kan, behoort tot de vrijheden, die de schrijver neemt, maar die hem niet vergund zijn.

Zeer te recht roemt JANSSEN den ijver waarmede CUSA voor de reformatie der kloosters en orden gearbeid heeft. Die ijver werd in het leven geroepen en levende gehouden door den treurigen toestand, waarin de kerk verkeerde. Waarom echter verzwegen, dat die ijver weinig vruchten achtergelaten heeft, als ten bewijze, dat die inrichtingen, vreemd aan den geest van het Christendom, de kiem van het verderf in zich zelve bezitten?

Wat mij toeschijnt de grootste verdienste van CUSA geweest te zijn, wordt door den schrijver niet vermeld. CUSA heeft ernstig gepoogd, de praktijk van den aflaat te ontdoen van de feilen, waardoor deze bevlekt was. Daarbij staat JANSSEN niet stil: hij zou er niet van kunnen spreken, zonder de bekentenis te moeten afleggen, dat het kwaad, waartegen LUTHER de stem verhief reeds lang had bestaan en vaak was bestreden, doorgaans vruchteloos, gelijk zelfs het door CUSA afgekeurde en veroordeelde bij het Pauselijk hof voorspraak vond [1]).

De greep, om CUSA zoo op den voorgrond te plaatsen, redt den schrijver uit de moeielijkheid, waarin de beslissing van een ander en beter gekozen uitgangspunt hem zou gebracht hebben. De Roomsche kerk, hoe noode zij een overgang van middeneeuwen en nieuwen tijd binnen hare muren wil erkennen, moet, dunkt mij het Concilie van Bazel den sluitsteen der middeneeuwen noemen; de nieuwe tijd begint voor haar met de gevolgen dezer kerkvergadering, gevolgen echter zoo weinig zegenrijk voor de kerk en zoo

---

[1]) GIESELER, A. a. O. S. 332.

weinig eervol voor de Curie, dat het mij zeer begrijpelijk voorkomt, hoe een warm voorstander van hare eer de poging waagt, om daarvan de aandacht af te trekken door deze te bepalen bij CUSA, den Reformator der kerkelijke instellingen. De greep is handig, ik erken het gaarne, toch niet handig genoeg, om het feit te bedekken, dat de nood van des menschen ziel iets anders behoeft dan reformatie van ceremoniën, en de Conciliën zoowel als de Curie onvermogend bleken, om dezen te verzadigen.

Ik zal dit eerste deel van des schrijvers werk niet ter zijde leggen zonder hem een woord van dank te hebben gebracht voor hetgeen daarin als bijdrage tot de Culturgeschichte geleverd is. Op het veld der politieke geschiedenis ligt des schrijvers kracht niet; Prof. MAX LENZ heeft voor deze stelling afdoende bewijzen ons geschonken (Historische Zeitschrift, 1883, S. 231 flg.). Om die reden koester ik de vrees, dat volgende deelen, waarin de 30jarige oorlog zal moeten behandeld worden, den schrijver moeite zullen baren. Want de rol, in die jaren door de Curie en hare aanhangers gespeeld, was weinig schitterend, eerlijk en zegenrijk. Tot het schetsen van dien tijd is grondige kennis van het verband der politieke gebeurtenissen een onmisbaar vereischte en karakterteekening eene onomstootelijke voorwaarde, om de handelende personen te doen begrijpen. In geen dezer opzichten is Dr. JANSSEN een meester.

De beide volgende deelen zijn de vrucht van eene polemiek tegen de Reformatie, die op hare voorgangsters treffend gelijkt. Volgens JANSSEN is LUTHER de zoon van een doodslager, een frivool, dranklievend wezen, een weggeloopen monnik, enz. enz. Doch wat zeggen zulke versletene scheldnamen? Erger klinkt mij in het oor de alles te boven gaande miskenning van LUTHER's reformatoriesch streven, waar bij herhaling gesproken wordt over »sein neues Evangelium". De getuigen zijn er, op wie wij ons mogen beroepen als op

dezulken, die dadelijk en duidelijk begrepen hebben, dat dit »neues Evangelium" niets minder was dan het woord der schrift, de waarheid van Gods wege geopenbaard. Toen hertog GEORGE van Saksen in 1532 aan GEORGE van Anhalt verweet, dat hij tot de Luthersche secte was overgegaan, antwoordde laatstgenoemde: »dass er weder LUTHER's, »noch Jemands anders, sondern unsers lieben Herrn JESU »CHRISTI Jünger und Anhänger sein und bleiben will, von »dem wir allesammt Christen, und nicht von KEPHA Ke»phisch oder Petrisch, oder von PAULO Paulisch, oder von »LUTHER Lutherisch heissen sollen; denn ja der Herr das »Licht der Welt ist, welchem der da folget, nicht im Fin»stern wandelt. Derhalb an des Herrn Lehre, wie sie durch »den heilig. Geist in der Schrift verfasset, und durch den»selben von den Männern Gottes und heil. Vätern in ihren »Schriften, so von der heil. Kirche approbiret, erkläret ist »worden, bin ich verhoffens aus göttlicher Gnade mich zu »halten, und solche göttliche Wahrheit, und keines Men»schen, anzunehmen oder zu verwerfen, und was dem un»gemäss, dergleichen um Niemands willen nachzufolgen" [1]).

Over de oppervlakte zwevende, heeft JANSSEN hart noch blik voor LUTHER's inwendig gemoedsbestaan. Hij tracht er niet naar, om den monnik, te Erfurt »worstelende in zijn cel", te leeren verstaan. Voor dezen schrijver bestaat het boven mijn lof verheven werk van Prof. KOLDE, die deutsche Augustiner-Congregation und Johann von Staupitz [2]) niet. Wat daarin, S. 247 flg., te lezen staat over STAUPITZ' en LUTHER's onderlinge betrekking; over den invloed van eerstgenoemde op het godsdienstig denken

[1]) Vgl. Zeits. f. d. hist. Theol. 1846, S. 270.

[2]) Uitgegeven in 1879. In des hoogleeraars later verschenen biographie van Martin Luther (1884) zijn keurige bladzijden, I, S. 61 flg. aan STAUPITZ gewijd.

en leven des anderen: JANSSEN heeft het der moeite niet waardig geacht, daaraan opmerkzaamheid te wijden [1]. Het is hem geen ernst, om LUTHER en den door dezen geoefenden invloed voor zijne lezers begrijpelijk te maken. De geloofsgenooten des schrijvers zullen van hem niets nieuws geleerd hebben.

Evenzeer heeft ERASMUS zich te beklagen; indien JANSSEN de beteekenis begrepen had, die aan het hersteld gezag der heilige schrift moet worden toegekend, hij zou oogen gehad hebben voor de verdiensten van ERASMUS' uitgave des N. V. Doch bij zulk een onderwerp staat de schrijver nauwelijks stil; liever verwijlt hij bij hetgeen tot de Chronique scandaleuse der Reformatie schijnt te behooren.

Ik denk aan JANSSEN's breede behandeling van »die Doppelehe des Landgrafen".

In het afkeuren dier »Doppelehe" stemmen JANSSEN en ik volkomen overeen. Doch ik zou, over dit onderwerp handelende, de vraag gesteld hebben, of de Christenheid van die dagen geheel vreemd was van het denkbeeld, dat onder bepaalde omstandigheden zulk eene »Doppelehe" toe te laten was. Met andere woorden, of zij daarvan nimmer gehoord had, tenzij uit de schriften des Ouden Verbonds?

Wie toenmaals te Erfurt gewoond of vertoefd hadden, kenden het verhaal, waardoor de voorstelling op de grafzerk van den graaf ERNST III VON GLEICHEN werd toegelicht. Die grafzerk in de Peter-Kirche verkondigde den levenden, dat de daar rustende bijgezet was nevens de echtgenooten, met welke hij geleefd en tusschen welke hij zijne

---

[1]) Indien de gissing van DIECKHOFF gegrond is, volgens welke de Vorlesung über das Buch der Richter niet aan LUTHER maar aan STAUPITZ moet worden toegekend (Zeits. f. kirch. Wiss. u. kirch. Leben, 1884, S. 356 flg.), zou de inhoud dier Vorlesung een nieuw licht werpen op de reformatorische denkbeelden van STAUPITZ en zijnen invloed op LUTHER.

liefde verdeeld had. MELANTHON [1]) beschreef aan zijne tijdgenooten het deelnemen van den jeugdigen, schoon gevormden en pas gehuwden graaf aan den strijd tegen de Turken. Krijgsgevangen en in slavernij geraakt werd deze het voorwerp van de brandende liefde eener jeugdige, aanzienlijke Saraceensche. Zij beloofde hem de vrijheid, indien hij, uit de banden bevrijd, haar wilde huwen. Het door hem aangevoerde bezwaar, dat hij reeds gehuwd was, trachtte zij te ontzenuwen door de opmerking, dat naar de zeden, waaronder zij was opgegroeid, het gelijktijdig bezit van meer dan éene vrouw geoorloofd was. De graaf luisterde, vluchtte met haar, bereikte Venetië, vanwaar zij naar Rome vertrokken en hij van den paus (GREGORIUS IX), de gansche toedracht der zaak opengelegd hebbende, verlof verzocht en verkreeg, de Saraceensche als wettige vrouw naast de zijne, de vroeger getrouwde te bezitten, mits zij belijdenis van het Christendom deed. Gelukkige jaren doorleefde de graaf met zijne twee vrouwen, die zeer eendrachtig met elkander verkeerden. Terwijl de eerstgehuwde hem vele kinderen schonk, bleef de echt met de Saraceensche onvruchtbaar [2]).

't Zij waar, dat het door MELANTHON en anderen verhaalde door later levende critici in twijfel getrokken is [3]); bewezen mag het heeten, dat in zijn tijd niemand de geloofwaardigheid betwist heeft. Het grafteeken hield de heugenis van het gebeurde bij jong en oud levende, en paus CLEMENS VII gedacht wellicht de door zijnen voorganger verleende dis-

---

[1]) Loc. comm. collectanea ed. a JOH. MANLIO, pag. 312 sq.

[2]) Vgl. G. H. KLIPPEL, die Bigamie des Grafen Ernst, u. s. w. in ILLGEN's Zeitsch. f. d. hist. Theol. 1844, IV, S. 125 flg.

[3]) Dr. L. F. HESSE deelde een overzicht van de Schriften über die Erzählung von der Doppelehe eines Grafen von Gleichen mede als Beitrag zur Literatur der deutschen Sagen in Serapeum, Jahrg. XXV, 1864, S. 113. Behalve eene opgaaf der op het onderwerp vervaardigde gedichten en tooneelstukken telt dit overzicht 65 nummers.

pensatie, toen hij den gezant, dien hij naar Engeland tot HENDRIK VIII zond bij gelegenheid en ter oorzake van des konings begeerte om gescheiden te worden van KATHARINA, zijne echtgenoote, den raad gaf, den koning in ANNE BOLEIN eene tweede echtgenoote te doen huwen, een raad, waarvan de gezant de bron niet noemen mocht [1]). Op last van Engeland's koning naar zijn gevoelen over de rechtmatigheid dezer echtscheiding gevraagd, gaf LUTHER een afkeurend oordeel, waarbij hij niet schroomde de woorden uit te spreken: antequam tale repudium probarem, potius regi permitterem, alteram reginam quoque ducere seu facere et exemplo Patrum et regum duas uxores seu reginas habere [2]).

Doch indien de Reformatoren werkelijk van deze meening geweest zijn, hoe komt het dan, dat zij zoo diep en zoo oprecht betreurd hebben de door hen aan den Landgraaf van Hessen toegestane vergunning? Omdat het verschil zoo groot is tusschen een ondersteldén en een werkelijken toestand; omdat hetgeen in het algemeen als beginsel aanbevelingswaardig schijnt, vaak al zijne onhoudbaarheid vertoont in een concreet geval. Toen de bigamie des landgraven had plaats gegrepen en dus een feit was geworden, drong zich meer dan ooit de overtuiging bij hen op, dat een dergelijke verbintenis den naam van Christelijken echt niet dragen mocht en een beroep op voorbeelden aan het Oude Testament ontleend geen kracht kon doen gelden tegenover het woord en den geest des Nieuwen Verbonds.

JANSSEN heeft met voorliefde de zaak dier bigamie behandeld, om uit haar wapenen tegen de hervormers te smeden. 't Zij hem gegund; ik voor mij zou niet gaarne uit de be-

---

[1]) BURNET, Hist. v. d. Reformatie der Kerke van Engeland, (1686), I, bl. 162.

[2]) KÖSTLIN, Martin Luther, sein Leben und seine Schriften, 2e Ausg. II, S. 262 flg.

kende toegevendheid der geestelijkheid in Frankrijk tegenover de zonden van LODEWIJK XIV en XV gevolgtrekkingen maken ten nadeele der Roomsche kerk. Dergelijke polemiek is onwaardig. Zoo min ik bewijzen kan, dat de leer der Roomsche kerk per se leidt tot zede- of tuchteloosheid, evenzeer moet JANSSEN verlegen staan, als hij gedrongen wierd aan te wijzen, dat de Reformatie der XVIe eeuw noodwendig voeren moest tot dit schandaal van bigamie.

De eerste, die in geschriften tegen die bigamie zich hooren liet, was hertog HEINRICH van Brunswijk-Wolfenbuttel[1]). Schaamde deze vorst zich niet? Vader van elf kinderen, wilde hij bij het leven zijner gemalin zijne bijzit EVA VON TROTT ongestoord bezitten; hij liet het gerucht van EVA's dood verbreiden, eene pop in hare plaats met vele plechtigheden begraven, om zóó de wereld in den waan te brengen, dat zij niet meer leefde, terwijl hij haar op Staufenburg in veiligheid bracht, waar zij hem nog eenige kinderen schonk. JANSSEN verklaart dit voorval voor onwaar (III, S. 496), en beroept zich op onderzoekingen desaangaande in 1833 openbaar gemaakt. Kende hij niet Dr. W. ELSTER's Charakteristik Heinrich's des Jüngern, in 1845 door den druk verbreid, als »eines der Resultate »von archivalischen Studien"? Heeft hij ongelezen gelaten H. V. STROMBECK's onderzoekingen betreffende deze zaak, medegedeeld in Zeits. des Harzvereins f. Ges. u. Alterthumsk. 1869, Heft 3? Mogen wij bij een auteur, die honderden van bronnen noemt, aan onwillekeurig verzuim denken? Werden zulke geschriften niet geraadpleegd, dan was JANSSEN onbevoegd tot spreken; liet hij ze met voordacht ter zijde, dan twijfelen wij aan zijne goede trouw. Dr. ELSTER zou hem de geloofwaardigheid van het verhaal

---

[1]) Vgl. F. KOLDEWEY, der erste Versuch einer Rechtfertigung der Bigamie des Landgrafen, in Stud. u. Krit, 1884, S. 553 flg.

bewezen hebben in een geschrift, dat de grofheden, waaraan LUTHER zich tegenover HANS WORST schuldig maakte, niet vergoelijkt, en stellig verzekert, dat »der Beweggrund »zu diesem argen Fastnachtsscherze (de begrafenisplech»tigheden van EVA) nicht lag in einer Verhöhnung der Reli»gion und des Kirchlichen Cultus, sondern in dem Wunsche »des Herzogs, dieses Liebesverständniss auf die sicherste »Weise mit der Nacht des tiefsten Geheimnisses zu ver»decken". Wij gelooven het gaarne, maar moeten erkennen, dat LUTHER in zijn scherp, ja veel te scherp, tegenschrift aan de waarheid zich niet bezondigde, toen hij over EVA sprak, als van de ongelukkige vrouw, »als verstorben mit »deinem heiligen Gottesdienst, Messe und Vigiliën lassen »verbergen" [1]). Zullen wij dit wangedrag van LUTHER's heftigen tegenstander in eenig verband durven brengen met de kerk, waarvan hij een getrouwe zoon heette? Verre van ons; verre van ieder, die dergelijke gebeurtenissen bespreken moet. Is het noodig, dan geschiede het met oprechte waarheidsliefde. Waarom deelt JANSSEN slechts in eene aanteekening, S. 418 van Th. III mede: »zwei Prädikanten »erklärten sich in Cassel unerschrocken gegen das Vor»gehen des Landgrafen; einer derselben predigte sogar »gegen die so zwei Weiber nehmen"? Waarom gezwegen van het scherpe geschrift: Justi Moenii Buch, das einem Christen nicht geziemet auf einmahl zugleich mehr dan ein einiges Eheweib zu haben, zoo scherp van inhoud, dat de keurvorst van Saksen den druk ontraadde? Wij kennen het door de daarvan bezorgde uitgaaf in Zeits. f. d. hist. Theol., 1868, S. 445 flg. en weten tevens, dat enkelen der tijdgenooten van MENIUS het in

---

[1]) Vgl. over Herzog Heinr. von Wolfenbüttel de met grondige kennis gestelde monographie van Dr. KOLDEWEY, 1883, uitgegeven onder de Schriften des Vereins für Ref. Geschichte.

handschrift gelezen hebben. De uitvoerigheid, waarmede JANSSEN die bigamie bespreekt, geeft ons recht tot den eisch, dat hij bij de door hem aangeduide predikanten ook MENIUS genoemd hadde, al zag diens werk toenmaals het licht niet. De auteur van dit Buch zal in zijn naasten kring zijn afkeurend gevoelen wel niet verborgen gehouden en getoond hebben, dat hij een gevoelen durfde verkondigen, geheel in strijd met dat van LUTHER, MELANTHON en BUTZER.

De uitvoerigheid, waarmede JANSSEN »die Doppelehe" behandelt, verontschuldige de breedte mijner tegenspraak van zijne beschouwingen. Wil de Roomsche polemiek wijs handelen, zij roere niet aan dergelijke onderwerpen. Laat ze eens denken aan het leven, of beter onzedelijk bestaan van velen harer kerkvoogden.

Toen de Curie den Keulschen bisschop GEBHARD TRUCHSESS in 1583 van zijne waardigheid vervallen verklaarde, dewijl hij den huwelijksband met AGNES VAN MANSFELD gesloten en dus de wet van het Coelibaat grovelijk overtreden had, deed die Curie haren plicht; zou zij den aartsbisschop verjaagd hebben, indien deze de gravin slechts als concubine in zijn paleis gehuisvest had? Men moet deze vraag ontkennend beantwoorden, zoodra men bedenkt, dat zijn opvolger op den aartsbisschoppelijken zetel, ERNST van Beyeren, (1583—1612) berucht was wegens het zedelooze leven, dat hij onbeschaamd voerde en toch in 1594 namens den paus op hoogst eervolle wijze begroet werd[1]).

---

[1]) De jongste geschiedschrijver van de Kölnische Kirchengeschichte, K. A. LEY (1883), S. 539 flg. bekent, dat deze aartsbisschop zich bij tijdgenoot en nakomeling geen geachten naam heeft weten te verwerven en niet »frei blieb von argen geslechtlichen Ausschreitungen", maar kan het bewijs niet leveren dat uit hoofde van zulk wangedrag ERNST van zijne bisschoppelijke waardigheid ontzet is. Wat de Roomsche Curie tegen hem ondernam, bepaalde zich tot het benoemen van een coadjutor om door dit middel de gebreken zijner ambtsbediening, het gevolg der accumulatie

Het getuigt mijns achtens niet van waarheidszin, indien men uit deze feiten de gevolgtrekking zou maken dat de Roomsche kerk het oog sluit voor de overtredingen jegens de wet van God, maar overtredingen jegens hare hiërarchische wetten niet duldt. Voorwaar — ik maak deze gevolgtrekking niet; de binnen haar heerschende misbruiken schokken mijne overtuiging geenszins, dat zij uit kracht van haar Christelijk karakter van hare priesters en hare leeken gehoorzaamheid vraagt aan het woord van God: Weest heilig, want ik ben heilig. Verscherping van eerbied voor dat beginsel heeft zij aan de vestiging der Protestantsche kerk te danken. De Reformatie der 16e eeuw heeft ook over de kerk van Rome zegeningen uitgestort. Dit blijkt uit het feit, dat de kerk van Rome het reinst zich vertoont, waar zij beschaduwd wordt door die der Evangelische Christenheid.

Geen bladzijde in het boek van JANSSEN ontzenuwt de stelling, dat de moreele en intellectueele ontwikkeling der natiën in zeer kennelijke verhouding staat tot den bloei van het Protestantisme in haar midden. 't Zij gezegd God ter eere, die de prediking van zijne genade in CHRISTUS vruchtbaar heeft gemaakt. Indien het bij mij kon opkomen, voor LUTHER, MELANTHON, BUTZER en hunne geestverwanten kronen van eer te vragen, waarmede ze mogen blijven staan voor het heilige aangezicht Gods, het boek van JANSSEN zou mij voor dien eisch doen terugdeinzen; doch dewijl ik in hen zie, niets meer, maar ook niets minder dan zwakke werktuigen, waarvan God zich bediend heeft om groote dingen te volbrengen, heeft JANSSEN mij geene illusie benomen. Ik plaats deze Geschichte onder de producten der polemiek, door welke het bewijs geleverd is, dat zonder eer-

---

van waardigheden, te voorkomen, terwijl ERNST tot het laatst zijner dagen, b. v. in 1611, op den rijksdag te Neurenberg als aartsbisschop van Keulen fungeerde.

lijke toepassing van het beginsel der waardeering, elke bestrijding van andersdenkenden in hare eenzijdigheid en onbillijkheid het vonnis der veroordeeling met zich draagt. Als literariesch produkt mag het boek een kunstwerk van eenzijdigheid heeten. Welke eigenschap men ook den schrijver ontzeggen moge, handigheid moet hem worden toegekend. Zij openbaart zich vooral in de door hem aangevoerde citaten en bewijsplaatsen.

Nog één voorbeeld ten besluit. Er is spraak over keizer KAREL V. Natuurlijk verwacht men, dat JANSSEN den lezer een kort overzicht geven zal van de verschillende wijzen, waarop over diens aanleg en ontwikkeling geoordeeld werd. Daarvan geen woord; eerst een beroep op PETRUS MARTYR epist. 648 (II, S. 133), wiens gunstige beschouwing, in lijnrechten strijd met die van den Venetiaanschen gezant, voldoende geacht wordt en de lezer ook niet nader ingelicht betreffende de bron, noch hem herinnerd, dat hij bij dit citaat denken moet aan het Opus Epistolarum van PETRUS MARTYR ANGLERIUS. Ik durf echter niet bepalen, hoe weinigen er zullen zijn onder de lezers, die gelegenheid vinden om deze bron te raadplegen, wien dus zulk een citaat ten goede komt; wel weet ik, dat JANSSEN moeielijk een anderen auteur had kunnen citeeren, door wien de keizer luider geprezen wordt dan door MARTYR ANGLERIUS. Ik ben echter zeer geneigd om te gelooven, dat JANSSEN dat Opus Epist., hoewel door hem geciteerd, niet in handen gehad heeft, dan zou hij gewis andere plaatsen, op zijn standpunt nog bruikbaarder, hebben bijgebracht, b. v. die, waar aan den 13jarigen KAREL reeds de hoogste lofspraken worden toegekend. Aangenomen eens, dat dergelijke aan JANSSEN te overdreven klonken, dan had hij er met een paar woorden op afkeurenden toon in de noot, waar hij het opus epist. aanhaalt, van moeten spreken. Nu laat hij ons het recht om te onderstellen, dat hij de door hem aange-

haalde woorden van MARTYR ANGLERIUS ergens gevonden en zonder ze na te slaan overgenomen heeft. Stond hem evenmin als mij een exemplaar van het opus Epistolarum ten dienste, voor dit gemis zou het gebruik van HEIDENHEIMER's monographie Petrus Martyr Anglerius und sein opus epistolarum (1881) hem in menig opzicht schadeloos gesteld hebben. Later wordt uit MELANTHON's brief aan JOHANNES SILBERBORNER (Corp. Ref. II, pag. 430) tot lof van den keizer een lange passage overgenomen en vertaald, ten betooge, dat zijn »Privatleben voll ist von den »ehrenhaftesten Beispielen der Enthaltsamkeit, der Selbst»beherrschung, der Mässigkeit" (III, S. 175), maar verzwegen de opmerking, dat dit schrijven van MELANTHON voor openbare uitgaaf bestemd was, gelijk werkelijk in 1530 geschiedde, en de hervormer daarmede slechts een blijk gaf van de zwakheid, om de gebreken van gekroonde hoofden niet te erkennen; want wat men ook in KAREL V prijzen mag, de genoemde deugden waren wel allerminst de zijne. Waarom verzwijgt JANSSEN zulks, of denkt hij, dat wij, Protestanten, uit achting voor MELANTHON in diens oordeel over den keizer zullen berusten? Toch niet; in dit opzicht zijn wij alle autoriteitsgeloof ontgroeid.

Ik heb de bladzijden, welke over KAREL handelen nog eens opgeslagen en alle reden gevonden,. om des schrijvers oppervlakkigheid te veroordeelen. Ware het niet zijn plicht geweest, de vraag te berde te brengen, of KAREL het gewicht van de reformatorische beweging begrepen, iets gevoeld heeft van het godsdienstig vraagstuk in het algemeen? Had het niet op den weg van JANSSEN gelegen het bewijs te leveren, dat de keizer opgewassen bleek tegen de zeer moeielijke taak, welke de omstandigheden des tijds hem oplegden. Waarlijk het zou wel gepast zijn geweest, ons in te lichten betreffende karakter en talenten zijner raadslieden, vooral aangaande den zoo verschillend beoor-

deelden GRANVELLE. Wij missen hier en wij missen doorgaande in het boek deugdelijke pogingen, om iets meer en iets beters te geven dan de omtrekken der dingen en het uiterlijk der personen.

In eene ten jare 1869 door JANSSEN uitgegeven biographie: Joh. Fried. Böhmer's Leben und Anschauungen, lees ik, S. 357: »wie freute er (BÖHMER) sich, wenn ein »gutes, gründliches und tendenzloses Buch über deutsche »Geschichte erschienen war". Zou BÖHMER door de lezing van JANSSEN's werk verblijd zijn geweest, dewijl hij daaraan de drie aangeduide eigenschappen mocht toekennen? Dergelijke vraag beantwoord ik ontkennend.

Ik voor mij moet aan den arbeid van JANSSEN de genoemde deugden ontzeggen, terwijl ik het diep bejammer, dat punten van overeenkomst tusschen zijn boek en het door CASPAR FRANCK geleverde duidelijk aantoonen, dat de ultramontaansche richting in den loop van drie eeuwen in het waardeeren van andersdenkenden geen stap voorwaarts gedaan heeft. Bedenk ik daarbij, dat het debiet van JANSSEN's Geschichte duizenden exemplaren beloopt, dan moet ik haar beschouwen als een der middelen, die medewerken om de klove tusschen Roomsch en Onroomsch wijder te maken en de Christenheid te doen vergeten, dat er dingen zijn dierbaar aan allen, die de verschijning van JEZUS CHRISTUS hebben lief gekregen, onverschillig naar welke prediking zij luisteren, bij wat altaar zij knielen.

ANTONIUS CORRANUS

EN

DOEDE VAN AMSWEER.

Indien belangstelling in een geschrift sympathie voor zijn inhoud onderstelt, mag ik met volle recht de namen van CORRANUS en AMSWEER als die van geestverwanten uitspreken. Een onbekende — ik verhaalde het vroeger [1]) — heeft op het titelblad van een exemplaar van den door CORRANUS geschreven dialogus theologicus, quo epistola divi Pauli Apostoli ad Romanos explanatur, eersten druk 1574, dat tot de rijke bibliotheek van Prof. DOEDES behoort, met duidelijke hand deze regels geplaatst: elegantem hunc libellum, suis sumptibus, denuo excudi curavit Groningae, anno 1618 in 4to, vir spectatissimus, DOEDE VAN AMSWEER, fidei Reformatae apud Groninganos antistes gravissimus, una cum aliis utilissimis". Elke poging, schreef

[1]) Bibliographische Mededeelingen (1883), bl. 73 vlg.

ik, om dit bericht toe te lichten, is tot heden geheel vruchteloos gebleven.

Vruchteloos: ik mag het woord en de klacht herroepen; overal zoekende en inlichtingen vragende, heb ik opnieuw de ervaring opgedaan, dat dikwerf de bronnen, die in de nabijheid liggen, gedachteloos worden voorbijgegaan. Helaas! ik heb mij de schuld der nalatigheid ditmaal in hooge mate te wijten. Immers: uit eene andere oorzaak Dr. H. C. ROGGE's Bibliotheek der Contra-Remonstrantsche en Gereformeerde geschriften, behoorende tot de boekerij der Remonstrantsche kerk te Amsterdam (1866) raadplegende, vond ik daar bl. 238 den titel van het door den onbekende aangeduide boek, dat weldra door den geachten bibliothecaris met bekende voorkomendheid mij ter leen werd afgestaan. Ook de koninklijke bibliotheek te 's Gravenhage bezit een exemplaar er van, dat opgenomen is in een bundel van zeer belangrijke pamfletten, meerendeels uit het jaar 1618 afkomstig.

Dankbaar van deze gelegenheid gebruik makende zie ik mij in staat de bedoelde schriftelijke aanteekening toe te lichten, eensdeels wat hare juistheid, anderdeels wat hare onwaarheid betreft.

Vooraf nog eenige regels over den schrijver CORRANUS en den uitgever VAN AMSWEER.

De lezer herinnert zich wellicht mijne verlegenheid ten aanzien van de benaming Bellerive, welke bij den naam van ANTONIUS CORRANUS gevoegd wordt. Prof. FRUIN heeft de gissing voorgedragen [1]), dat die bijnaam Bellerive den Spaanschen Protestant zou gegeven zijn, als toespeling op zijne geboorteplaats Corea del Rio, een dorp bij Sevilla. Ik behoef voor mijn geachten vriend mijn twijfel aan de

---

[1]) Handelingen en Mededeelingen van de Maatschappij der Nederlandsche Letterkunde te Leiden over het jaar 1883, bl. 87

juistheid dezer gissing niet te verbergen, noch mij te verontschuldigen, dat ik ditmaal aan éene letter hang. Luidde de bijnaam Dellerive, ik gaf mij gewonnen; nu hij echter altijd Bellerive geschreven wordt, en nergens eene verwisseling met Dellerive voorkomt, aarzel ik te beweren dat de oplossing gevonden is. Het schijnt wel, alsof de geslachtsnaam van CORRANO of CORRARO niet zonder een toegevoegden bijnaam kan voorkomen. Zoo wordt hij gevonden in de 2e uitgaaf van la France Protestante, IV, pag. 715 op deze wijze: »CORRARO Belleroche" en ter verklaring van laatstgenoemd woord het navolgende geschreven: »le nom de Belleroche est-il un simple sobriquet adopté »dans une famille d'artistes, en un pays et en un temps »ou le français et la mode française etaient surs de capter »les applaudissements, ou était-ce un titre seigneurial? Cette »question nous semble résolue plus promptement encore que »posée". Overigens ontveins ik niet, dat ik, La France Protest. in voce raadplegende, mij vond teleurgesteld. »CORRAN de Bellerive (ANTOINE) ministre à Montargis »XVIe siècle". Zoo luidt het artikel, waarbij zelfs niet vermeld wordt, dat deze ANTOINE CORRAN dezelfde persoon is, die II, pag. 226 ANTOINE de Bellerue genaamd is[1]). Ik maak mij aan geene onbescheidenheid schuldig, indien ik dit artikel tot de oppervlakkig bewerkte reken.

In denzelfden bundel Handelingen[2]) bespreekt AEM. W. WYBRANDS het werkje van DOEDE VAN AMSWEER: de praepositaris reformatis, ten jare 1611 door den schrijver in het licht gezonden en op last der Staten van Groningen en Ommelanden gesupprimeerd. Naar den inhoud van dit geschrift deelt hij bijzonderheden mede betreffende het ontslag van DOEDE als proost van Uskwerd en levert

[1]) Vgl. **Bibliographische Mededeelingen**, bl. 82.
[2]) Bl. 89 volg.

alzoo nieuwe stof voor onze kennis van dezen voorstander der Hervorming.

De door NICOLAAS WESTENDORP gegevene uittreksels uit het ongedrukte handschrift van ABEL EPPENS, ter pers gelegd onder den titel Bijzonderheden uit de geschiedenis der Hervorming in de provincie Groningen (1832) noemen ook DOEDE's naam en dien zijner familieleden. Uitdrukkelijk wordt van zijnen broeder MELCHIOR melding gemaakt. Deze had gestudeerd te Heidelberg [1]) in zeer woelige tijden en schijnt daar door de voorstanders der Augsburgsche confessie voor de Luthersche, of beter gezegd, Philippistische voorstelling des Avondmaals gewonnen te zijn. In dien zin zullen wij wel het bericht moeten verklaren, dat MELCHIOR een vriend van MELANTHON was. Te Antwerpen heeft MELCHIOR bij de Luthersche gemeente dienst gedaan en er de achting genoten van MARNIX en prins WILLEM. Buiten vaste bediening bracht hij eenigen tijd in Oost-Friesland door en overleed te Dordrecht tijdens een bezoek aan den daar kortelings gevestigden predikant JOHANNES MYLIUS [2]), slechts den leeftijd van 30 jaren bereikt hebbende.

Dewijl de Dordtsche leeraar in Juli 1578 overleed, moeten wij ditzelfde jaar ook als de grenspaal van het leven van MELCHIOR aanmerken. Evenals zijn broeder DOEDE mag hij tot de gegoeden gerekend worden; immers behoorden beiden onder degenen, die, uitgeweken, de groote zaak met stoffelijke middelen steunden. Op de lijst der gevers [3]) staat achter den

---

[1]) Vgl. Prof. DE WAL, Studenten te Heidelberg en te Genève, sedert het begin der Kerkhervorming (Handel. en Meded. over het jaar 1865, bl. 71), waar 13 April 1570 als het tijdstip der inschrijving van MELCHIOR AMSWEER Frisius opgegeven wordt Vgl. bovendien bl. 128 vlg.

[2]) Vgl. WESTENDORP, bl. 66. Dr. SCHOTEL, Kerkelijk Dordrecht, I, bl. 145 noemt hem JACOBUS MYLIUS.

[3]) Westendorp, t. a. p. 53 vlg.

naam van DOEDE de som van 25 gulden als gift aangeteekend; achter dien van MELCHIOR eene van 20 gulden.

Welke graad van verwantschap er tusschen deze broeders en de andere personen, die den familienaam VAN AMSWEER droegen, bestaan heeft, kan ik niet bepalen. MELCHIOR wordt steeds als broeder van DOEDE aangeduid; geen der anderen op dergelijke wijze. Deze zijn: LISSEBON AMSWEER, een der driehonderd Hervormden, door den graaf VAN LALAING den 3en Maart 1580 bij het overgaan van Groningen als gijzelaars gevat[1]); in het Album Academiae Vitebergensis, door C. E. FOERSTEMANN in 1841 gedrukt, vinden wij pag. 218 op de dagteekening van 26 October 1544 ingeschreven: ALLO AMSZUERR, FRISIUS[2]), ongetwijfeld ook een lid der familie.

Bij het doorlezen van de door WESTENDORP in druk gebrachte Bijzonderheden trof het mijne aandacht, op te merken hoezeer AGGE VAN ALBADA algemeen als geestverwant van SCHWENCKFELD bekend stond[3]). De kroniekschrijver, die in de Bijzonderheden aan het woord is, verhaalt daar, bl. 68: »men liet het aan een ieder over, om »Gods woord te lezen zonder eenige handleiding en hetzelve »te verstaan naar zijnen geest, naar zijnen zin of naar de »hem verleende genade: dit noemde men eenen Katholyken »Consensus, namelijk in den geest van FRANCKEN[4]), SWENCK»FELT en ALBADA". Toen ik over ALBADA schreef, was mij de aangehaalde plaats niet bekend en ik deel ze nu mede ter aanvulling van het vroeger geschrevene.

---

[1]) Westendorp, t. a. p. bl. 47.

[2]) Vgl. SCHULTZ JACOBI, Oud en nieuw uit de geschiedenis der Ned.-Luth. Kerk (1862), bl. 28.

[3]) Drie Evangeliedienaren uit den tijd der Hervorming (1879), bl. 123 volg.

[4]) Bedoeld is SEBASTIAN FRANCK.

CORRANUS en AMSWEER. Ik voeg beider namen te zamen, nu ik het reeds genoemde boek in handen heb, dat dezen titel draagt: justificatio fidei, Christianae, Antiquae, Catholicae et Orthodoxae. Op Dutz, proevesteen eñ oprechte wechtschale, van het goede olde, algemene Christlicke gelove: van Godt geschapen tot salicheit. Tegens het quade nye historische Montgelove, doer onruwige Menschen erdichtet. By Vrage ende Antwort doer einen vornemen Godtsaligen man, voer 38 jaer in groot Britannien int Papyr gestelt. Ende nu onder de dicke Duisternisse van verscheiden strydige Secten ende opinien, wth leve der eentfoldige Warheit, weder ant Licht uthgegeven. Doer einen Olden mede Patriot, ende Leeffhebber van de goede Rust ende Vrede, van de Kercke ende gemene beste, vant hoch gesegende algemene verenichde Vaderlandt. Jeremiae 6. Tredet op de olde wegen, ende Seet toe ende vraget na de vorige wegen, welcke de goede wech sy ende wandelt darinne, so sult gy rust vinden voer uwe Seelen. 1 Joan 4. Beproeft de Geesten, off se ock uth Godt syn, want daer syn vele valsche Propheten utgegaen in de Werlt.

Gedruckt tot Groningen. By David Lip van Augspurch Boeckdrucker, in 't jaer onses Heeren, 1618.

De klein 4to band telt, behalve het voorwerk, 70 bladzijden. Dat voorwerk bestaat uit eene opdracht aan de predikanten en ouderlingen der »reformerden Euangelischen Kerken", uitmakende de Synode van Groningen en Ommelanden. Ik houde het voor hoogst waarschijnlijk, dat met deze Synode bedoeld is de buitengewone, den 7en September 1618 op bevel der Staten van Stad en Lande te Groningen

gehouden ter voorbereiding der aanstaande Nationale, waarop door DOEDE VAN AMSWEER eenige gravamina werden ingebracht, betreffende het wenschelijke eener algemeene kerken-orde [1]), die echter op eene volgende Synode, 23 September, als niet geschikt voor behandeling ter Nationale werden ter zijde gelegd. Ter aanbeveling van het oude Christelijk geloof heeft DOEDE het voor mij liggend geschrift, door zuivere liefde voor den godsdienst gedreven, in druk doen uitgaan. Hij heeft een open oor voor allen, die daar zeggen: »wij holden ons vaste an dat goede olde". Exul e finibus patriae — het was in 1580 — heeft hij het stuk, dat hij zal mededeelen, in handen gekregen, te gelijk met een geschrift, waaraan hij den titel geeft: Concordia unitarum ecclesiarum Belgicarum [2]), dat hij tot zijn leedwezen verloren heeft.

Daarop volgt het opstel van ANTONIUS CORRANUS, dat VAN AMSWEER in de Latijnsche taal laat afdrukken met den brief van CORRANUS juventuti Oxoniensis Academiae.

Edoch: heeft de onbekende naar waarheid gezegd, dat VAN AMSWEER een tractaat van CORRANUS »op syne costen, »mit vrywillige goede yver, opentlick ant licht weder heeft »willen laten uthgaen", hij heeft zich vergist wat den inhoud van het tractaat betreft. Het is niet een herdruk van den Dialogus theologicus, quo epistola divi Pauli Apostoli ad Romanos explanatur, het is een ander, later door CORRANUS vervaardigd, mij en allen, die over dezen Spanjaard geschreven hebben, onbekend gebleven opstel.

De vergissing laat zich verklaren. De titel van het nu

---

[1]) BRUCHERUS, Gedenkboek van Stad en Lande, 1792, bl. 264 vlg.

[2]) Bedoeld zal wel zijn het, thans zeer zeldzaam geworden, geschrift van PETRUS LOZELEUR, ratio ineundae concordiae inter Ecclesias Reformatas.

voor mij liggende luidt aldus: epistola beati Pauli Apostoli ad Romanos, in dialogi formam, perspicuitatis ergo, redacta, ut instar Christianae Catecheseως juventuti esse possit. Interloquutores: discipulus, praeceptor. De auteur getuigt zelf: ego etiam ante annos octo in gratiam meorum auditorum, qui in Novo Templo Londinensi hujus epistolae explanationem a me audiverunt, paraphrasticum Dialogum conscripsi ac Latino sermone et Anglicano in lucem emisi.

Naar aanleiding van des Apostels brief aan de Romeinen heeft CORRANUS twee geschriften vervaardigd: een in 1574, het andere acht jaar later, dus in 1582. Laatstgenoemd jaartal sluit niet volkomen met de opgaaf, door VAN AMSWEER op den titel van zijn in 1618 uitgegeven geschrift gedaan: voer 38 jaer in groot Britannien int Papyr gestelt. Moeten wij hier aan eene onnauwkeurigheid van VAN AMSWEER denken, of lag de dialogus reeds in 1572 ter uitgaaf gereed en heeft het 2 jaar, dus tot 1574 geduurd, eer hij een drukker vinden mocht? De openbaarmaking van geschriften door den druk ging voor CORRANUS soms met moeite gepaard [1]).

Het is mij niet duidelijk, wat goeds VAN AMSWEER voor de woelige tijden, waarin hij dit tractaat van CORRANUS herdrukken liet, van den inhoud hoopt. De justificatio fidei of proevesteen is eene herhaling van hetgeen in den Dialogus geleerd werd; die justificatio moest den Contra-remonstranten alles behalve welkom wezen, evenzeer als hun de dialogus mishaagd had. Dergelijke bemiddelende wegen leiden in troebele tijden niet tot het doel; en bij den toen heerschenden strijd over het Cor ecclesiae ging het niet meêr aan, als verzoeningsmiddel een geschrift aan te prijzen, waarin geen scherp systeem zich uitsprak.

---

[1]) Bibliographische Mededeel. bl. 79.

Uittreksels van dit tractaat behoef ik niet mede te deelen na de uitvoerige, vroeger uit den Dialogus overgenomene. De Hermeneutiek van CORRANUS was in het verloopen achttal jaren niet gewijzigd en over zijn arbeid zal verschillend geoordeeld zijn, even als over den Dialogus, door WTTENBOGAERT geprezen, door TRIGLAND verworpen.

Ik wil CORRANUS niet te veel bezwaren, maar mag toch de opmerking niet terughouden, dat hij zich den arbeid wel wat ligt maakt. Moeielijkheden kent hij niet; hem is alles duidelijk. Sic enim spiritus sanctus temperavit epistolas apostolicas, ut singulae suum ab aliis diversum tractent argumentum. Nam ad Romanos, Catechesin Christianam absolvit. Duae ad Corinthios, difficultates Ecclesiasticas explanant. Una ad Galatas, controversiam MOSIS et CHRISTI, justiciariorum et CHRISTI fidelium dirimit. Ad Ephesios, regnum CHRISTI uberius explicat, quemadmodum et ad Colossenses et ad Philippenses scriptae. Duae ad Thessalonicenses, Antichristum et novissimum diem, cum resurrectionis mysterio, quaeque huc spectant, describunt. Duae ad TIMOTHEUM et una ad TITUM veri pastoris et Episcopi munus graphice depingunt. Una ad PHILEMONEM misericordiae et Christianae charitatis argumenta delineat. Ad Hebraeos missa, CHRISTUM de MOSIS umbris et prophetarum oraculis illustrat. JACOBUS errorem ex Paulinae doctrinae praepostera intelligentia profectum, corrigit, docetque, fidem salvificam, vivam et fructuosam esse debere. En zoo gaat hij voort in den brief, aan de academische jongelingschap van Oxford ligte spijs voorzettende.

Waartoe de herdruk van dezen tractatus? Laat ons niet vergeten, dat VAN AMSWEER een man geworden was van hooge jaren, toen hij in 1618 dit boekske de wereld inzond; van goeden wille, maar niet van veel doorzicht. Na het slot der epistola, loopende van pag. 1 tot 38, volgt op bl. 39 eene aanprijzing van »dat goede oldt

»Catholieke gelove dat Pauli mont binnen de Stadt »Romen geprediget ende ook als Martyr mit syn Bloet »oldaer versegelt ende bevestigd hefft". Om dit geloof nog sterker aan te bevelen zou VAN AMSWEER gaarne mede te hulp roepen »vremde uthlandische Tongen en Spraken »van vorneme Godtsalige mannen; Als erstlick den olden »Kerckenlerer ATHANASIUM, PHILIPPUM MELANTHONEM, MAR»TINUM LUTHERUM, insonderheit ook THEODORUM BESAM" — doch hij laat het na, om niet te uitvoerig te worden. Nog eens: aan VAN AMSWEER's goeden wil mag niet getwijfeld worden; de helderheid van zijn blik blijve verdacht. Voorzeker hebben BEZA en CORRANUS niet voorzien, dat de Christelijke gemeente ter bevordering van hare rust en haren vrede gelijkelijk naar hunne geschriften zou verwezen worden.

Voor zoover VAN AMSWEER's theologische geschriften door mij konden worden geraadpleegd, schenen ze mij toe, alle van gelijken geest doortrokken te zijn. Een exemplaar van enkele dier geschriften in één band bevindt zich op de koninklijke bibliotheek, waaruit ik het ten gebruike mocht erlangen.

Het eerste daarin voorkomende heet een Christelycke Tragedia, die Coopman ofte das oordeel gheheeten. Daerinne die Hoovet-Stucken ofte grontleeringen van twee Religien, die Romische Papistische, ende die Gereformeerde Euangelische: Niet uyt partydighe vernuft ofte affectie, sonder na waerheyt ende getuychnis der Heylighen Schrift, duytlyck ende claer teghens een ander worden voor ooghen ghestelt. Met eene anghehenckte Sluyt-Reden ende corte vermanighe tot Christelycken eenicheyt ende Reformation. Aen de Provinciale Staten van Stadt Groeningen ende Ommelanden. Voermaels in exilio ghestellet ende als nu van nieus weder revideret door

eenen utgheweken liefhebber des Vader-Landes. Groningen 1613.

De uitvoerige tragedie heeft tot haar onderwerp de bekeering tot den levenden God van een koopman, die op reis krank geworden en naar den eisch der kerk, waartoe hij behoorde, ten volle bediend met hare genademiddelen, onrustig van ziel blijft en geen den minsten troost heeft bij de nadering des doods. Gods erbarming redt hem, door de prediking van het Evangelie bij monde van PAULUS, die als dienstknecht van JEZUS CHRISTUS hem de medicijn des levens toereikt.

VAN AMSWEER verloochent ook in dit opstel zijne eigenaardige richting niet; het geheel is eene toelichting van hetgeen hij in de opdracht schrijft: »wat batet vele geleert te »zyn in de Schrift? Dat wy de gantze Schrifft van buyten »weten? als wy ditselve dat ons die Schrift gebiet tot onzer »Salicheyt te doen, met onse levent niet willen volgen ende »naecomen? Wat can ons helpen, dat wij met onse mondt »ende tonge CHRISTUM erkennen ende roemen waerachtich »Godt ende Mensche? als wy in onze Levens-handel ende »wandel, die vruchten syner heyligen Menschweerdinge, »synes doodes lydens ende opstandinge niet hebben noch »gevoelen". Alleszins verdient het onze opmerking, dat VAN AMSWEER geen ander formulier van eenigheid kent dan het Symbolum Apostolicum, door hem geroemd »als een »cleene Bybel" naast de Schriften des O. en N. Testaments, de ons gewordene nalatenschap der apostolische kerk, waarin de leer der drievuldigheid, der schepping en van den val der menschen, de leer van de verlossing en de gaven des heiligen geestes »als in eene Tafel duydtlyck »ende claer voor ooghen gestellet werdt, also dat niemant »ten jongsten Daghe eenige ontschuldigingh der onweten»heyt heeft voor te wenden".

De praktijk van het Christendom, leven in heiligheid voor

het aangezicht Gods en in vrede met de broederen, wordt even sterk aanbevolen in den ten jare 1612 uitgegeven Spieghel der aenvechtinghe des Satans, waarover ik vroeger reeds sprak[1]). Het behelst de vertaling eens tractaats van SAVONAROLA en wordt gevolgd door eene proeve des gheloovens, »om ons in Tyde van Cruyce »ende Anvechtinghe self wel te ondersoecken, of wy oock »ghelovighe Christen, ende rechtslevendighe Lidtmaten »Christi zyn? Ut de Heylighe Schrift int corte te samen- »ghestelt. 1 Cor. 11, Mich. 6, Ps. 25".

Volgaarne zal de lezer hulde brengen aan de goede bedoelingen van den schrijver, maar de overtuiging moeielijk kunnen onderdrukken, dat meer beknoptheid zonder schade voor den inhoud gewenscht ware geweest. Dezelfde opmerking geldt het laatste opstel, waarvan de breede titel elke nadere opgaaf van den inhoud overbodig maakt: een trouhertighe ende droevighe vermaninghe, aen de Verstroyde Utgheweken ende ghemeene Ingheseten der Stadt Groeninghen ende Ommelanden. Daerin Corttlyck ende grondtlyck verclaret wordt, de Fonteyne ende oorspronck der tegenwoordighe inlandtsche verwoestinghe, oock middelwech aengewesen, hoe dat selve uyt de verwoestinghe ghevryet, wederom tot een gedugtsame Godtsalighe vreden-staat sullen connen comen. Gestellet door eenen mede-uytgeweken liefhebber des Vader-Landes. Jesaia I, Apoc. 3. Zoowel de Christelyke Tragedie als de Spieghel der aenvechtinghe zagen het licht te Groningen bij HANS SAS, Boekdrukker.

Onder den druk der tijdsomstandigheden opgesteld, werpen deze geschriften echter geenerlei licht over de gesteld-

---

[1]) Bibliogr. Mededeelingen, bl. 74.

heid der politieke zaken van die dagen, terwijl zij de oorzaak van de heerschende tweedracht in den Staat alleen toeschrijven aan het ontbreken van eene oprechte beoefening des Christendoms.

Ik keer nog eens terug tot het reeds besproken exemplaar van den Dialogus, en bepaaldelijk tot de schriftelijke aanteekening der ons onbekende hand op het titelblad, volgens welke die dialogus herdrukt is voor rekening van DOEDE VAN AMSWEER una cum aliis scriptis utilissimis. Die alia scripta utilissima beslaan den inhoud der volgende bladzijden 40 tot 70 van de justificatio fidei. Ik zal er de nuttigheid niet van betwisten, al loopen zij over een onderwerp, dat mijne sympathie weinig wekt, kerkinrichting en kerkenorde. VAN AMSWEER was met de Franeker Hoogleeraren LUBBERTUS en LYDIUS en den Embdenschen predikant MENSO ALTING zeer in deze zaken betrokken geweest[1]). Nu brengt hij bl. 40 volg. onder het oog zijner lezers »ain formulaer van goede Kerkenordeninge »na de regel des Euangelii ende op de voeth van de vorigen »olden Apostolischen geloven, int papyr gestelt door wylant »Heren MENSONEM ALTINCK, prediger in Embden". In hoe ver de voorstellen van MENSO ALTING in de gearresteerde kerkenorde van Groningen zijn opgenomen, kan ik niet bepalen; alleen sta ik een oogenblik stil bij hetgeen mijne aandacht trok, namelijk ALTING's concessie aan de burgerlijke overheid om de kerkelijke goederen ten bate van den staat te gebruiken, mits eerst voorzien is in het lot der predikanten, der scholen en der armen, in geval een buitenlandsche vijand kan en moet afgekocht worden, naar

---

[1]) Vgl. v. KAMPEN, Levens van beroemde Nederlanders, sedert het midden der zestiende eeuw, 2e deel, bl. 120. BRUCHERUS t. a. p. bl. 255 volg.

het voorbeeld van II Koningen XVIII vs. 15. Indien dit ondoenlijk blijkt en de oorlog moet gevoerd worden, dan zij de thesaurus ecclesiasticus aangewend ten behoeve der bevelhebbers en der strijdenden in het algemeen; evenzeer mogen die bezittingen aangesproken worden, indien dijken en dammen door de ellende des oorlogs of door de bezoeking Gods in storm en watervloed verwoest zijn; zelfs acht ALTING het een plicht der Christelijke liefde, uit diezelfde bron bevriende staten te hulp te komen, indien deze door de rampen des oorlogs, vervolgingen en soortgelijke plagen niet bij machte zijn, armen te onderhouden of gevangen genomen burgers los te koopen.

Dit in het Latijn opgestelde formulaer wordt, bl. 56 volg., vervangen door »een formulaer van een goede Kercken-»raedt doer denselven Heeren MENSONEM ALTINCK mede ock »int papyr gestelt, to tyde onser gemenen ballinckschap". Bladz. 60—64 geven ons het ontwerp eener kerkelijke wet op echtverbintenissen, door den hoogleeraar LYDIUS VAN AMSWEER medegedeeld en door dezen in handschrift bewaard. Ten slotte volgen eenige brieven van ALTING en LYDIUS betreffende de kerkenordening en het jus patronatus, waaronder een uit het jaar 1601 »in welcken jahre my »de vocation tot de Probstie van Usquert is an myne »hant comen", alsmede een schrijven, dat in verband staat met VAN AMSWEER's onderzoek de praepositurіs reformatis. De laatste bladzijde brengt ons den afscheidsgroet des schrijvers, die »gecomen tot grauwe older" dankbaar voor de hulpe Gods op zijn moeitevollen levensweg terugziet, gesteund door het bewustzijn, dat hij, balling of inwoner, zich nooit verpoosd heeft, om als goed patriot het vaderland van dienst te wezen.

Na mij zoo lang en zoo vaak met den persoon en de geschriften van CORRANUS te hebben beziggehouden, ver-

heugt het mij in dubbele mate, door de schriftelijke aanteekening eener onbekende hand op het titelblad van des hoogleeraars DOEDES' exemplaar, bekend te zijn geworden met eene vrucht van CORRANUS' pen, wier bestaan tot heden in het duister schuilde. Eer ik echter met passenden dank het mij geleende exemplaar van de bibliotheek der Remonstrantsche kerk van Amsterdam uit de handen leg, vestig ik de aandacht mijner lezers op eene bijzonderheid, waardoor het zich bepaaldelijk onderscheidt. Op het schutblad staat in kladschrift een brief van DOEDE VAN AMSWEER te lezen, dien ik belangrijk genoeg acht, om hier over te nemen.

An sijn prinslycke Excellentie, etc.

Dorluchtiger prins, Genedichster Heer.

Gelick in een grote stadt, die mit vure is angesteken, ider mennichlick tolopt, om de brant to helpen löschen. Also ick ock mede, siende so kerckelick als politick, de grote brant des dominerende discordies in de provintie van Hollant, als andersins meer, onder dat verbont der Vnie, mit cracht angesteken. Heb ick darover ock niet conen geheel stillezitten. Dan heb voer de apprehensie, van weilant BARNEVELT cum sociis, dit emmerke waters mede togerichtet gehadt. Ock tselve oversonden ende recommandert mede, an de onrustige provintie van Hollant.

Daer dan uw. V. p. Exc^{tie} mijn vorige recommendatie, van dese mine welmeinende arbeit, niet muchte toe hant comen syn — Bidde ick onderthenichlick deze Memorie darvan, mede van myn grawe afgaende older, to dancke to willen entfangen.

Ps. 122

Vrede moet syn binnen diner porten, geluck in dinen paleisen, etc.

V. P. Excellentie

Ondertheniger

DOEDE V. AMSWER.

Dit schrijven is volgens de begroeting aan prins MAURITS gericht. Het leert ons, dat VAN AMSWEER's justificatio fidei — bescheidenlijk door hem met een »emmerke »waters" vergeleken — afgedrukt was vóór de gevangenneming van 's Lands advocaat, dus vóór Woensdag 29 Augustus 1618. Aan de leden der Groninger Synode, wier vergadering in September 1618 gehouden is, kon het dus aangeboden worden.

VAN AMSWEER, voor het bevorderen van den vrede in kerk en staat van zijne geschriften iets goeds verwachtende, schijnt ook aan den Prins exemplaren van de vroeger verschenene te hebben toegezonden. Zijn ze den Prins in handen gekomen? Ik doe dergelijke vraag met eenige kans van beantwoording. Er bestaat een geschreven catalogus van boeken en plaatwerken, die behoord hebben aan Prins WILLEM I, zijne zonen, PHILIPS WILLEM, MAURITS, FREDERIK HENDRIK en aan zijne nazaten WILLEM II en WILLEM HENDRIK, volgens de daarin voorkomende verklaring van CONSTANTYN HUYGENS. Deze verzameling, bij erfenis het hof van Pruisen ten deel gevallen, is in 1749 openlijk te 's Gravenhage verkocht [1]).

In dien catalogus worden, zoo ik goed gezien heb, geene geschriften van DOEDE VAN AMSWEER genoemd, met uitzondering van de door hem in 1618 uitgegevene justificatio fidei, wier titel echter zonder naam des auteurs voorkomt onder de rubriek Theologie, 4to formaat, N⁰ 2267. De gissing is, dunkt mij, geoorloofd, dat het exemplaar den Prins is geworden met de missive des schrijvers, waarvan de inhoud is medegedeeld en dat de vroeger vervaardigde geschriften hunne bestemming hebben gemist.

---

[1]) Vgl. Bijdragen tot de geschiedenis van den Nederlandschen boekhandel (1884), I, bl. 135. Ik mocht door de welwillendheid van Dr. CAMPBELL inzage bekomen van dien catalogus.

Dat de Prins veel smaak in de lectuur der *justificatio* gevonden en veel heils van hare verbreiding verwacht heeft, zou ik niet gaarne beweren, hoezeer ik van harte wensch, dat zijne Excellentie den welmeenenden grijsaard, die den herdruk van CORRANUS' opstel una cum aliis utilissimis bezorgde, een bewijs van belangstelling niet onthouden hebbe.

DANIËL SUDERMANN.

Het heeft GASPARD SCHWENCKFELD mogen gebeuren door kwaad en goed geruchte bij het nageslacht bekend te worden; zijne vrienden en aanhangers zijn minder bevoorrecht geweest. Naar den inhoud van meer dan één geschrift over SCHWENCKFELD schijnt het, als of met zijn dood zijne zaak haren uitgang zag aanbreken en de geschiedenis van het Schwenckfeldianisme niet meer vordert dan eene ontleding van SCHWENCKFELD's denkbeelden.

Laat mij de vrijheid mijnen lezer voldoende bekendheid met deze toe te schrijven. Wil hij zijn geheugen verfrisschen en in beknopten vorm een duidelijk overzicht verkrijgen van SCHWENCKFELD's leven en werken, hij zij naar het boek van ERBKAM verwezen: Geschichte der protestantischen Sekten im Zeitalter der Reformation (1848), S. 357 flg. Vooral echter herleze hij wat BAUR over SCHWENCKFELD schreef: die Christliche Lehre von der Dreieinigkeit und Menschwerdung Gottes (1843), III, S. 289 flg. en hij zal overtuigd worden van de groote beteekenis die aan SCHWENCKFELD's diepzinnige denkbeelden over den per-

soon des Heeren en de rechtvaardiging des menschen moet worden toegekend.

Het kon schijnen, als of dergelijke denkbeelden, met name zijne overtuiging aangaande de vergoddelijking van het vleesch van den CHRISTUS en zijne opvatting van de instelling des avondmaals als van een geestelijk eten en drinken, niet bijzonder geschikt waren om aanhangers te vinden in dien zin, dat deze gemeenten hebben gesticht, wier voorgangers vooral door het vervaardigen van geestelijke gezangen onder hunne geloofsgenooten hooge achting genoten; doch men bedenke, dat die aanhangers alle aandacht gewijd hebben aan de praktische beteekenis van de denkbeelden huns meesters en zijne mystiek hebben doen kennen als eene kracht ten leven, daar zij de dogmata alleen waardeerden naar hun invloed op de vernieuwing van den inwendigen mensch.

SCHWENCKFELD zelf, hoezeer ten volle de Hervorming toegedaan, had al spoedig een open oog voor de eenzijdigheid waarmede zij aandrong op rechtzinnigheid in de leer; hem predikte zij veel te weinig een levend Christendom, gegrond in de gemeenschap met den Heer, die als Godmensch in de wereld gekomen was, om de zijnen in zijn volle glorie te doen deelen. Hem scheen het vernieuwd oppergezag, aan de heilige schrift toegekend, eene miskenning van des geestes oppermacht, die, aan geene kenbare middelen gebonden, het oog der geloovigen ontsluit en het oor opent bij vrije mededeeling en onbeperkte inwerking. De van God geleerde was volgens hem de rechte uitlegger der schrift. Onder zijne volgelingen werden velen gevonden, die in zijne gevoelens de elders te vergeefs gezochte ruste vonden. In den jare 1557 gaf een onbekende rekenschap van den loop zijner godsdienstige ontwikkeling. Het geschrift heette: *Historie und Dancksagung eines den Gott aus grossen Nöthen innerlich und äusserlich geholffen*

hat [1]). Onder Roomschen geboren en opgevoed had deze Christen zich bij Wederdoopers gevoegd, doch geen rust gevonden; toen de zijde van LUTHER gekozen, doch was teleurgesteld heengegaan; beiden hechtten hem te veel waarde aan het uitwendige in den godsdienst. Eerst SCHWENCKFELD had zijn oog ontsloten voor het ware woord Gods en zijn hart den vrede doen vinden, waarnaar het dorstte. En deze ongenoemde stond waarlijk niet alleen.

De geschiedenis zijner volgelingen vond haren schrijver in OSWALD KADELBACH; aan dezen danken wij de Ausführliche Geschichte KASPAR'S V. SCHWENCKFELD und der Schwenkfelder in Schlesien, der Ober-Lausitz und Amerika u. s. w., in 1860 door den druk verspreid. Niet zonder gevoel van verplichting aan den auteur legt men het geschrift uit de handen; veel bevat het, tot heden weinig bekend; daartoe behoort met name hetgeen de schrijver verhaalt over de blijken van deelneming, welke de in Duitschland vervolgde en dientengevolge tot verhuizing naar Amerika gedwongen Schwenckfeldianen in ons vaderland genoten, bepaaldelijk van de Doopsgezinden te Haarlem. Belangrijke mededeelingen uit de kerkelijke acten der weleer bestaan hebbende gemeenten in Haarlem en de mij vergunde raadpleging van het Archief der Doopsgezinde gemeente te Amsterdam [2]) stellen mij

---

[1]) Titel en inhoud zijn opgegeven in Unschuldige Nachrichten, 1714, S. 402 flg.

[2]) Van het bestaan dezer stukken schijnt BLAUPOT TEN CATE geene kennis gehad te hebben, daar ze anders gewis zouden gebezigd zijn in het zeer lezenswaardig bericht, dat hij betreffende het hulpbetoon der Nederlandsche Doopsgezinden aan buitenlandsche geloofsgenooten ons schonk in zijne Gesch. der Doopsgez. in Holland enz., II, bl. 117 vlg. Blijkbaar hebben ze reeds vroeger aandacht getrokken; enkele toch, in de verzameling voorkomende, zijn overgeschreven (volgens eene schriftelijke aanteekening van Prof. SAMUEL MULLER) door den geachten predikant van Westzaandam HENDRIK VAN GELDER, overleden 3 October 1810, een der voorvaders van mijnen Haarlemschen ambtgenoot, die te mijnen behoeve

in staat KADELBACH's berichten uit te breiden en veel belangrijks den lezer voor te leggen.

Warm klopte het hart mijner Doopsgezinde vaderen van deelneming in het lijden der geloofsbroederen buitenslands. Milddadige handen brachten een fonds bijeen, waaruit met geldelijke middelen in den nood kon worden voorzien. Hoewel uitdeelers dier gaven, onthielden zij zich zorgvuldig van het deelnemen aan geloofsverschillen, welke over de grenzen mochten ontstaan zijn. Blijkbaar bleef dergelijke bemoeiing voor enkele predikanten weggelegd; zoo weten wij, dat de als zeer rechtzinnig geachte predikant van Amsterdam, JOHANNES DEKNATEL, met de geloofsgenooten in Hongarije schriftelijk verkeer onderhield en hun zijne geestesvruchten toezond [1]).

Wijd klonk de mare van de weldadigheid der broederen in Nederland; op haar deden ook de verdrukte Schwenckfeldianen een beroep bij uitvoerig schrijven uit Harpersdorff van 16 October 1725, dat ik hier volgen laat:

Immanuël!

Zeer gunstige Heeren, waarde Vrienden en Broederen in CHRISTUS!

Als over eenen geruimen tijd, en reeds voor 15 jaren, de Mennoniten in Zwitserland van het canton Bern op eene zeer harde, en schrikkelijke wijze vervolgd, en in de uiterste benaauwdheid gebragt werden, heeft het ons

---

het archief zijner gemeente welwillend raadpleegde. Eene aandachtige kennismaking met den inhoud der door Prof. DE HOOP SCHEFFER in druk gegeven Inventaris der archiefstukken berustende bij de vereenigde Doopsgezinde gemeente te Amsterdam, 1e stuk (1883), bladz. 219 volg., 2e stuk (1884) blz. 429 volg. zal iederen lezer stemmen tot waardeering van zulk een bijna onuitputtelijk Christelijk hulpbetoon.

[1]) Vgl. BECK, die Geschichtsbücher der Wiedertäufer in Oesterreich-Ungarn, S. 573.

niet weinig verheugd en verkwikt, toen wij verstonden, ul: zich deeze verdrukte mensen krachtig had aangetrokken, zo dat ul: den Heeren Staaten Generaal der vereenigde Nederlanden en haare Majesteit de Koningin ANNA van Groot-Brittanniën den elendigen noodstand uwer Geloofsgenooten in het Canton Bern beweegelijk voorstelde, en daardoor dezelve zo verre bragt, dat zij door hunne Ambassadeurs eene nadrukkelijke voorspraak lieten doen, welke wij hoopen niet zonder nut en uitwerking geschied te zijn. Wij, arme zogenaamde Swenkfelders en onze voorvaders van gelijk geloof, bevinden ons nu reeds over de 200 jaaren alhier in Silesien, en hebben, schoon wel onder zeer veele en harde vervolging, ons door Gods wonderbaare hulp en bescherming tot op den tegenwoordigen tijd hier gehouden. Onze Leer en Geloofsbelijdenis is ook zo gesteld, dat wij met geene onder alle de Christelijke Religien zo na vermaagschapt en eenstemmig zijn, als met de Mennonite Gemeenten; en achten daarom, dat wij op geene wijze onrecht doen, wanneer wij de zodanigen voor onze, en zij ons voor hunne Geloofsgenooten en Broeders erkennen.

In aanmerking van dit hebben wij, bij de tegenwoordig over ons zweevende groote verdrukking en geweetensdwang, waarin wij sedert eenige jaren geraakt zijn, besloten gehad, een paar uit onze Gemeente naar ul: in Holland te zenden, en ul: onzen bedroefden toestand te laaten bekend maaken. Doch nademaal eene zoodanige bezending eensdeels al te veel tijd vereist, en anderdeels het vertrek van twee persoonen ons veel ongemak van onze vijanden over den hals zoude haalen, en wij ook door de geleedene harde verdrukkingen meest van alle tijdelijke middelen ontbloot zijn, zo hebben wij goed gevonden, dit schrijven aan ul: te laaten afgaan, en ul: daar in van den erbarmelijken grooten geweetensdwang een kort bericht te geeven. De goede roem en lof van ulieder oprechtigheid en liefde, die allenthalven

bekend is, en het geen in Zwitserland is geschied, laaten ons niet toe te twijfelen, dat ul: met ons een gelijk medelijden zult hebben, en ons ongeluk en kommer ul: ontfermende herten zal beroeren. In het jaar 1718 zijn eenige van onze Godsdienst, op keizerlijk bevel, voor de koninglijke Regeering te Liegnitz en het koninglijk Ampt te Jauer gedagvaard, en daar zelve naar ons Geloof mondeling ondervraagd, ook eene schriftelijke belijdenis daarvan verzocht, en eenigen tijd daarna van ons ingeleverd, doch van de Amptenaaren nevens een Goedachten aan zijne keizerlijke en koninglijke Majesteit overgezonden. In 't jaar 1719 in de maand December kwamen 2 paters Jezuiten als keizerlijke Afgezondenen in onze Gemeenten, naamelijk de Pater JOHANNES MILAN uit Harpersdorff, Armenruhe, Hockenau in 't Liegnitse, en Pater CAROLUS XAVERIUS, Regent van Langeneundorf en Lauterseiffen in 't Jauerse Vorstendom. Deze Afgezondenen betoonden zich bij hunne aankomst ongemeen vriendelijk, onderzochten onze Leer, Schriften en Boeken, lieten zich ook alle weeken een Geloofsartikel na malkander schriftelijk beantwoorden, op welke zachte wijze zij een heel jaar volhardden. Doch daarna begonnen zij harder uit te vaaren: weshalve wij twee gedeputeerden naaml: CHRISTOFFEL en BALTHASAR HOFFMANN, in 't jaar 1721 in de maand Mei naar Weenen afvaardigden, die onzen bedrukten toestand aan zijne keizerlijke Majesteit, eerst in een Memorie en daarna ook in eene Audientie, mondeling voorgedraagen en daardoor zoo veel verkreegen hebben, dat van zijne keizerlijke Majesteit, door een geschrift, in Juli des genoemden jaars aan het koninglijk Overampt in Silesien afgegaan, een Goedachten van onzentweegen is gevorderd. Dit bericht werd eerst na verloop van een jaar aan den keizer overgezonden en daardoor in onze zaak in den beginne eene groote vertraging gemaakt, daar ondertussen de Jezuiten met hun

Missionswerk volstandig voortgingen. In het jaar 1722 in de maand November werd ons door een koninglijk Overamptsbevel aangekondigd, dat onze dooden niet meer op het Katholijk en Lutherse .kerkhof, maar op den Veeweg, als eene schandelijke plaats, daar men schelmen en dieven pleeg te leggen, zouden begraaven worden.

De Koninglijke Kamerburggraaf in Liegnitz liet op denzelfden tijd op het onder hem behoorende Kamergoed Oberharpersdorff een ernstig en scherp gebod na den anderen uitgaan, dat zowel vrouwen als kinderen in de kerk zouden gaan. Als nu dit bevel niet werd opgevolgd, is de gemelde Koninglijke Kamerburggraaf van Liegnitz naar Harpersdorff gekomen, en heeft den 18 December des gemelden jaars 1722 vier van de vrouwspersoonen, dien bevolen was in de Miskerk te gaan, in den stok laaten zetten, waarvan drie oude vrouwen waaren, en eene jonge dochter van 16 jaaren, die alreeds twee dagen krank was geweest, maar desniettegenstaande daar mede ingezet werd. Deze 4 vrouwspersoonen moesten bij groote koude op de bloote aarde nevens den stok knielen, en in zulken erbarmelijken stand vier gantse dagen en nachten uithouden: en zouden ook niet los gekomen zijn, indien niet de Koninglijke Regeering te Liegnitz, op ons beweegelijk voorstel, den Heer Kamerburggraaf scherp aanbevolen had, de gevangenen te gelijk los te laaten, en in 't gevolg zodanige daadelijkheden niet te onderneemen, waartoe hij van het Koninglijk Overampt geene ordre had. Dus werden die arme gevangenen wel weder bevrijd, maar het harde en grouwelijke Arrest had hen (gelijk licht te bedenken is) zeer slecht toegesteld; inzonderheid die jonge persoon van 16 Jaaren die daarover in eene zware krankte viel, en ook bij de 13 weeken daaraan heeft gelegen. Als nu de Pater MILAN hierdoor zijn oogmerk niet bereikte, ging hij terstond op nieuw klaagen aan het Koninglijk Overampt te Breslau,

van het welke de Koninglijke Liegnitse Regeering bevolen wierd, ons met gevangenis en geldstraffen te dwingen, waar op dan tweemaal na malkander 60 of 70 persoonen te Liegnitz in Stadsgevangenis geweest, en ook zwaare geldstraffen van ons afgeperst zijn, 't geen onzen Geloofsgenooten in 't Vorstendom Jauer eveneens wedervaren is. Ondertussen overhandigden onze Gedeputeerden in Weenen, van wegen deeze harde verdrukkingen, een allerdemoedigst smeekschrift aan zijne Keizerlijke Majesteit, op 't welk den Overampten werd aangeschreven, met zulke dwangmiddelen tot op een Keizerlijke Resolutie op te houden, waardoor wij dan een weinig lucht bekwamen en gevolgelijk zo scherp niet werden aangetast.

Wij hebben na dit voorgemelde door onze afgezondenen te Weenen geduurig in de zaak laaten arbeiden, om eene eindelijke Resolutie te verkrijgen, en ook daarom niet weinig onkosten aangewend, doch zijn door de hevige voorstellingen van het Koninglijk Overampt en deze Paters geduurig daarin verhinderd.

Hiertegen is ten laatsten ons allen gezamentlijk een Keizerlijk Aanschrijven, gedagtekend Weenen den 30 Juli des tegenwoordigen jaars, afgekondigd, in 't welk zijne Keizerlijke Majesteit ernstlijk beveelt, den Swenkfeldse Gemeenten aan te zeggen, dat zij niet meer zouden bestaan wegens hunne geweetensvrijheid eenige nieuwe smeekschriften over te leveren, maar dat zij eens vooral met hun verzoek zouden afgeweezen worden; doch dat zijne Amptenaars en Regeeringen ons met geldstraffen en gevangenis tot verschijning in de Misleer zouden aandringen.

Na dit Keizerlijk bevel hebben wij de allerhardste dwangmiddelen te verwachten, en staan daarom in de grootste bekommering des herten, ten deele omdat de winter voor de deur is, en ten deele ook omdat wij onze liggende gronden, goederen, woningen niet verkoopen en uit het

land gaan durven. Wij hebben daarom, zeer gunstige Heeren en Broederen in CHRISTUS, ul: onzen bedroefden toestand willen openleggen, en daarbij beweegelijk en hartelijk bidden, dat gij u toch onzen grooten nood en verdrukking mocht laaten ter harte gaan, en naar 't voorbeeld, dat in het Canton Bern geschied is, u ons als uwe Geloofsgenooten aantrekken, onze vervolging en verdrukking hunnen Hoogmogenden, den Heeren Staaten-Generaal, en (indien ul: het goed acht) zijne Koninglijke Majesteit van Groot-Brittanniën, deemoedig voorstellen, om dezelve daartoe te beweegen, om voor ons arme mensen eene voorbede aan 't Keizerlijke Hof in te leveren, opdat wij weder bij onze geweetensvrijheid gelaaten wierden, of dat ons toch ten minsten, voor onze over de 200 jaaren aan het Huis van Oostenrijk beweezene trouw en eerbiedigheid, zo veel genade mocht beweezen worden van onze wooningen, goederen en have te verkoopen, en ons dan uit land te begeeven. Wij twijfelen niet, zeer gunstige Heeren en Broederen in CHRISTUS, en het in de waereld uitgebreide goede gerucht van uwe liefde, oprechtigheid en goeden wandel, laat ons ook niet toe te twijfelen aan de inwilliging van zodanige bede; en dat des te meer, dewijl de Luthersen en Gereformeerden in hunne Religions-bezwarenissen tegelijk eene gemeene zaak maaken, die echter veel verder in de Leer van malkanderen verschillen, als wy zoogenaamde Swenkfelders en de Christelijke Gemeenten der Mennoniten.

De Allerhoogste God zal zulke aan arme, vervolgde, en om de zuivere waarheid verdrukte Medeleden beweezene liefde met geestelyken en lichaamelyken zegen beloonen, aan wiens bescherming wy ul: beveelen, en na vriendelyke groetenis blijven,

Zeer gunstige Heeren, Vrienden en Broederen in CHRISTUS, Uwe Geloofsgenooten en Medebroederen de gezaamentlyke Swenkfeldse Gemeenten in Silesiën.

Harpersdorff, den 16 October A° 1725.

P. S. Hierbij is ul: ook noch dit te melden, dat zich in Hongarien 12 mijlen van Weenen te Groot-Schutzen noch eenige van uwe Geloofsgenooten bevinden, met welke wij in vertrouwde vriendschap en correspondentie leven.

Balthazar hoffmann, een van onze zich noch tot dato in Weenen ophoudende gedeputeerden, is eerst voor 2 weeken van daar tot hun gereisd, dewijl hij gehoord had dat zij ook eene groote vervolging gehad hebben. Nadat hij weder teruggekomen was, heeft hij ons geschreven, dat de Landheer van deeze goede lieden gestorven was, en dat de Aartsbisschop te Weenen erfgenaam van 2 dorpen was geworden, in welke zij zich tot heden bevonden. Zoodra was deeze verandering niet gebeurd, of de Jezuiten in Presburg gingen den Aartsbisschop om verlof bidden, om naar die plaatsen te gaan, en te bezoeken of zij de Mennoniten konden winnen. De Aartsbisschop had hun verzoek ingewilligd, en dus waaren die arme mensen grouwelyk geplaagd, zo dat veele onder hen 18 dagen lang in kettingen en ijzer waaren geslooten geweest.

Doch daarna zijn die bedroefden bij nacht met hunne meubelen op de aangrenzende goederen van twee Graaven gevlucht, en deeze hebben aan den Aartsbisschop geschreeven, dat zij deeze mensen alle wilden aanneemen. Dus is er bevel gekomen, dat de Jezuiten, nadat zij 16 weeken daar geweest waaren, weder moesten aftrekken. God zij geloofd, die onze Medebroederen heeft gesterkt en bijgestaan, dat zy niet van de waarheid zijn afgeweeken. Bij de Mennoniten, die in de stad Dantzig en deszelfs rechtsgebied woonen, zijn wy ook bekend, en zijn noch maar 3 jaaren geleeden twee van de onzen bij hen geweest. Wijders hebben wij dit noch te verzoeken, dat ul: de zaak zoo geliefde te behandelen, dat het niet direct den naam heeft, als of wij aan ul: geschreeven en om eene voorbede aan-

gezocht hebben, maar alleen dat gijl. onzen geweetensdwang verstaan hebt, en daarom uit broederlijk medelijden niet kondet nalaaten u aan ons te laaten gelegen zijn, dewijl wij billyk zorgen, dat het van de Jezuiten als eene groote misdaad zoude uitgekreeten worden', wanneer wij ons wedervaaren en voorneemen in andere gewesten berichtten. Wij zyn in wille geweest ul: onze Geloofsbelijdenis over te zenden, doch hebben 't nagelaaten, nadien gyl: buiten twyfel eenige schriften van den zaligen Heer CASPAR SWENKFELD van Ossing zult hebben, uit welke onze Geloofs-Leer genoegzaam te zien is. Adieu.

Om destemeer voorzorg te gebruiken, kan ul: het over te makene antwoord aan de Swenkfeldse gemeenten in een omslag onder den titel, Herrn Herrn MICHAEL LEUSCHNER, Kauff und Handels Herrn in Lignits, addresseeren. Vale".

Den naam van den vertaler dezer letteren kan ik evenmin opgeven, als dien van den persoon of de personen, aan wie zij gericht werden. Waarschijnlijk wel aan de gemeente van Amsterdam of aan de Bestuurders van het fonds voor buitenlandsche nooden. Laatstgenoemden waren echter van meening, dat deze Schwenckfeldianen niet als geloofsgenooten beschouwd en daarom niet uit het fonds bedeeld konden worden. Herhaalde aanvragen uit Liegnitz, waarbij een uittreksel uit hunne geloofsbelijdenis overgelegd was, ten bewijze dat zij het woord Gods in hooge eere hielden en den kinderdoop verwierpen en de opmerking gemaakt werd, dat de schriften van SCHWENCKFELD bij vele Doopsgezinden in hooge achting stonden, hebben deze overtuiging niet aan het wankelen gebracht, maar toch dit uitgewerkt, dat vooral de gemeenten van Haarlem zich deze zaak aantrokken en krachtig haar bevorderden. Uit een der in het archief van de Amsterdamsche gemeente voorhandene brieven blijkt,

dat een ongenoemde te Schmiedeberg woonachtig op de Schwenkfelders dit wist aan te merken, dat zij zich niet bij de overige Protestanten hadden aangesloten; eene bedenking wier onjuistheid geene wederlegging behoefde. Dezelfde echter noemt ZINZENDORFF het toonbeeld van echte verdraagzaamheid, gelijk hij zich had doen kennen ten aanzien der uit Moraviё gevluchten. In zoover werkte zijn schrijven iets gunstigs voor de Schwenkfeldianen uit, dat men van hier zich tot ZINZENDORFF wendde, om diens gevoelen over deze verdrukten tė vernemen. Ik althans aarzel niet, het in meer genoemd archief te vinden getuigenis aan hem toe te schrijven.

Het luidt aldus: »Les Swenckfelders, qui vous ont ecrit de Harpersdorff situé dans le Duché de Ligniz, et dont vous me demandés information, sont de pauvres honnettes gens de toute probité, ayant vecu longtemps fort tranquillement de leur travail en païsan à filer et labourer la terre.

Ils s'appellent Swenckfelders du nom de GASPAR SWENCKFELD, Gentilhom̃e Silesien, qui a vecu 1520 au tems de la Reformation; on dit que leur sentiments de la Religion sont toutes conformes au votres; ils composent une Com̃unauté d'environ 150 familles. Depuis 6 ans on les a voulu convertir par une mission de deux Jesuites, qui n'ayant pas pu gagner qu'un seul hom̃e, presentement veulent prendre d'autres mesures, en les serrant de plus prés pour les obliger de venir à l'information de la doctrine catholique romaine. On ne les veut pas laisser aller hors du pais, ni vendre leur bien, et ils ont fort à craindre d'être encore plus forcé, n'ayant personne entre les grands du monde, qui vouloit interceder pour eux. Ces bonnes gens meritent bien quelque charité et vous feriéz de bonnes oeuvres de leur envoyer quelque Consolation".

Door dergelijke verklaring werd met name in Haarlem de belangstelling in het lot der Schwenkfeldianen vaardig en vruchtbaar.

De doopsgezinde gemeente aldaar, de zoogenaamde vereenigde gemeente, die van 't Heiliglant en die van den Vlaamschen Blok, trokken zich deze zaak bijzonder aan. Van de predikanten onderscheidden zich CORNELIS VAN PUTTEN en JAN SPILLEBOUT, van de diakenen de broeders ISAAC en FRANS CRAJESTEIN door hun ijver, om de gelden, die ten behoeve der Schwenkfelders aan de huizen van de leden der gemeente gecollecteerd waren, te beheeren en te verdeelen.

De som beliep *f* 3070, waarvan in 1727 *f* 2625 naar Görlitz aan den koopman HANISCH werd overgemaakt, vergezeld van een broederlijk schrijven van ISAAC CRAJESTEYN [1]).

Deze wakkere Doopsgezinde heeft den moed niet verloren en eene poging gewaagd, om, waar het fonds voor noodlijdende broeders zich niet ontfermde, de milddadigheid van enkele gemeenten te doen spreken.

De circulaire, waarvan ik den inhoud hier mededeel, was ongetwijfeld uit zijne pen gevloeid.

»Alzo ons naast eenige maanden zijn ter hand gekomen verscheide brieven van menschen uit Sileziën, welke zig Zwenkvelders noemen, hellende in 't geheel in opzigt van hun gevoelen van de Godsd: na een CASPAR ZWENKVELD bij GODFRIED ARNOLD en andre kerkelijke geschiedschrijvers befaamt; hoewel zij ook schrijven dat zij ten meestendeel med de doopsgezinde accorderen, die zij ook hunne waarde Broeders noemen, waarom zij zig in hunne noodstand aan ons hebben geaddresseert, dog wijl zulcs van de minste waarde is, en dat onse Heere meer en alleen beschout de waaragtige deugdelijke gestalte des gemoeds als het Eenigste

---

[1]) De brief komt voor bij KADELBACH a. W. S. 58.

Livrey zijner kinderen en dienaars, zo zullen wij het ook daar laten en alleen zeggen, dat, volgens ingekome berigten, door deze en gene bijzonderlijk gedaan, dit menschen zijn van een eerlijken, deugdelijken en beproeft Godvrugtigen wandel, die om het geloof en een goede Conscientie te behouden, zeer zware vervolging moeten ondergaan van 2 paters Jezuiten, keyserlyke missionarissen, hebbende eene Commissie om alle gebreken der kerke te verbeteren, en onder dien dekmantel ook deze vervolging aanregtende, deze hebben med allerley list en geweld op dese onnozele schaapen aangevallen, hen eerst vrindelijk bejegenende, en wel 12 m. lang in hunne vergadering verschijnende, om daar een ordentelijke uitlegging voor hen te laten doen van hun gevoelen, na welke tijd zij deselve harder hebben aangevallen, en genoodzaakt hunne kinderen ter misse te zenden.

Dog nadien deze mensen stantvastig zyn gebleven, zo hebben zij dezelve zeer hard med zware kwellingen, banden en gevangenissen en afperssing van geldsommen aangegrepen. En dat zonder onderscheit van Sexe, mannen of vrouwen, en wel meest vrouwen, gelijk ons hunne handelwijs uit andere martelgeschiedenissen bekent is.

In zo verre, dat dese mensen genoodsaakt zyn geworden, om alles wat zij in de wereld hebben te verlaten en na een veilige schuilplaats voor de Vrijh[t] van hun geweten uit te zien; welk gemerkt zijnde bij de voorn: Jesuiten, zo hebben deze hen door de overigheid belet hun goed te gelde te maken en daarenboven geperst zelfs hun schuldvorderingen op te geven, opdat zij dus alles, wat deze mensen hadden en besaten onder hun geweld mogten krijgen, en dese arme dog eerlijke vroome Christenen van goede Conscientie, van goed en bloed beroven. Waar op zy dan zedert de maand October 1725 verscheide reisen zeer beweeglijke brieven hebben geschreven, en hun bedroefde en jammer-

lyke toestand bekent gemaakt, om hulp, raad en voorspraak verzogt bij onze Regering voor hen; ook voorgeslagen, om hier na Holland te reyzen; dog na dien hen zulcs door ons sterk is afgeraden, om dat zy hier geen bestaan zouden konnen vinden, zo zijn zy na Saxenland geweken, en hebben reeds seven familiën, die van nog 88 welke te zamen 519 personen uitmaken, staan gevolgt te worden, zich den 14de february 1726 des nagts begeven na Görlitz, een stad in Saxenland, om aldaar ten platten Lande med hunne handwerken die meest in Landbouwerij, Vlasserij en Spinderij van Garens, Weverij van Silesien-Lijnwaten bestaan, hun kost te winnen.

Daar zijn hun wel voorslagen gedaan van den koning van Pruisen, maar redenen van het uiterste gewigt hebben zulx afgeraden; indien het Hof te Dresden nu kan accorderen hen de vrijheit te geven, so zal hen eenig geld verstrekt moeten werden, om weder eenig gereedschap te kopen, eenige velden te konnen huyren en het nodige tot de reyze en tot lijfsbehoefte en tot bestaan te verzorgen.

En nadien deze mensen voor onze deuren zyn gekomen, in dese ontfermensweerdige staat, zo hebben wij na ryp overleg en na naukeurige opspeuring en verneeming na hun gedrag bij verscheide onpartijdige mensen, die van elkander niet konden weten, en egter alle, zonder onderscheid, een zeer goed getuigenis gaven, niet konnen nalaten hen na vermogen de helpende hand te bieden, en bij voorraad een goede zomma gelds toe te zeggen, op dat zy daardoor hunne veiligheid in Saxen zouden konnen bekomen; zijnde dese zomme gestelt onder directie van de Hn ISAÄC en FRANÇOIS CRAJESTEIN, die dezelve door hunne Correspondenten aldaar zullen doen verzorgen, en ook ider na behooren uitdeeling doen, welke Correspondenten zig ook niet onwillig getoont hebben, om onder hunne bekende zo veel ten beste dezer mensen op te zamelen, als hun vermogen toeliet. Dewijl nu

dese behoefte en noodstand alle opregte Leden van Jezus betreft en zig verder uitstrekt, als de verzameling in onze stad toereikt, zo hebben wy niet kunnen nog willen nalaten UE. hiervan kennis te geven, op dat UE. daaraan ook uwe Christelijke broeder-liefdenspligt zoud betoonen, en door UE. milde gift aan deze bedroefde verdrevene en arme zielen eenige verkwikking om Gods en CHRISTUS wille toebrengen.

Wij verzoeken op het allervrindelijkste dat UE. nevens ons hier in gelieft te concurrerēn, en na toebrenging van alle vermogen ook iets te hunnen beste op te samelen. Wy hebben hier bij onze bijzondere vrinden en bij alle diegeene, daar men wat goeds van verwagt, geweest, als die daar het meeste nut in gezien hebben. Beweegreden tot dese mensen te helpen behoeven wij niet bij UE, die van God geleert zijt malkanderen lief te hebben, en bij de broederlijke liefde, ook liefde tegen alle te voegen; die ook de edele vrugten, onuitsprekelijke zoetigheid en dierbaarheid van dat geluk in de vryheit van Conscientie deelachtig te zijn smaakt en geniet. Wij bidden en wenschen alleen, dat onse God en onze Heere JESUS CHRISTUS zelve, die ons heeft liefgehad en med innerlijke bewegingen van barmhertigheid in onzen ellendigen staat over ons is aangedaan geweest, en gegeven heeft eene lieffelijke vertroosting in goede hoope en genade, Uwe herten wil bewerken en bewegen tot den uitvloed van ware Christelijke liefde en mededeelzaamheid, opdat dus dese mensen daardoor kragtig mogen worden vertroost, en wij alle, wanneer ons ontbreken zal mogen ontfangen worden in de eeuwige Tabernakelen, en van JEZUS omhelsd med innige liefde, en bekroont med de dikwils gehoorde, gelezene, gezegde, maar noit diep genoeg na waardije doordagte troostbelofte des Heilants: A l wat gy aan een van deze myne minste gedaan hebt, dat hebt gy My gedaan. Wy bevelen UE Gode

en den woorde zijner genade, blijvende met hertvrindelijke genegenheid".

De weg der verlossing uit het leed door de Schwenkfelders ingeslagen, droeg de goedkeuring hunner Nederlandsche vrienden niet weg. Het blijkt ons dat bij later gezondene letteren van 1 April 1727 de broeders in Haarlem het uitwijken naar Amerika sterk afrieden [1]) en op het zoeken van een veilige verblijfplaats in Duitschland aandrongen. Wegens het in den wind slaan van deze raadgeving laat zich wellicht het ophouden der geldtoezendingen uit ons vaderland verklaren, die geheel gestaakt konden worden, toen de Schwenkfeldianen den vrijen grond van Amerika betreden hadden.

Dankbaar maar niet voldaan leggen wij KADELBACH's boek uit de hand. Met alle recht mochten wij verlangen, dat hij in helder licht hadde geplaatst het verschil van waardeering, hetwelk zich tegenover de Schwenckfeldianen in Duitschland en in de Nederlanden openbaarde. Een enkele proeve: in de Unschuldige Nachrichten van 1725 wordt het droevig lot der Schwenckfeldianen in Silezië besproken (Seite 1018 flg.); herinnerd dat de keizer hun bevolen had, »Euch zu einer von den 3 Hauptreligionen »des Röm. Reichs zu wenden"; verhaald, dat zij dit geweigerd hadden en nu door de vervolgingen der Jesuiten werden geplaagd; dan verder gezegd: »Soll demnach ein »grosses lamentiren unter diesen Leuten seyn. Aber sie »sind selbst Ursache daran, weil sie die Kays. Gnade vor »etlichen Jahren nicht angenommen haben". Heeft ooit onverdraagzaamheid harder woorden gesproken?

Ook in andere opzichten laat KADELBACH's werk te wenschen over, daar de auteur onze weetgierigheid betreffende den innerlijken levensgang der Schwenckfeldianen

---

[1]) KADELBACH S. 59.

niet bevredigd heeft, met name wat vooral één punt aangaat, hunne gezangen en gezangbundels. En toch van die zijde beschouwd levert hun geestelijk leven zooveel merkwaardigs, dat de vriend van het Godsrijk daaraan opmerkzaamheid behoort te wijden.

Tot de deugden van het klassieke werk, waarmede PHILIP WACKERNAGEL de letterkunde verrijkt heeft, das deutsche Kirchenlied von der aeltesten Zeit bis zu Anfang des XVII Jahrhunderts, V Theilen (1865—1877) behoort mede de ruime plaats, welke hij in het laatste deel aan »die Lieder der Schwenckfelder" heeft toegestaan, Seite 510—676. Ook bij deze Christenen leefde de overtuiging dat het geestelijk lied, onder den zegen van God, een uitnemend middel mocht heeten, om het leven des gemoeds te voeden en de broederlijke gemeenschap te onderhouden.

Ja, daar was één onder hen, die gezegd mag worden het vervaardigen, bewaren en verspreiden dier Liederen zich ten levenstaak gesteld te hebben. Ik bedoel DANIËL SUDERMANN.

Aan eene schets van diens werkzaamheid voor het rijk der hemelen op aarde zijn de volgende bladzijden gewijd. Mocht het mij gebeuren, zijn naam en zijn ijver met eere te doen noemen, en alzoo aan eene onverdiende vergetelheid te ontrukken.

Weinige schrijvers hebben hem naar waarde weten te schatten. A. F. H. SCHNEIDER, wiens verhandeling zur Litteratur der Schwenckfeldischen Liederdichter bis DANIËL SUDERMANN, uit het program der koninklijke Realschule te Berlijn in 1857 afzonderlijk in den handel kwam; WACKERNAGEL in zijn reeds genoemd boek en KOCH, de auteur der ten derden male uitgegevene Geschichte des Kirchenlieds und Kirchengesangs, II, S. 422 flg., zijn de voornaamste, die, met hoogachting jegens hem vervuld, zijns gedenken.

Ik bezig met opzet, over SUDERMANN sprekende, het veel omvattend woord: werkzaamheid.

Rusteloos en omvangrijk mag zij heeten, terwijl zij bij voorkeur op één punt gericht was, belangstelling op te wekken en levende te houden in de godzaligheid, die ten leven leidt.

In de eerste plaats komt daarbij in aanmerking de zorg, waarmede hij de beeltenis van naar den geest hem bevriende mannen in plaat heeft doen brengen en met passend bijschrift versieren. Twee dier zeldzame stukken zijn in mijn bezit, beide in folio en uitgegeven door JACOB VON DER HEYDEN te Straatsburg.

De afbeelding van den uit de geschriften der 16e eeuw welbekenden CLAUS NARR is het onderwerp der eene prent; zij draagt het opschrift: Warhaffte contrafactur oder Bildnuss dess einfältigen, frommen in Teutschen landen berümbten und wunderbaren CLAUS NARREN, welcher bey dem Durchleuchtigen Hochgebornen Fürsten und Herrn FRIDRICH und JOHANNES, gebrüdern und Hertzogen in Sachsen, gelebt und viel weise vernünfftige reden zum Schimff und Ernst fürgebracht auch viel zukünftige ding geweissagt. Van deze prent bestaat tweeërlei uitgaaf volgens een bericht in Serapeum 1868, Seite 252 flg., de eene met, de andere zonder dichtregelen [1]). Mijn exemplaar heeft een Duitsch en een Latijnsch gedicht, gewis niet van denzelfden auteur afkomstig; in het tegenovergestelde geval zou er waarschijnlijk meer overeenkomst van denkbeelden tusschen deze beide geestesproducten zijn. Zij bevatten niets van belang voor nadere kennismaking met

[1]) Het exemplaar door SCHNORR VON CAROLSFELD beschreven in zijne belangrijke mededeelingen ueber Klaus Narr und M. Wolfgang Bütner (Archiv f. Litt. Geschichte, VI, S. 277 flg.) mist de afbeelding en bevat alleen de dichtregelen.

de levensgeschiedenis van CLAUS NARR, over wien ik niet zal uitweiden maar volstaan mag met te verwijzen naar het reeds genoemde opstel van SCHORR of naar het artikel, dat Dr. FRANK ons te lezen geeft in de Allg. Deutsche Biographie, IV, S. 282 flg. Slechts dit moet ik in het midden brengen, dat de woorden rond het portret geplaatst: veritas, prudentia, fama, simplicitas, donum Dei, evenals de beide onderschriften, waarvan ik het Duitsche aan SUDERMANN, het Latijnsche aan een onbekenden auteur toeschrijf, meer hoogachting jegens CLAUS openbaren dan zich hooren laat in de door FRANK bijgebrachte citaten uit THOMAS MURNER: ob der Künig usz engelland ein lügner sey oder der Luther (overgedrukt door J. SCHEIBLE, das Kloster, weltlich und geistlich, 4er Band, 1846, S. 893 flg.) en uit: klag und antwort von Lutherischen und Bebstischen Pfaffen über die Reformation so neulich zu Regenspurg der Priester halben auszgangen ist im jar 1524 (door A. SCHADE opgenomen onder de Satiren und Pasquille aus der Reformationszeit, 3er Band, 1863, S. 136 flg.).

De vrijheid, om SUDERMANN de eer dezer uitgaaf te gunnen, berust deels op de traditie, deels op den naam van den uitgever VON DER HEYDEN, van wiens pers SUDERMANN zich bediende, deels op de gelijkvormigheid met andere soortgelijke ondernemingen, die niemand hem betwisten kan. Ik beroep mij op de andere prent, die vóór mij ligt, van dit zeer uitvoerig en duidelijk opschrift voorzien: Wahre und Eigentliche Contrafactur desz recht frommen, andächtigen, Gottseeligen, weit berümbten NICLAUSEN VON DER FLUE, den man Bruder CLAUS genennet, ob dem Wald zu Underwalden, in der Eydtgenosschafft geboren, welcher wunderbarer weisz, neunzehen und ein halbs Jahr,

ohne leibliche Speisz und Tranck gelebt, und im Ranfft oder Melchthal, nicht fern von Sarnen und Sachszlen, als ein Einsidel, sein Capell und Wonung gehabt.

Onder de beeltenis vindt men 30 Duitsche dichtregelen geteekend D. S., geene Latijnsche, en JACOB VON DER HEYDEN, nu zonder opgaaf van woonplaats, als uitgever genoemd. Het Serapeum beschrijft t. a. p. een dergelijk exemplaar. De geschiedenis van den merkwaardigen hier afgebeelden man, die de liefde voor het Godsrijk ten nauwste verbond met die voor zijn geboorteland, is meermalen behandeld, beknopt door GÖRRES Jr. als erstes Heft eener Reihe von Bildern aus allen Jahrhunderten, uitgegeven sinds 1831 onder den algemeenen titel: Gott in der Geschichte; in 1840 door Prof. GELZER, die zwei ersten Jahrhunderte der Schweizer Geschichte, S. 209 flg.; uitvoerig door JOH. MING (3 deelen 1861—71); onlangs door Dr. JUSTUS HEER in HERZOG's Real-Encyclopädie (2e Ausg.), Th. IV, S. 586 flg. Amor purus Dei was de leus van CLAUS' denken en doen. »Und ob Gott mich verdampt", luidt de aanhef van een stichtelijk tractaat [1]), »durch meiner »sund willen, noch wollt ich nit das er mich nit erschaffen »hät, und ob sein milte güt an mir nicht erfült werden »mag, so wirt aber sein wahrhafftige gerechtigkeit an mir »erkent, das er mich rechtigklich straffet. Diese ere wolt »ich nit das sy meinem got entzogen were worden also »lieb hab ich ihn".

Het verlangen om de beeltenis dezer mannen te verspreiden, leert ons SUDERMANN's geestesrichting verstaan. Beiden hadden op zeer onderscheidene wijzen op hunne plaats en in hunnen kring voor het goede geijverd; onder welken vorm, op welke wijze, daarnaar vroeg SUDER-

[1]) MEUSEL's Hist.-litt.-bibliog. Magazin (1788), I, S. 177 flg.

MANN niet; hij hield zijnen tijdgenooten die beeltenissen voor, om langs dien weg tot navolging op te wekken.

Pictura est laïcorum scriptura. Door deze overtuiging liet hij zich leiden of, gelijk hij het op zijne wijze uitdrukte:

»Die Bildtniss soltu sehen ahn,
Und den sie bedeuten im hertzen han".

Ik kan op geenerlei wijs iets bepalen betreffende de grootte van het aandeel, hetwelk deze afbeeldingen hebben gehad aan het voortleven van de vereering, den afgebeelden bewezen. Met name NICLAUS VON DER FLUE bleef in eere bij de vrienden van het Godsrijk. Zijne beeltenis versierde menige huis- en studeerkamer. Ja, een veel genoemd godgeleerde, te Bern, roemde in 1830 zijn voorrecht, uit de nalatenschap eens ambtsbroeders ter gedachtenis te ontvangen een reliefmedaillon, het beeld van VON DER FLUE weergevende, en maakte van die gave melding met woorden, tintelende van diepe hoogachting voor VON DER FLUE [1]).

Zoo werd de onderscheiding aan dezen door SUDERMANN bewezen na eeuwen gerechtvaardigd. Reeds had hij bij het begin zijner loopbaan afbeeldingen van den CHRISTUS in plaat doen brengen en kort te voren het gelaat van den man, welken hij als diens getrouwen getuige vereerde, CASPAR SCHWENKFELD te aanschouwen gegeven.

Geen dezer prenten kwam mij in handen; indien ze uitgegeven zijn als de voor mij liggende, spreken zij tot lof van graveur en drukker.

Dergelijke arbeid vormde slechts een klein deel van SUDERMANN's ijveren voor den opbouw van het Godsrijk. Eer hij een Schwenkfeldiaan moest heeten, was hij een mysticus. Alle

---

[1]) Vgl. Berner Taschenbuch auf das Jahr 1858, S. 18.

geschriften welke door hun mystieken inhoud zich onderscheidden, trokken hem aan; eene groote verzameling van afschriften, met zijne keurige pen vervaardigd, liet hij na; enkele gaf hij ter perse en maakte ze alzoo tot eigendom van het algemeen. Vóor alles zij hier genoemd het beroemde geschrift, dat weleer aan TAULER werd toegekend, das Buch von geistlicher Armuth, ook bekend onder den titel: Nachfolgung des armen Lebens Christi. Hij gaf het ter perse in 1621 »habs uralt exemplar" [1]) en verrijkte daardoor de literatuur met een merkwaardig produkt uit het diepe gevoelsleven der middeleeuwen. Want al is het, dat wij na het scherpzinnig betoog van den jongsten uitgever dezes tractaats, HEINRICH SEUSE DENIFLE [2]), TAULER'S auteurschap in twijfel trekken en met Prof. RITSCHL gelooven, dat het geschrift »ein Con»glomerat verschiedener Abhandlungen ist" [3]), houden wij toch den arbeid van SUDERMANN in eere, door wien duizenden de gelegenheid zich geopend zagen, om in waarheid gesticht te worden. Hart noch hoofd hebbende voor kritische vragen, maar echt vriend der mystiek, lette hij niet op kerkelijke leerbegrippen en nam geen ergernis aan geloofsartikelen of ceremoniën; de geest was hem alles, en dezen wist hij te vinden ook in de windselen van het formalisme. De strijdvragen trokken hem niet aan en de twisten der godgeleerden wekten zijne belangstelling niet. Uit God geboren te zijn door en in de gemeenschap met JEZUS CHRISTUS achtte hij het eene noodige, waarnaast alle stelsels en begrippen in het niet wegzonken.

In het genoemde jaar gaf hij mede in het licht ein

---

1) WACKERNAGEL, A. W., S. 603.

2) Vgl. de Einleitung, S. IX flg. voor diens uitgaaf, München 1877.

3) Uitvoerig en grondig staaft deze geleerde dit gevoelen door zijne Untersuchung des Buches von geistlicher Armut, in BRIEGER'S Zeitsch. f. Kirchengesch., IV, S. 337 flg.

edles Büchlein des von Gotte hocherleuchten Doctor JOHANN TAULERS wie der Mensch möge Ernsthafftig innig Geistlich und Gottschauwende werden. So noch nie getruckt auch nit vil öffentlich gesehen worden.

Ten onrechte kende SUDERMANN dit geschrift aan TAULER toe; Prof. SCHMIDT [1]) acht het eene overzetting van RUYSBROECK's tractaat de Calculo, gelijk het door SURIUS is genoemd, welke titel in 't Dietsch luidt vingherlinc of het blickende Steentje [2]).

Blijkbaar genoot alles, wat den naam van TAULER droeg en diens geest openbaarde, SUDERMANN's volle sympathie. Twaalf gezangen meende hij aan dezen te mogen toekennen, wier vertaling hij deels in druk gaf, deels onder zijne handschriften bewaarde. Hij deelt ze mede, gelijk hij zelf in eene aanteekening schrijft, zooals hij ze gevonden heeft: »habs »nit vil geändert, sondern etwas verständigere wörter dabei »gebraucht" [3]).

Enkele dezer liederen zijn door hem voor het eerst in druk gegeven; jammer, dat hij verzuimt de bron te noemen of het handschrift te beschrijven, waaraan hij ze ontleende. Waarschijnlijk wel bood de Straatsburgsche bibliotheek hem den toegang tot deze schatten.

Van het vruchtbare zijner werkzaamheid vormen wij ons een juist denkbeeld, wanneer wij, evenzeer in 1621, hem door den druk zien verspreiden ain alt und werdes Büchlein von der Gnade Gottes. Genommen aus dem Anfang des Hohen Liedts SALOMONIS so nun vor mehr dan dritthalb hundert Jahren von JOHAN

---

[1]) Vgl. Joh. Tauler von Strassburg (1841), S. 77.

[2]) Zie VAN OTTERLOO, Johannes Ruysbroeck, eene bijdrage tot de kennis van den ontwikkelingsgang der Mystiek (1874), bl. 165.

[3]) SCHNEIDER, S. 27 flg. Enkele komen voor bij HOFFMANN V. FALLERSLEBEN, Gesch. des Deuts. Kirchenlieds, S. 107 flg.

RUSEBRUCH einem hayligen Waldtpriester in Brabant (welcher bey TAULERI Zeiten gelebt und selbigen in Geistlichen sachen vil underricht hatt) geschrieben: auch zu vor nie getruckt und nuhn erstmahls an Tag gegeben worden.

Ik kan niet bepalen, welk tractaat van RUYSBROECK bedoeld is, wellicht een gedeelte van zijn hoofdwerk: de Chierheit der geesteleker Brulocht[1]), hoogstwaarschijnlijk door SUDERMANN uit het oorspronkelijk Dietsch voor het eerst in het Duitsch overgezet.

Dergelijke uitgaven te bezorgen was hem een levenstaak; zijne nagelatene boekverzameling bestond grootendeels uit keurig geschrevene excerpten van mystieke geschriften en verzamelingen van kernachtige spreuken, die hij lezende overnam en bijeenvoegde. SCHNEIDER heeft met groote zorg nagespoord, wat daarvan in handschrift overbleef in enkele bibliotheken, vooral in die van Berlijn. Zelf bezit ik slechts een zijner werken, doch een dat zijne geestesrichting zeer bepaald uitdrukt: Hohe geistreiche Lehren und Erklärungen, über die fürnembsten Sprüche dess Hohen Lieds SALOMONIS, von der Liebhabenden Seele, das ist, der Christlichen Kirchen und ihrem Gemahl JEZU CHRISTO. Auss der alten Christlichen Kirchenlehrern und ihren Nachfolgern Schriften gezogen, ferners aussgelegt und in Teutsche Reimen verfasset. Alles mit heiliger Schrifft concordierent, nach dem uralten Text S. HIERON. Durch D. S. Mit schönen Figuren gezieret, u. s. w. 1622.

Aan den voet van bladzijde 67 komen deze regelen voor:

»Ich stell Gott alle Sachen heim:
»Herr JEZU hilff, das ist mein Reim".

D. S.

---

[1]) Vgl. VAN OTTERLOO t. a. p. bl. 147 volg.

De beteekenis van dit geschrift acht ik niet gelegen in de proeven van vergeestelijking der meest bekende plaatsen uit het Hooglied; evenmin in de soms fijn geteekende voorstellingen van de bruid, hare gezellen, haren bruidegom; neen, ik wijs op dit dichtstuk om de vele merkwaardige, daarin voorkomende aanhalingen in proza, waarmede elk gedeelte gesloten wordt. Deze zijn ontleend aan AUGUSTINUS, BERNHARD, ECCARD, TAULER en ook bij herhaling uit de schriften van een niet genoemden Christlicher Lehrer, naar ik meen SCHWENCKFELD, den door SUDERMANN hoog vereerden.

Slechts naar den titel, volgens opgaaf door SCHNEIDER, is mij bekend geworden SUDERMANN's Harmonia oder Concordantz, das ist: eine Zusammenstimmung Vergleich und Einhellung etlicher Puncten und Artickeln Christlicher Lehre deren so die Welt nunmehr Catholische, Lutherische, Calvinische ernennet, welche sie in erster Erleuchtung theils in Schrifften, wie auch im Truck öffentlich an tag geben und aber noch heut zu Tag darüber streitig worden, und gleich wol doch in den fürnembsten Artickeln des uralten Christlichen Glaubens zusammenstimmen. Und ist dieser Ausszug nur allein darumb uffgezeichnet ob ihrer etliche durch Gottes Gnad und wahre Lieb zu Einigkeit und Ruhe möchten etwas neher zusammentreten und also einander unverfolget lassen.

In 1613 had deze Harmonia het licht gezien, uitgegeven zonder zijn naam, hoewel hij spoedig als de bewerker bekend werd en dientengevolge zich geroepen zag den aanval te keeren, die tegen dit werk gericht werd. Voorstanders van het leerstellige moesten daaraan wel ergernis nemen; want het leverde het bewijs, dat hij als een echt vriend der mystiek op het dogma geen nadruk legde.

Hij had dit met al zijne voorgangers gemeen; de mystiek liet het dogma onaangetast; haar was het om iets hoogers, of eigenlijk iets diepers te doen; voor haar was het blootelijk een vorm. Daarom zij men omzichtig ten aanzien van den tekst der in druk gegevene werken van de mystiek uit de eeuwen, die aan den tijd der Hervorming voorafgingen.

LAURENTIUS SURIUS b. v. heeft, volgens de juiste opmerking van SCHMIDT, den tekst van TAULER niet slechts in het Latijn vertaald, maar ook in overeenstemming gebracht met de leer der Roomsche kerk, en dus eigenlijk eene bewerking geleverd. SUDERMANN's drukken mogen in nauwkeurigheid van hun tekst veel te wenschen overlaten; aan dergelijk vergrijp staat hij niet schuldig, dewijl hem het dogma als zoodanig eigenlijk onverschillig was.

Indien de door SCHNEIDER opgemaakte lijst van SUDERMANN's geschriften volledig is, moeten wij de gissing van SCHMIDT tegenspreken, volgens welke hij ook in 1621 een druk van TAULER's predicatiën zou bezorgd hebben [1]).

Het moet hem in 1621 wel niet mogelijk zijn geweest dergelijken arbeid te volbrengen, een jaar, waarin hij gelijk wij zagen als met dubbelen ijver bezig was. Overigens is de door SCHMIDT voorgedragene gissing nergens elders herhaald, veel min bevestigd, hoewel dit niet geloochend zal worden, dat weinigen met zooveel sympathie TAULER's schriften lazen als SUDERMANN.

Gewis had hij in jonge jaren wel nooit gedacht, op dergelijken weg zijn voet te zullen zetten en de rust zijner ziele te vinden in de werken der mystici, allermeest bij de gevoelens van SCHWENCKFELD.

Te Luik, 24 Febr. 1550 geboren, behoorde hij tot de talrijke familie, wier naam onder de Roomschen een goeden

---

[1]) A. W. S. 72.

klank had en wier wijd verbreide kring ook in Keulen tegenstanders der Hervorming in zijn midden telde. Tegen SCHNEIDER's gevoelen meen ik de verwantschap der in de Zuidelijke Nederlanden en aan de Rijnstreken levende SUDERMANN's te mogen aannemen. De Keulsche familietak behoorde tot de deftigste geslachten; van een dezer, HILBRANT SUDERMANN getuigt CARDAUNS [1]): »er gehörte einer guten Familie »an, welche der Stadt haüfig Rathsherren und Beamte gab". Slechts één lid van den Keulschen tak schijnt in zijne trouw aan de kerk gewankeld te hebben, namelijk EDUARD SUDERMANN, die de partij van GEBHARD TRUCHSESS, den befaamden kerkvoogd, diende en als zoodanig na de verovering van het slot Godesberg alleen op dringende voorspraak het leven behield, om weinig maanden later, op bevel van GEBHARD's opvolger ERNST, als misdadiger met den dood gestraft te worden [2]). Andere leden van dit geslacht, zooals EDUARD's vader, genoten in Keulen hoog aanzien; in hun familiegraf werd het stoffelijk overschot van CASSANDER bijgezet, aan wiens sterfbed de bedoelde HEINRICH SUDERMANN stond, en van wiens laatste oogenblikken hij getuige mocht wezen, alzoo ook, naar de tegenstanders van CASSANDER's irenische werkzaamheid beweren, van diens herroeping.

Hoe dit zij, de milde zin, die in dezen SUDERMANN leefde, openbaarde zich op zeer duidelijke wijze. Hoewel hij bij de kerk bleef, waarin hij geboren en opgevoed was, wist hij van verketteren noch verdoemen. Als syndicus van de Hanze-Staten behartigde hij gaarne ook andere belangen dan die van den handel. Aan het verlangen van een der voornaamste leden van het kantoor, dat te Antwerpen gevestigd was, om een exemplaar van LUTHER's Haus-

---

[1]) In de inleiding der Aufzeichnungen des Kölner Bürgers H. S. voorkomende in de Annalen des hist. Vereins für den Niederrhein, u. s. w. Heft XXXIII, S. 41 flg.

[2]) ENNEN, Gesch. der Stadt Köln, V, S. 155 flg.

postille te bekomen, dewijl deze geene expositiones super euangelio bezat, uit welke hij van tijd tot tijd zich in de kennis van het goddelijk woord kon laten voorlichten, voldeed hij gaarne en bezorgde hem het als kettersch veroordeelde geschrift [1]. Toch, gelijk ik zeide, bleef hij lidmaat der Roomsche kerk.

DANIËL SUDERMANN kende in zijn ouderlijk huis even weinig als in zijnen naasten kring iets, dat naar heterodoxie zweemde. Als schilder en graveur leidde de vader, onder den naam van LAMBERTUS SUAVIUS bekend, een zwervend leven, waarin door zijn eenig, vroeg moederloos geworden kind gedeeld werd. Het vaderlijk bedrijf werd ook het zijne, waarbij hij de dichtkunst beoefende, van welke hij vroeg in tal van lofdichten op vorsten en grooten proeven gaf, die hem zelfs de goedkeuring van keizer MAXIMILIAAN II bezorgden; deze zond hem, met brieven van aanbeveling, naar Don JUAN van Oostenrijk. Voor korte poos vestigde hij zich in zijn vaderland, waar hij als hofmeester of opvoeder zijn onderhoud en zelfs in 1580 bij een der kerken van Luik eene aanstelling erlangde; welke en van hoedanigen aard deze geweest zij, schuilt in het duister.

Korten tijd slechts vertoefde hij in zijn vaderland; bekend en gezocht door de grooten der aarde, die met genoegen naar zijne lofgedichten luisterden, ontving hij weldra aanzoek, om zich met de opvoeding van vorstelijke kinderen te belasten. Zoo kwam hij in 1583 bij een graaf VON HELFENSTEIN, in wiens nabijheid te Justingen een kring van Schwenckfeldianen zich verzamelde, met wie SUDERMANN kennis maakte en tot wie hij zich aangetrokken gevoelde. Hij behoorde tot dit tijdstip onder de zoekenden naar zielerust en had op zijne zwerftochten voldoende be-

---

[1]) Vgl. ENNEN, der hansische Syndikus H. S. aus Köln, in Jahrg. 1876 der Hansische Geschichtsblätter, S. 19 flg.

kendheid met de onderscheidene godsdienstpartijen opgedaan, om eene keuze te kunnen doen. Die keuze was hem blijkbaar moeielijk gevallen; gelijk zoo velen onder zijne tijdgenooten had de nadruk, waarmede het Christendom als leer verkondigd en verdedigd werd, ook hem niet bekoord; zijn gemoed eischte iets anders, iets innigers. Het vond zich getrokken tot hen, die vervolgd werden en deze vervolgingen om CHRISTUS' wille met lijdzaamheid droegen. Terugziende op zijnen levensweg, schreef hij, dankbaar dewijl hij SCHWENCKFELD's schriften had mogen leeren waardeeren als eene bron van waarheid:

»O grosse Gnad und gütigkeit,
So mir ist widerfahren,
Von dir, o Gott, in letste zeit:
Sollt ich vor ettlich Jahren
Haben gedacht
In finstre Nacht
Der Sünd — dass ich das Liecht deines heils würd heut erjagen".

De regelen zijn in 1594 gedicht en getuigen van eene vastheid van geloofsbewustheid, die in hare wording tot vroegere jaren mag worden teruggebracht.

Immers het blijkt uit zijne nagelatene schriftelijke aanteekeningen, dat hij in 1575 reeds geestelijke liederen gedicht heeft; want dit zal wel de zin zijn der woorden: »'t ist fast mein erst gedicht" [1]), waarmede hij ongetwijfeld bedoeld heeft een gedicht van geestelijken inhoud.

Doch het zal wel onbeslist blijven, wanneer hij voor goed en geheel zich bij SCHWENCKFELD's volgelingen heeft aangesloten, 't zij dit reeds in 1583 geschied is, 't zij later in

[1]) WACKERNAGEL, A. W. S. 547.

1585, toen hij te Straatsburg door de gunst van hooggeplaatste vrienden, wier namen en waardigheden door SCHNEIDER vermeld worden, eene aanstelling ontving bij het Bruderhof, een uitgebreid gebouw gesticht als behuizing voor de leden van het domkapittel, dat toenmaals evenzeer Roomschen als Evangelischen onder zijne broeders telde. Daar werd hem de taak van de leiding der jeugd opgedragen. Binnen die muren was de vrije belijdenis des gewetens verzekerd en liep men weinig of geen gevaar, om wegens eigenaardige godsdienstige gevoelens eenige moeielijkheid te ondervinden [1]. Hij althans heeft er niet veel kwaads ervaren, tenzij den moedwil der kleingeestigheid, die hem de geringe bezoldiging van 25 gulden 's jaars slechts voor korten tijd genieten deed.

De mildheid zijner vrienden heeft hem zeker de gelegenheid verschaft, om nu en dan aan zijn reislust toe te geven, gelijk hij dien in vroegere jaren had gekend en gevolgd. In 1595 bezocht hij Antwerpen, in 1597 Luik, welkome gast bij velen, die of zijne liederen in druk bezaten of van hem verlof ontvingen, om ze over te schrijven en op muziek te zetten. Telkens keerde hij naar Straatsburg terug, waar hij zijn verblijf hield, ook toen hij sedert 1629 opgehouden had inwoner van het Bruderhof te zijn. Straatsburg was en bleef hem een liefelijk tehuis.

Daar leefde en dichtte DANIËL SUDERMANN tot den dag zijns doods, die kort na 1631 is aangebroken. Kinderloos ging hij heen door allen als hun geestelijke vader geëerd, voor wie hij het stichtelijk lied tot de bronwel hunner opbouwing gemaakt had.

Was hij reeds een vereerder van SCHWENCKFELD eer hij te Straatsburg zich vestigde, daar vond hij gelijkgezinden in onderscheidene maatschappelijke kringen, met name ook

[1]) RÖHRICH, Gesch. der Ref. im Elsass. III, S. 75.

in de hoogere, tegen wie de regeering, hoezeer ook door de predikanten en den Wurtembergschen hertog CHRISTOPH tot vervolging aangezet, geene maatregelen van geweld nam. 't Is er verre van af, dat alleen bekrompen zielen zich tot SCHWENCKFELD's denkbeelden voelden aangetrokken; integendeel, wetenschappelijk ontwikkelden schaamden zich dergelijke ingenomenheid niet en hooggeplaatsten schonken daaraan hunne aandacht [1]).

De vraag mag gedaan worden, of dergelijke voorstanders, aanhangers en volgelingen grondige kennis hadden van SCHWENCKFELD's mystiesch systeem; of zij den ijver in het streven naar heiligmaking; zijne waardeering van het inwendige woord; zijn afkeer van het objectief sacramenteele van godsdienstige handelingen ten volle begrepen en gewaardeerd hebben. Wie nooit een blik sloeg in de liederenbundels der Schwenckfeldianen zal begeerig zijn om te weten, op welke wijze deze onderwerpen stof voor gewijd gezang geleverd hebben.

Om het antwoord op deze vraag is het mij te doen; niet alleen de Schwenckfeldianen, ook de Anabaptisten en andere zoogenaamde secten stelden het gezang op prijs als het middel, om het gemeenteleven te voeden, en het laat zich toch wel niet denken, dat in die liederen bij uitsluiting of bij voorkeur alleen de kenmerkende gevoelens der broederschap zullen verkondigd zijn. Integendeel: ik durf beweren, dat dergelijke liederen één familietrek gemeen hebben, namelijk de geringschatting der Saksische en Zwitsersche Hervorming als vrucht eener theologia nominalis, literalis, terwijl deze had behooren te wezen realis, spi-

[1]) Ten bewijze van het gestelde beroep ik mij op velen van hen, aan wie de brieven in het Epistolar van SCHWENCKFELD gericht zijn, en behalve op dezen op het belangrijk schrijven van den landgraaf PHILIP van Hessen, voorkomende bij ROMMEL in diens monographie over dezen vorst, III, S. 350 flg.

r i t u a l i s. Persoonlijk godsdienstig leven wordt in al die liederen op den voorgrond geplaatst; van de dogmatiek op weinig uitzonderingen na gezwegen, niet dewijl zij als zonder beteekenis is over het hoofd gezien, neen, dewijl zij eerst dan van beteekenis mag heeten, als zij in het gemoedsleven en den wandel haar praktiesch belang heeft laten gelden. De liederen moeten het bewijs leveren, dat de kenmerkende opvatting der Christelijke waarheid, aan welke zij hun geboorte te danken hadden, niet gebleven is een bloot begrip, maar leven en werkelijkheid geworden zijn, als gedoopt met en gewijd door den geest van CHRISTUS JEZUS.

Als liederendichter verdient SUDERMANN aller aandacht. SCHNEIDER verzekert, dat er een getal van 435 zangen gedrukt zijn. Van dit groote getal heeft WACKERNAGEL in zijn meergenoemd werk ruim een vierde overgenomen; in goed vertrouwen op de kennis en den smaak van den verzamelaar mogen wij er bijvoegen, zeker de beste. Meer dan één is een acrostichon op den voornaam des dichters, b. v. op deze wijze, dat 6 coupletten aanvangen met D. A. N. J. E. L., het 7e met het woord S u n d, het 8e met E r m a n n, zoodat op dergelijke wijs voornaam en familienaam des dichters zijn aangeduid. Sterker nog vertoont zich deze kunstvaardigheid in het lied D i r s, o H e r r! t h u i c h k l a g e n, waarvan het laatste vers in de aanvangswoorden den naam SUAVIUS van den vader des dichters wedergeeft; anderen zinspelen op personen, aan wie hij zich verbonden gevoelde: zoo vinden wij bij WACKERNAGEL S. 548 het gedicht: C h r i s t, G o t t e s s o n, d u b i s t m e i n w o n n, waarvan de woorden waarmede de coupletten aanvangen naam en kenspreuk van den hofmeester des aartshertogs MATTHIAS aanduiden, bij welken SUDERMANN in dienst is geweest, C. VON DANWITZ, en diens devies: a l s m i t t G o t t s h i l f f. De spreuk van den Pfaltzgraaf FREDERIK III, R e g i e r m i c h H e r r n a c h d e i n e m w i l l e n, levert de stof voor een lied van 6 strophen, waarvan

elk met een woord dier spreuk begint; op gelijke wijze bezingt hij bij herhaling het devies van JOHAN GEORGE van Brandenburg, ist Gott für uns, wer mag wider uns sein? dat van AUGUST, hertog van Brunswijk, ellend nit schad, wer tugend hat; van ERNST van Brunswijk-Luneburg, zu Gott mein trost; van diens broeder JULIUS ERNESTUS, thu recht, lass Gott walten. De vroomheid dier vorsten vond in hem haren dichterlijken lofredenaar, getuige het lied hetwelk begint: zu ehren gemacht dem durchl. u. s. w. AUGUSTO Herzog zu Braunschweig und Luneburg, waarin deze vorst voorgesteld wordt als van God wijsheid afbiddende, om zijn volk verstandig te regeeren en de eerste letters der 8 coupletten, waaruit het gedicht bestaat, den naam van AUGUSTUS te lezen geven. Enkele liederen wijzen in de aanvangletters op den naam eener vrome vrouw SUSANNA VON POLANT. In niet één dezer gezangen klonk de loftrompet over den persoon der op die wijze bezongenen op te luiden toon; wat zij voor God zijn, dat ontvonkt het dichtvuur des zangers. Te loffelijker is deze soberheid, dewijl SUDERMANN aan sommige hooggeplaatsten verplichting had, en op hunne kosten enkele zijner gezangen, fraai gedrukt, verspreid werden.

Dat het vervaardigen van acrosticha vaak aan den eenvoud en de helderheid van het gedicht schade doet, behoeft geen betoog. Of wie zal de duidelijkheid roemen van dit Christelijk A. B. C?[1])

Allzeit **B**ehalt **C**hristum **D**en **E**inigen **F**ür **G**roste; **H**ab **I**n **K**ummer **L**eiden, **M**agst **N**icht **O**hn **P**ein **Q**ual **R**uwig **S**ein, **T**rags **U**mb **X**sto **Y**etz **Z**eitlich.

---

[1]) Bij SCHNEIDER, S. 35.

Doch wij willen niet vergeten, dat de dichter een kind van zijn tijd was en die tijd in letterkundige voortbrengselen vaak proeven van wansmaak gaf.

In de rij zijner liederen treffen wij ook een aan, waarbij hij de aanteekening gevoegd heeft: Verdeütscht auss Griechich; breüchlich gewesen auss eim uralten buch abgeschrieben. Zijne vertaling luidt aldus [1]).

Nun lobsinget den Herren
  Inn himmel was da lebt,
Auch preiset ihn mít ehren,
  Jubilier was da schwebt
Beid in lufft und uff erden,
  dan der Herr hats gethon
das wir erlöset werden
  durch Christum, Gottes Sohn.

2.

Darümb ihn billich preiset
  Israel new bekehrt,
Sein gnad er auch beweiset
  den heiden jetz gelehrt:
All Gottselige wercken
  geschen durch Jhesum Christ,
das solt ir alle mercken,
  sunst mehr kein heiland ist.

3.

Ihr Geister, wölt verkünden
  all grosse wunderthat
Die Gottes Sohn hie unden
  fur uns gewircket hatt,

---

[1]) WACKERNAGEL, S. 615.

Auch sein leiden und sterben,
ufständtnüs, himmelfahrt,
dardurch wir ewig erben
sein Reich, schon offenbart.

4.

O drümb last uns allsammen,
beid inn himmel und erd,
Hochleben seinem Nam̄en
durch einen Geist verklärt,
Ja last uns urlaub geben
Allm Geschöpff in der zeit,
das wir anfahen leben
Christo in ewigkeit.

Gaarne breng ik uit de vele door SUDERMANN oorspronkelijk vervaardigde liederen een enkel bij, dat mij tot de best gelukte schijnt te behooren. Het komt voor bij WACKERNAGEL onder N° 827, met het opschrift:

Ellend nitt schad, wer tugend hatt.

Ellend nitt schad,
wer tugend hatt,
dass ist mein trost auff erden.
Ellend vergeht,
thugend besthett,
läst nitt zu schanden werden.
Darümb, o Herr,
bitt ich dich ser,
du wölst mir weisheit geben,
Im ellend gleich
das tugendreich
ich hie volbring mein leben.

2.

Ellend nitt schad,
wer tugend hatt:
von Gott auss lauter gnaden:
Ellend und nott
bis in den thod
mögen dem nimmer schaden.
  Gott der Herr wend
alles ellend
letstlich in grosse freüden,
So ewig werd
drümb hie auff erd
ich ellend gern will leiden.

3.

Ellend nitt schad,
wer tugend hatt:
ist war, darbey solls bleiben.
Mein bescherts glück
mag nitt zurück
etwas auff erden treiben.
  So Gott mir hatt
auss lauter gnad
durch seinen sun verheissen:
Drumb weill ich leb,
nach tugend streb
und will mich drein befleissen.

Getuigen eenige Nederlandsche liederen door hem in het Duitsch overgezet, dat hij, op vreemden bodem levende, het land zijner geboorte niet vergeten had, een ander bewijs voor die stelling mogen wij ontleenen aan de bijzonderheid, dat hij vele zangwijzen van de in Nederland meest gebe-

zigde overgenomen heeft. Wijselijk heeft ook hij niet geschroomd, wereldsche zangwijzen voor zijn geestelijk lied te kiezen. Men behoeft slechts de oudste Liederenboeken in te zien, om er zich van te overtuigen, dat de dichters algemeen bekende wijzen bezigden. WACKERNAGEL [1]) geeft ze overal bij den tekst aan; b. v. Limpole, lampole, limpolampole; na Oostlandt wil ick varen; een Venus dierken heb ik wtvercoren; te Roozendael staet eenen boom; een meysken had een ruyter lief, terwijl hij van de wijzen der Psalmen eene volledige lijst levert, die dezelfde gevolgtrekking wettigt.

Onze vaderen waren in dit opzicht verstandiger dan de liederendichters van latere jaren, die doorgaande veel te hooge gedachten koesterden van het zangvermogen der gemeente en de gewone bekende, alledaagsche zangwijzen versmaadden. Zooals ik zeide: SUDERMANN handelde beter en volgde de gewoonte dier tijden; daardoor deed hij het zijne, om het volk voor de lichtzinnige woorden en denkbeelden, neergelegd in het lied, dat veel gezongen werd, verhevener gedachten te laten uitspreken op een wel bekenden toon.

ANDREAS ANDRIESSEN beweerde in zijne aanmerkingen op de Psalmberijming van Dathenus (1756), dat de gewijde liederen gezet werden op zangwijzen, welke in dien tijd meest langs de straten gezongen werden, met oogmerk, niet alleen, om de menschen die dartele straatzangen af te leeren, maar ook gelijk niet onwaarschijnlijk geacht wordt om de geloofsgenooten, nog midden in het Pausdom verzuchtende, tot stichting en opwekking te dienen, om in hunne huisvergaderingen niet ontdekt te worden door een zang op andere, den vijand van de waarheid onbekende, wijzen.

---

[1]) Lieder der Niederländischen Reformierten aus der Zeit der Verfolgung im 16 Jahrhundert (1867), S. 16 flg.

Evenmin als WACKERNAGEL, die dezen schrijver aanhaalt[1]), zou ik het laatste gevoelen durven aannemen maar allen nadruk leggen op het eerst aangevoerde.

Het Wilhelmus van Nassouwen was ook SUDERMANN bekend; uit het veelvuldig gebruik, dat hij van die zangwijze maakt, blijkt ook al weer de vroege en algemeene verspreiding van dit lied, sinds het voor het eerst werd opgenomen in het Geuseliedtboeck van 1581[2]). Want hoewel het Wilhelmus geen oorspronkelijke zangwijze was, maar »geset nae de wyse van Chartres" of gelijk het anders luidt, »Charles", is deze dadelijk als eene oorspronkelijke geacht en als zoodanig genoemd geworden door SUDERMANN en door de vervaardigers van Nederlandsche Geuzenliederen[3]) uit de jaren van en na onzen roemrijken strijd tegen Spanje.

Behalve de wijs van het Wilhelmus waren ook andere Nederlandsche hem bekend en dienden hem bij het op muziek zetten zijner liederen.

Toch heeft hij gevoeld, dat de toon en gang der gekozene zangwijs vaak weinig strookte met de woorden van het lied en den loop van des dichters gedachten.

Daaraan schrijf ik het ontstaan der aanteekening toe, die herhaaldelijk voorkomt »biss eine eigne Melody darzu kompt".

De dichter is zeker geen componist geweest maar heeft de hoop gekoesterd, dat later levenden aan zijne liederen den goeden dienst zouden bewijzen, welken hij zelf niet bij machte was te volbrengen.

Of die hoop vervuld is? Ik ben te zeer vreemdeling in de literatuur van de gewijde dichtkunst, om te kunnen bepalen, welke zijner gezangen in de liederenbundels der

---

[1]) Lieder der Nied.-Ref., S. 8.
[2]) Vgl. V. LUMMEL, Nieuw Geuzenliedboek (1871), bl. 63.
[3]) Vgl. V. LUMMEL, t. a. p., bl. 284, 298, 495, 516.

Christelijke kerkgenootschappen eene plaats gevonden hebben. Waarschijnlijk niet vele; want het vooroordeel tegen een Schwenckfeldiaan werd niet gemakkelijk afgelegd. En toch was er van deze liederen iets te leeren geweest voor later levende dichters, namelijk het vermijden van dogmatiek in het gewijde lied. De gemeente heeft recht Evangelie-taal te eischen voor haar gezang, terwijl men haar vaak schoolsche voorstellingen en formules heeft doen uitspreken.

Op het gebied van het kerkelijk lied bloeit het geloofsleven door den adem van den toon, die, aan het Evangelie ontleend, nooit veroudert, altijd weerklank vindende in het hart der geloovigen. Ik beroep mij op den Vervolgbundel der Evangelische Gezangen (1869), waarvan enkele mijns achtens werkelijk het ideaal van een kerkelijk lied verwezenlijken, namelijk die, welke in bijbelsche woorden en beelden den inhoud van het Evangelie uitdrukken.

REGISTER.

VAN DENZELFDEN SCHRIJVER ZIJN VROEGER UITGEGEVEN:

Proeve eener pragmatische geschiedenis der theologie in Nederland, van 1787 tot 1858, uitgegeven door Teyler's Godgeleerd Genootschap, 3e druk. 1867 . . . . *f* 5.20

Johannes Stinstra en zijn tijd. Eene bijdrage tot de geschiedenis der kerk en school in de 18e eeuw. Leid. 1865—66. 2 dl. 8°. *f* 5.90

Inleiding. Eene bibliotheek. — I. Stinstra's vroegste vorming. — II. Wat de Nederlandsche Academiesteden voor Stinstra's ontwikkeling bezaten. — III. De zeven eerste jaren van Stinstra's evangelie-bediening. — IV. Kerkelijke aanklacht tegen Stinstra's vijf predicatiën. — V. De adviezen der theol. faculteiten en Friesche classen over Stinstra's vijf predicatiën. — VI. Voortzetting van den strijd over Stinstra's vijf predicatiën. — VII. Pogingen ter vernietiging van het over Stinstra geslagen vonnis, aangewend gedurende het stadhoudersschap van Willem IV. — VIII. De Harlinger gemeente in de jaren van Stinstra's schorsing. — IX. Stinstra's letterkundige werkzaamheid tot den tijd zijner diensthervatting. — X. De pogingen ter opheffing van Stinstra's schorsing eindelijk met gunstig gevolg bekroond. — XI. Het laatste tijdvak van Stinstra's evangelie-bediening. — XII. Stinstra's rusttijd. — Besluit. — Verbeteringen en bijvoegsels.

Het godgeleerd onderwijs in Nederland gedurende de 16e en 17e eeuw. Leid. 1873—74. 2 dln. 8°. . . . . . *f* 9.50

I. Naar Wittenberg, Heidelberg, Genève, werwaarts ter studie? — II. De faculteit der Leidsche hoogeschool gedurende de tien eerste jaren van haar bestaan. — III. De faculteit der Leidsche hoogeschool gedurende de jaren verloopen tot den dood van Arminius. — IV. De faculteit der Friesche hoogeschool gedurende de jaren 1585—1618. — V. De faculteit der hoogeschool van Stad en Lande gedurende de jaren 1614—1618. — VI. De Harderwijksche hoogleeraar Anthonius Thysius. — VII. De opvolger van Arminius. — VIII. De hoogleeraren Polyander en Episcopius. — IX. Ter Synode. — X. De veroordeeling van het Remonstrantisme. — XI. De invloed der Dordtsche Synode op de ontwikkeling der wetenschap. — XII. De heerschappij der theologia purior. — XIII. De doorluchtige scholen. — XIV. De hoogleeraar Voetius en zijne eerste ambtgenooten. — XV. De kweekschool der Remonstrantsche broederschap. — XVI. Voetiaansche en Coccejaansche hoogleeraren. — XVII. Godgeleerdheid en wijsbegeerte. — XVIII. Ethische, praktische en historische godgeleerdheid. — XIX. Proeven van ambtelijke waakzaamheid. — XX. Oordeelvellingen van een tijdgenoot. — Terugblik.

Geschiedkundige nasporingen. I—III. Leid. 1872—75. 3 dln. 8°. . . . . *f* 7.—

I. Prof. Meursius als geschiedschrijver der Leidsche hoogeschool. — De Schaffhausensche uitgaaf van Arnold's Kirchen- und Ketzer-Historien. — De veel-

genoemde en weinig bekende geschriften van den wederdooper Bernt Rothmann. — Bijdrage tot C. A. Hase's werk over Seb. Franck von Wörd.

II. Hendrik Roll, de Anabaptist. — De geschiedenis der Martelaren door Adriaan Corn. van Haemstede. — Jacob Böhme's oudste vrienden in Nederland. — Ludwig Rabus, student te Wittenberg. — Eene levensbeschrijving van Fr. de Enzinas. — Gerhard Westerburg. — Grotius over Meursius.

III. Theologische Ana's. — Antonius Corranus, Bellerive, een „moderaet" theoloog. — Guy de Bres. — Een reis- en plaats-beschrijving door Anton. Sepp. — Johannes Stinstra. — A. W. van Beijerland.

Drie Evangeliedienaren uit den tijd der Hervorming. Leid. 1879. . . . . *f* 2.25

Jean Taffin. — Pieter de Zuttere, gezegd Overhaag. — Agge van Albada.

Polemische en irenische theologie. Bijdragen tot hare geschiedenis. 2e dr. Leiden 1882 . . . . *f* 3.—

Antonius Corranus, gedurende zijn verblijf in Engeland. — Stellingen van P. Lozeleur, de Villiers. — Brieven van en over Taffin. — Henricus Bomelius. — Hermannus Moded. — Pieter Cornelius Brederode. — Irenische pogingen in Nederland aangewend. — De vertaling des N. T. door Carel Catz. — Willem Deurhoff en zijne rechtszaak.

Bibliographische Mededeelingen. Leid. 1883. . . *f* 3.25

Stella Clericorum, een stichtelijk geschrift uit de 15e eeuw. — De schrijver en de bronnen van den Hercules Prodicius. — Eene geloofsbelijdenis uit de 16e eeuw. — Twee geschriften van Antonius Corranus. — Voor de letterkundige geschiedenis van Calvin's Institutio. — De bibliotheek eener koningin. — Een brief van Franck vertaald door de Zuttere. — Het Nieuw-Grieksch Testament van 1638. — Onuitgegevene opstellen van Alhart de Raedt.
